

LÉGIÓK ÉS BÜROKRATÁK

ADALÉKOK A KÉSŐ RÓMAI IGAZGATÁSSZERVEZÉS ÉS IGAZGATÁSFINANSZÍROZÁS VÁLTOZÁSAIHOZ

Kelemen Miklós

NEMZETI KÖZSZOLGÁLATI EGYETEM,
BUDAPEST

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

LÉGIÓK ÉS BÜROKRATÁK ADALÉKOK A KÉSŐ RÓMAI IGAZGATÁSSZERVEZÉS ÉS IGAZGATÁSFINANSZÍROZÁS VÁLTOZÁSAIHOZ

Szerző:

Kelemen Miklós PhD adjunktus,
Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Államigazgatási és Közigazgatástudományi Kar,
Állam- és Jogtörténeti Tanszék

Kiadó:

Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Közigazgatási Továbbképzési Intézet
www.uni-nke.hu

Felelős kiadó:

Prof. Dr. Kis Norbert rektorhelyettes
Címe: 1083 Budapest, Üllői út 82.

A kiadvány a **KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001** azonosítószámú,
„A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt
által működtetett Ludovika Kiemelt Kutatóműhely keretében,
a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült és jelent meg.
(Az alprojekt címe: **„Európai hagyomány: állam és igazgatás történeti
megközelítésben”** Pályázati munkacím: **„Későrómai igazgatásszervezés és
igazgatásfinanszírozás”**)

Projekt szakmai vezető

Prof. Dr. Jakab Éva

egyetemi tanár

Lektor:

Prof. Dr. Pókecz-Kovács Attila

egyetemi tanár

A kézirat lezárásának dátuma:

2018. augusztus 31.

© Kelemen Miklós

© Nemzeti Közszolgálati Egyetem,
Közigazgatási Továbbképzési Intézet, 2019

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

TARTALOMJEGYZÉK

Rövidítésjegyzék	5
Előszó	7
I. A késő-római igazgatásfinanszírozás történeti előzményei és keretei	10
1. A légió-rendszer átalakítása	10
1.1. Az expedicionális egységek rendszeresítése	13
1.2. A hadügyi igazgatás funkcionális átszervezése	16
1.3. A hadsereg parancsnoki rendszerének átalakítása	19
2. Az egységes igazgatásfinanszírozási rendszer (annona-munera rendszer) kiépítése	28
2.1. Korlátozott igazgatásfinanszírozás	29
2.2. A hadsereg-finanszírozás kettős-rendszere	31
2.3. Az annona militaris zsolddá alakulása	34
II. A késő-római igazgatásfinanszírozás néhány eleme	37
3. Az annona militaris	37
3.1. Az annona militaris, mint fizetés	37
3.2. Az annona militaris kiosztása	39
3.3. Az annona militaris, mint pénzre átváltott terményzsold (annona adaerata)	41
3.4. Az annona militaris, mint ellátmány (annona expeditionalis)	44
3.5. Az annona militaris szállítása	45
4. Az igazgatásfinanszírozás, mint közteher	50
4.1. A késő-római adórendszer összetettsége	51
4.2. Az indictio	53
4.3. A capitatio-iugatio rendszer	55
4.4. A caput	57
5. Az origo, mint „köztehveriselési illetőség”	63
5.1. Az origo jelentősége és a munera civilia rendszerében	64
5.2. Az origo jelentősége és az annona militaris rendszerében	69
6. A capitulum, mint „komplex közteher”	73
6.1. Történeti előzmény: a protostasia, mint személyes hadkötelezettség	74
6.2. A capitulum, mint kollektív újoncállítási kötelezettség	75
6.3. A capitulum, mint kollektív újoncvásárlási kötelezettség	80

7. Igazgatásfinanszírozás a gyakorlatban – egy vitatott császári szándék	85
7.1. Az újoncállítás rendjének reformkísérlete: Valens 375-ös rendelete (CTh. 7, 13, 7)	85
7.2. A prototypia gyakorlatában rejlő visszasságok	85
7.3. A „külföldi toborzás” megszüntetése	87
7.4. A bevezetni kívánt új gyakorlat	89
7.5. Az újoncállítás adóügyi vonatkozásai	91
7.6. A reform-kísérlet értékelése	92
7.7. Következtetések	94
Záró gondolatok	95
Irodalomjegyzék	97

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

Források rövidítése

<i>De cer.</i>	Constantinus Porphyrogenitus: <i>Libri duo de ceremoniis aulae byzantinae</i>
<i>De mag.</i>	Johannes Lydus: <i>De magistratibus populi romani libri tres</i>
CTh.	Codex Theodosianus
Dig.	Digesta seu Pandectae Iustiniani
C.	Codex Iustinianus

Szakirodalmi rövidítések

Acta Ant.	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
Acta Arch.	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
Acta Budapest	Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Budapest
Annales Budapest	Annales Univerasitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Iuridica. Budapest
AnTan	Antik Tanulmányok. Budapest
AnTard	Antiquité Tardive. Paris
ArcHung	Archaeologia Hungarica. Budapest
AUSz	Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica. Szeged
ByzZ	Byzantinische Zeitschrift
CPh	Classical Philology. Chicago
Der Staat	Der Staat, Zeitschrift für Staatslehre und Verfassungsgeschichte, Deutsches und Europäisches öffentliches Recht. Münster
FIRA	Fontes Iuris Romani Antejustiniani, ed.: S. Riccobono et al. Florence 1940-3
Historia	Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte. Stuttgart
JURA	JURA: a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának tudományos lapja, Pécs
Klio	Klio. Beiträge zur Alten Geschichte. Leipzig
Latomus	Latomus: revue d'études latines. Bruxelles
JRS	Journal of Roman Studies. London
RD	Revue historique de droit français et étranger. Paris
RIDA	Revue internationale des droits de l'Antiquité. Bruxelles
RE	A. Pauly; G. Wissowa and W. Kroll (eds): Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft (Stuttgart 1893-)

ReByz	Revue des études byzantines
RE. Suppl.	A. Pauly; G. Wissowa and W. Kroll (eds): Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft (Stuttgart 1893-), Supplemente Band
RH	Revue historique. Paris
SCRIPTURA	SCRIPTURA: az Óriás Nándor Szakkollégium elektronikus folyóirata. Pécs
TvR	Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis. Leiden
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik
ZSS RA	Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung. Weimar

ELŐSZÓ

A késő Római Birodalom igazgatástörténete nagyjából két évtizede került érdeklődésem középpontjába. Tanszéki demonstrátorként későbbi doktori konzulensem óráin ismerkedtem meg részletesebben a Római Császárság és a Bizánci Birodalom igazgatási rendszerével, ezen belül a hivatalnoki apparátus szervezetével és sajátosságaival.

A téma későbbi kutatásaimnak is kiemelt részét képezte: a 2006-ban megvédett doktori értekezésem (*A birodalom kormányzása – A Keletrómai Császárság igazgatástörténete a 4. századtól a 11. század végéig*), majd a 2007-ben megjelent első monográfiám (*A birodalom kormányzása. A késő Római Birodalom közszolgálati jogi források elemzése alapján*) is ezt a kutatási területet dolgozta fel.

A kapcsolódó szakirodalom és források összetettségére tekintettel egy átfogó (habilitációs értekezés alapjául is szolgáló) nagymonográfia összeállítása előtt célszerűnek láttam a kutatás egyes részterületeit külön kiemelve, részenként is feldolgozni. Jelen kötetben a római igazgatás működtetésének alapjául szolgáló finanszírozási módszerek és közterhek rövid tárgyalására vállalkozom.

A Római Császárság kormányzattörténetének egyik legmeglepőbb sajátossága, hogy a birodalom nagyságához és jelentőségéhez képest kis létszámmal működtetett igazgatási személyzettel rendelkezett,¹ és ebből következően alacsonyabb bevételek mellett is biztosítani tudta a kormányzat működtetését. Ebben az „alulszervezett”,² „kormányzat nélküli kormányzás” (*Government without Bureaucracy*)³ rendszerében jelentős részben a főtisztviselőkhöz személyesen kötődő hivatalnokok, a hadsereg katonái, továbbá az igazgatási feladatok ellátását önkéntesen vállaló vagyonosabb magánszemélyek (elsősorban városi főtisztviselők) látták el a fontosabb igazgatási feladatokat.

A közvetett igazgatásfinanszírozás principátus kori rendszere a 2. század végétől került válságba, és annak csaknem valamennyi eleme újraszervezésre, ártértékelésre szorult a 3. század folyamán, majd Diocletianus uralkodására állt össze egy új, a birodalom egészét átfogó, koherens igazgatásfinanszírozási rendszer.

Diocletianus reformjaira mindazonáltal ugyancsak érvényes Ausbüttel megállapítása, miszerint a különböző igazgatási változtatások elsősorban nem átfogó koncepciók mentén születtek, csupán „lereagálták” az egyes korszakokban aktuálisan felmerülő problémákat és

1 AUSBÜTTEL, F. M. (1988): *Die Verwaltung des Römischen Kaiserreiches. Von der Herrschaft des Augustus bis zum Niedergang des Weströmischen Reiches*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 191.

2 NÉMETH Gy. szerk. (2007): *Római történelem*. Budapest, Osiris kiadó. 723.

3 GARNSEY, P.– SALLER, R. (1987): *The Roman Empire (Economy, Society and Culture)*, Oakland, University of California Press. 20.

kihívásokat.⁴ A római igazgatásszervezésnek a dominátus korára is meghatározó jellemzője maradt, hogy elsősorban a felmerülő helyzetekre és problémákra tekintettel alakított ki a hatékonyságot és praktikumot leginkább szolgáló intézmény-szervezési megoldásokat. A jelzett korszakban a római igazgatás „külső” vagy statikus rendjét jelentő szervezeti keretek, mellett különösen meghatározóvá vált a működtetés „belső” feltételeit jelentő finanszírozási források megszervezése.

Tanulmányom elsősorban a késő római közszolgálat működtetéséhez szükséges finanszírozási feltételeket és módszereket kívánja vizsgálni, döntő részben a közterhekkel és közszolgálattal összefüggő jogforrások elemzésével. A szakirodalomban ritkábban tárgyalt közjogi és adóügyi joganyag részletezőbb feldolgozásával próbálok kiindulópontokat, értékelési elveket adni a római igazgatástörténet tudományos igényű tanulmányozásához.

Őszintén remélem, hogy könyvem az oktatás terén is hasznosulhat: a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Állam- és Jogtörténeti Tanszéke által oktatott tárgyak tartalmas kiegészítése lehet és haszonnal forgatható „A késő Római Birodalom közszolgálati” című választható kurzus tananyagaként is.

Végezetül szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik munkám megszületésében segítségemre voltak.

Midenenekelőtt köszönettel tartozom a Nemzeti Közszolgálati Egyetem vezetőinek, akik vezetői és anyagi támogatásukkal lehetővé tették a könyv megjelenését.

Megkülönböztetett köszönettel tartozom Dr. Jakab Éva professzor asszonynak, az Európai Állam- és Jogtörténeti Intézet vezetőjének, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű projekt keretében működtetett „Európai hagyomány: Állam és igazgatás történeti megközelítésben” című Kiemelt Kutatóműhely vezetőjének.

Nagy megtiszteltetés számomra, hogy egy ilyen magas szakmai színvonalon működő, kiemelkedő nemzetközi kapcsolatrendszerrel ápoló, rendkívül széles kutatási területet tanulmányozó kutatóközösség tagjává válhattam: aktívan részt vehettem annak tudományos rendezvényein, bekapcsolódhattam tudományszervezői, kutatói munkájába, és megjelen-tethettem a projekt futamideje alatt keletkezett kutatási tevékenységem tudománytermékeit.

⁴ 01, „Den verschiedenen administrativen Änderungen lag niemals irgendein staatspolitisches Konzept zugrunde, vielmehr reagierten die Kaiser auf Erfordernisse und Probleme, die sich Laufe der Zeit ergaben” – AUSBÜTTEL 1998, 194. Hasonló következtetésre jut I. Valentinianus (364–372) uralkodását elemző munkájában Schmidt-Hofner: „Der Großteil der Regierungstätigkeit hatte demnach affirmativen und reagierenden Charakter”. Schmidt-Hofner, S. (2008): *Reagieren und Gestalten: der Regierungsstil des spätrömischen Kaisers am Beispiel der Gesetzgebung Valentinians I.*, München, Beck Verlag, 377. Hasonló megállapításra jut W. Eck Augustus reformjaival kapcsolatban: Eck, W. (1995): Augustus' administrative Reformen: Pragmatismus oder systematisches Planen? In Eck, W.: *Die Verwaltung des Römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit. Ausgewählte und erweiterte Beiträge I.*, Basel, Friedrich Reinhardt Verlag, 83-103, 101–102.

Külön is szeretném kifejezni hálámat nagyrabecsült intézeti kollégámnak, a könyv lektorának Dr. Pókecz Kovács Attila professzor úrnak, aki a téma kiválasztásában és gondozásában egyaránt nélkülözhetetlen szakmai segítséget nyújtott: szakirodalomra vonatkozó észrevételei, ajánlásai nélkül a munka ebben a minőségben nem készülhetett volna el. Professzor úr közös munkánk során az ókori római igazgatástörténet vonatkozásában is igen értékes tanácsokat adott, a római közszolgálati jog és a római magánjog összefüggéseinek vonatkozásában pedig az addigi tudásomat jelentősen meghaladó észrevételekkel egészítette ki ismereteimet.

Végül, de nem utolsósorban köszönök mindent a családomnak, akik ezúttal is derűs beletörődéssel viselték munkám – velük tölthető idő kárán nyert – folyamatos alakulását.

Budapest, 2018. augusztus 25.

Kelemen Miklós

I. A KÉSŐ RÓMAI IGAZGATÁSFINANSZÍROZÁS TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI ÉS KERETEI

1. A légiórendszer átalakítása

A késő római igazgatásfinanszírozás 3–4. század fordulóján lejátszódó átalakulása jelentős részben visszavehető a római hadszervezetben és hadseregirányításban bekövetkezett változásokra.⁵ A légiókra – mint állandó jellegű, statikus, 5-6 ezer főnyi „elit” gyalogságot magukban foglaló magasabbegységekre – támaszkodó principátus kori hadszervezet csaknem háromszáz éven keresztül megőrizte alapvető szervezeti kereteit és létszámviszonyait.⁶

A légiókra épülő római hadseregszervezés keretében a római hadtörténet tradicionális magasabbegységei nemcsak a statikus haderők „helyőrségi feladatait” látták el, de körük szerveződött a magasabb parancsnok (rendszerint tartományi kormányzó) vezette tartományi hadsereg (*exercitus provincialis*) és a meghatározott feladatokra (elsősorban hadjáratokra) összeállított „különítményes” vagy expedicionális haderő is.

5 A késő római katonai igazgatás átszervezését tárgyaló szakirodalom közül csak a legtöbbet hivatkozott, standard monográfiákat kiemelve: SPEIDEL, M. A. (2009): *Heer und Herrschaft im Römischen Reich der Hohen Kaiserzeit*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag; SOUTHERN, P.– DIXON, K. R. (2000): *The Late Roman Army*. London, Routledge; TREADGOLD, W. T. (1995): *Byzantium and Its Army 284-1081*. Stanford, Stanford University Press; KARAYANNOPULOS, J. (1959): *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*. München, Beck Verlag, 37–55.; VÁRADY L. (1961): *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik – A Római Birodalom utolsó évszázada (376–476)*. Budapest, Akadémiai Kiadó; VAN BERCHEM, D. (1952): *L'armée de Diocletien et la réforme constantinienne*. Paris, Paul Geuthner; GROSSE, R. (1920): *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*. Berlin, Weidmann; MOMMSEN, TH. (1910): Das römische Militärwesen seit Diokletian. In uő: *Gesammelte Schriften VI*, 206–283. Berlin, Weidmann.

6 ECK, W. (1997): Provinz – Ihre Definition unter politisch-administrativem Aspekt. In Eck, W.: *Die Verwaltung des Römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit. Ausgewählte und erweiterte Beiträge II*. Basel, Friedrich Reinhardt Verlag. 167–187.

A költséghatékonyt messzemenőig szem előtt tartó „többfunkciós hadseregszervezés” segítségével ugyanazon állomány és vezérkar igénybevételével szervezték meg a tartományok védelmét, a mintegy 400 ezer fős római haderő állomásoztatását (és ellátását), továbbá az egyes külön feladatok ellátását célzó, ad hoc jellegű hadseregszervezést, különítményképzést. A légiók hadügyi igazgatáson belüli felsőbbségét elsősorban katonai erejük és értékük biztosította, továbbá a hadügyi igazgatásnak az a szervezési elve, amelyben a légiók feletti parancsnokság alapozta meg a legmagasabb katonai tisztségek viselésének lehetőségét.⁷

A légióparancsnokságok katonai igazgatáson belüli kiemelt szerepét mutatja a katonai parancsnokságok és a tartományi igazgatás összekapcsolása is. A légióval rendelkező provinciák tartományi kormányzója (rendszerint a *legatus Augusti pro praetore* címmel) az adott tartomány egész hadseregének (és – mint *legatus legionis* – az ott állomásozó egyik légióan is) a parancsnoka volt egy személyben. A légiókkal nem (csak segédcsoportokkal) rendelkező tartományok (*provinciae inermes*) esetén az adott tartomány kormányzását ellátó *procurator* rendelkezett ugyan a területén állomásozó segédcsoportok (lovas *alák* és gyalogos *cohorsok*) felett, de ezek az egységek katonailag alá voltak rendelve a legközelebbi, légióval rendelkező tartományi kormányzó (*legatus Augusti pro praetore*) katonai parancsnokságának.⁸

A tartomány területén állomásozó légiók és az ugyancsak statikus egységként rendszerített segédcsoportok (a lovas *alák* és a gyalogos *cohorsok*) alkotta tartományi hadsereg szervezetileg nem különült el a légiók és a tartomány igazgatásától, nem szerveződött körükön kívül külön parancsnokság vagy „törzs”. Az *exercitus provincialis* vezetője a tartomány kormányzója volt, aki egyben valamelyik (vagy az egyetlen) tartomány területén állomásozó légió parancsnokságát is ellátta. A légiók egy részének állomáshelyükről történő kivonásával és a tartományi hadsereg további egységeinek mozgósításával szervezett, állomáshelyét elhagyó expedicionális haderőt is a légióparancsnokok vagy a kormányzók irányították.

A katonai parancsnokságok légiók köré szervezése a római hadügyi igazgatás és tartományi kormányzat egész rendszerét meghatározta. A hadseregeket a légiók köré szervezték, a katonai hierarchia a légiók feletti parancsnokságokhoz igazodott, a légiók táborai és az Augustus uralkodásától állandósuló parancsnoki hivatal (*officium*) a hadsereggel rendelkező tartományok igazgatási központjai lettek, emellett a légionáriusokból toborzott, hivatali munkára beosztott „hivatalnok-katonák”, a *beneficiariusok* állomáshelyei (az ún. *statiók*) az igazgatás koordinációs pontjaként is funkcionáltak.⁹

7 A magisztratúrák és helytartóságok Augustus előtti időkre visszanyúló kapcsolatához lásd Pókecz Kovács A. (2014): *A királyság és a köztársaság közjogi intézményei* Rómában. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. 81., 118.

8 Pókecz Kovács A. (2016): *A principátus közjoga*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus. 125.

9 A *beneficiariusok* principátus kori történetéhez lásd különösen OTT, J. (1995): *Die Beneficiarius, Untersuchungen zu ihrer Stellung innerhalb der Rangordnung des Römischen Heeres und zu ihrer Funktion*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag; STOLL, O. (1995): *Die Beneficiarius – Rangordnung und Funktion*. Einige Bemerkungen zur neueren Forschung. *Laverna* 8 (1997), 93–112; A kormányzói hivatal (*officia*) fejlődéséhez: PALME, B. (1999): *Die officia der Statthalter in der Spätantike: Forschungsstand und Perspektiven*, *AnTard* 7 (1999 [2000]), 85–133.

A *beneficiariusok* által működtetett igazgatási koordinációs pontok: a *statiók* és az ott szolgáló *stationariusok* kérdéskörét OTT 1995, 85. egyenesen a császárkori területi igazgatás kulcskérdésének (*Kernproblem*) nevezi. A hadsereg ilyen jellegű, igazgatásban megfigyelhető szerepvállalása mellett ugyanakkor kiemelten hangsúlyozandó

A kora császárkori római hadügyi igazgatás további, jellegzetes eleme a felsőbb parancsnoki tisztségek civilek, elsősorban „politikus” szenátorok általi betöltése. A római hadsereg élén még évszázadokkal a hivatásos hadsereg kialakítása után sem intézményesült egy hivatásos katonákból álló felsőbb vezérkar. A magasabb katonai parancsnokság elnyerését nem egy közvetlen „katonai” jellegű kinevezés, hanem egy „civil” hivatal, a római magisztratúra vagy a tartományi kormányzóság biztosította, amely egy szenátorok által betöltött *politikus életpálya* része volt. A szenátorok szenátusi hivataluk (*consuli* vagy *praetori*) jogán vezethettek légiót, irányíthattak tartományokat (mint *consularis* vagy *praetorius* helytartók), és a tartományi kormányzóságuk adta a felhatalmazást arra, hogy vezessék a légiók köré szervezett hadseregeket. A katonai vezetés legmagasabb szintjén így nem alakult ki egy hivatásos katonákból, érdemek alapján rekrutálódott „tábornoki kar”.

Ahogy azt a vonatkozó szakirodalom is hangsúlyozza: a római hadtörténet Caracalla uralkodásától (212) Constantinusig terjedő, hadtörténeti szempontból különösen fontos korszaka átfogóan, önálló monográfia keretében még nincs feldolgozva.¹⁰ A korszak részletes elemzése különösen azért lehet indokolt, mert a kutatások jelen állása szerint elfogadott, hogy a „dominátus” korának hadszervezete bizonyosan nem (kizárólag) Diocletianus vagy Constantinus kormányzati intézkedései során nyerte el a szakirodalomban általánosan vázolt kereteit, hanem egy – egészen Septimius Severus uralkodásának végétől (211) megfigyelhető – lassú átalakulás nyomán. A jelzett „hosszú harmadik század”¹¹ hadtörténeti szempontból aligha tekinthető a korszakot általánosan megjelölő „válságperiódusnak”, sokkal inkább az ún. principátus és dominátus hadügyi igazgatása közötti átmeneti jellegű, de önálló hadtörténeti korszaknak,¹² hadügyi igazgatási modellnek, amely mindkét nagy, „monolit” rendszer sajátosságait magában hordozta, és azok között egyfajta fejlődésbeli átmenetként értelmezhető.¹³

a főtisztviselőkhöz személyesen kötődő rabszolgák szerepvállalása az igazgatásban, amely a tartományi igazgatás terén csak a 3. század közepétől szorul jelentősen vissza. BOULVERT, G.–BRUSCHI, CH. (1982): Staatsdienst und soziale Strukturen: Die Lage der subalternen Provinzbeamten. *Klio* 64. 421–429., 424.

10 JOHNE, K-P. Hrsg. (2008): *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*. Berlin, Akademie Verlag. 673.

11 HARRIES, J. (2012): *Imperial Rome AD 284 to 363. The new Empire*. Edinburgh, Edinburgh University Press. 1-25.

12 EICH, P. (2007): Militarierungs- und Demilitarisierungstendenzen im dritten Jahrhundert. n.Chr. In L. de Blois – E. Lo Cascio Hrsg. (2007): *The Impact of the Roman Army (200 B.C – A. D. 476). Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*. Leiden–Boston, Brill. 509–528.; 509 skk; MACMULLEN, R. (1976): *Roman governments response to crisis AD 235-337*. New Haven/London, Yale University Press. 1–24.

13 Azt ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy az adott korszak (a 235–284 közötti időszakra tehető „katonacsászárok kora”) tudományos feldolgozása a közelmúltban jelentős munkákkal bővült, elsősorban a korszak egyes császárainak uralkodását áttekintő monográfiák, ritkább esetben összefoglaló jellegű (pl. JOHNE *Soldatenkaiser* [id.]) munkák révén. Előbbire lásd ALTMAYER, K. (2014): *Die Herrschaft des Carus Die Herrschaft des Carus, Carinus und Numerianus als Vorläufer der Tetrarchie*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag; GEIGER, M. (2013): *Gallienus*. Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag; KUHOFF, W. (2001): *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie. Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau (284–313 n. Chr.)*. Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag; Körner, C. (2002): *Philippus Arabs. Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats*. Berlin–New York, Walter de Gruyter.

Az alábbiakban a kora császárkori hadszervezet három meghatározó eleme (légiókra épülő hadseregszervezés; civil igazgatás és katonai parancsnokságok összekapcsolódása; civil parancsnokok) vonatkozásában megfigyelhető, 3. századi változásokat tekintjük át, különös tekintettel az említett változások késő római igazgatásra gyakorolt hatására.

1.1. Az *expedicionális* egységek rendszeresítése

A hadjáratok és más katonai akciók céljából megszervezett tartományi hadsereg, az *exercitus provincialis* létrehozása, mint „különítményes hadseregszervezés” nem érintette a légiók teljes állományát, mivel azoknak csak egy részét (legfeljebb 6-8 *cohort*sot) vonták ki állandó állomáshelyükről. Hozzájuk csatlakoztak a tartományban állomásozó segédcsapatok válogatott, „minőségi” egységei. A két egységtípus közti különbség abban is megnyilvánult, hogy a segédcsapatok és azok táborai (a légiós *castrát*ól nevükben is megkülönböztett *castellum*ok) nem funkcionáltak a területi igazgatás elsődleges koordinációs pontjaiként, az itt állomásozó csapatok mozgósítása nem veszélyeztethette a tartományi adminisztráció működését.

A statikus haderő elit egységeinek helyőrségből való kivonásával megszervezett expedicionális haderő ugyanakkor „nem intézményesült”, igazgatásszervezési szempontból „nem jelent meg” a tartományi kormányzat strukturájában. Az *exercitus expeditionalis* mint „válogatott tartományi haderő” szervezetileg sem állandósult, nem vált ki sem a hadseregszervezetből, sem az azzal összefüggő területi igazgatás rendszeréből. Az ilyen jellegű „különítmények” élén is a légiót vezető parancsnok vagy a katonai parancsnokságot is vállaló tartományi kormányzó állt, és a katonai művelet (*expeditio*) befejezésével az expedicionális hadsereg egységei újra betagozódtak a statikus tartományi haderő és provinciai igazgatás szervezetébe.

A vázolt hadseregszervezési rendszerben Gallienus (260–268) uralkodása hozta meg az első érdemi változásokat.¹⁴ A légiókra épülő hadszervezés alapjait továbbra is megtartó új rendszerben a tartományokban állomásozó határ menti légiókból állandó jelleggel elvonták az addig csak alkalmilag, célhoz kötötten és ideiglenesen átcsoportosított harcképesebb egységeket (a légiók legjobb gyalogos *cohort*sait és a – Hadrianus uralkodásakor már csaknem ezer főre növelt – légiós lovasságot), majd az így képezett hadseregeket állandó különítményként tagozták be a tartományi hadsereg hadrendjébe. Gallienus reformjai ezeket az egységeket önálló parancsnokság és saját zászló (*vexillum*) alá szervezve elkülönítették, és új, önálló katonai egységként ún. *vexillatió*ként állandósították.

A fentebb említett „minőségi különítményképzés” révén létrejött egységek nevükben rendszerint megtartották az eredetük szerinti légióra (vagy tartományra) utalást. Ilyen egység volt pl. a 260-ban Sirmiumban állomásozó, de germaniai és britanniai légiók kikülönített

¹⁴ A római hadtörténet egyik legnagyobb hatású kutatójának tekinthető Michael P. Speidel értelmezésében Gallienus uralkodása – a tudományos szakirodalom egyes reprezentánsainak visszafogott megítélése ellenére – a római hadtörténet meghatározó, valódi fordulópontjának tekinthető. A nevezett uralkodó alatt indult meg a római hadsereg rendszerszerű átalakítása a hadseregszervezés új egységei, a *vexillatió*k révén, az új rangrend és rangfokozatok kiépítése és a hagyományos, határvédelemre épülő taktika megváltoztatása. Az ekkor indult változások szervezési elvei határozták meg a következő évtizedek során lezajlott reformok irányát, melyek egészen a rendszer 4. század közepére tehető, véglegesnek tekinthető kialakulásáig meghatározó jelentőségűek voltak. JOHNES 2008, 677.

egységeiből szervezett *vexillationes legionum Germanicianae et Britannicianae*. Hasonlóan szerveződött duna-menti tartományok (*Pannonia, Moesia*) légióiból 260-ban Valerianus Szasszanidákkal szemben katasztrofális vereséget szenvedő hadereje, vagy Aurelianus, ugyancsak perzsák ellen bevetett, győztes serege 272-ben.

A különítményes hadseregszervezés másik jelentős példája az új típusú, nagy létszámú lovassági magasabbegységek, az ún. *equites* létrehozása. Az *equites* mintájául vélhetően a császári lovasság (*equites singulares Augusti*) ezerfős (Septimius Severus uralkodásakor megduplázott) alakulata szolgálhatott.

A lovassági fegyvernemet a kora császárkor hadseregében a segédcsapatnak számító lovasegységek, az ún. *alák* képviselték. Az *ala* leggyakoribb formája a 16 szakaszból (*turma*) álló, hadrendileg 512 főt felsorakoztató „öszáz fős *ala*” (*ala quingeniaria*) volt, csak kivételes jelleggel – vélhetően a korai császárkor későbbi szakaszában – szerveztek (nevükben) dupla létszámú, „ezres” kötelékeket (*ala miliaria*). Utóbbi 32 *turmából* állt, állománya 786 főt számlált.

A római hadseregben a kora császárkorban cca. 90 ötszáz fős és 9-10 ezer fős *ala* állt hadrendben. Ha az említett alakulatokhoz hozzászámítjuk az ugyancsak segédcsapatnak számító „vegyes” vagy „lovasított *cohorsok*” (*cohortes equitatae*) lovasságát és a római hadsereg egyéb lovas egységeit (mindenekelőtt a cca. 30 légió közel ezerfős lovasságát), akkor is megállapítható, hogy a lovasság alulreprézantált volt a principátus kori hadseregben. Mindez a hagyományos légiókra mint zárt rendű, nehézfalozásból álló magasabbegységekre épülő harcászati és az ugyancsak légiókra épülő hadseregszervezés évszázados hagyományaira vezethető vissza.

A lovasság a római hadseregben azért is maradhatott csupán kiegészítő jelentőségű fegyvernem, mivel a rómaiak nem rendelkeztek olyan létszámú és minőségű lovassággal, mint nagy katonai ellenfeleik (Hannibál, gallok, parthusok, perzsák stb.). A lovas katonák „egyéni elismertsége” és az azt tükröző zsoldja érdemben nem tért el a légiós katonák illetményétől, a lovas alakulatok „harcászati alulértékeltége” ugyanakkor tükröződött a parancsnoki hierarchiában.

Egy segédcsapatban (vagyis „lovasított *cohorsban*”) szolgáló lovas rendes zsoldja magasabb volt a segédcsapatban szolgáló gyalogosnál, és az elit egységnek számító légionáriusokhoz igazodott. Az *alákban* szolgáló lovas katona ugyanannyit keresett, mint a légiós lovas – amivel a római hadsereg legjobban kereső közlegényei voltak (leszámítva természetesen a *praetorianus* gárda katonáit). A parancsnoki hierarchiában ugyanakkor a lovas segédcsapatokat vezető tisztii állások (*praefecti alae*) a lovagi katonai pálya részét képezték a légiós főtisztekkel (*tribuni legionis*) együtt. A légióparancsnokságok és a légióparancsnokságokkal összekapcsolt hadseregarancsnokok között már nem voltak képviselve a lovassági tisztek, és a lovagrendűeknek fenntartott főtiszti előlépési rend (az ún. *militia equestris*) sem folytatódott magasabb fokozatban. A lovagi főtiszti helyek mindegyikét betöltő katona (az ún. *omnibus equestribus militiis functus* köre) nem léphetett tovább „tábornoki fokozatba”, mivel légióparancsnokok vagy hadseregarancsnokok csak szenátori rendűek lehettek.¹⁵

A lovasság fejlesztésének első jelentős lépése Hadrianus (117–138) uralkodásához köthető, aki a légiós lovasság (*equites legionis*) létszámát 720 főre emelte (az addigi 120-ról). A birodalom csaknem harminc légiójában így mintegy harminc új, megnövelt létszámú,

¹⁵Kivéve természetesen a lovagrendű parancsnokok (*legati legionis*) által irányított egyiptomi légiókat és az egyiptomi – katonai kompetenciával is rendelkező – kormányzót (*praefectus Alexandriae et Aegypti*).

elit lovasegység jött létre, az addig kizárólag *alák* állományát magában foglaló „standard lovasság” egy új típusú, minőségi egységgel bővült. Az *equites legionis* ugyanakkor – mint a légió állományába tartozó egység – szervezetileg szorosan kapcsolódott a légiórendszerhez, és a légió rekrutációs bázisát jelentő személyi állományból (ítáliaiakból, majd szolgálatuk alapján polgárjogot szerző provinciabeliek utódaiból) toborozták (nem „lovasságra specializált” rekrutációs bázisból). Az *equites legionis* utóbb egyike volt a légió azon elit egységeinek, amelyeket a különítményes hadseregek képzés keretében kivontak a standard erők állományából, és a *vexillatiók* alakításához használtak fel.

A Gallienus uralkodásakor megjelenő *equites* mint új típusú elit lovasegység, több szempontból is különbözött a római hadsereg lovassági alakulataitól: a légiós lovasságtól és a szövetséges *alától*. Az *equites* létszámát tekintve legalább ezer fős, de inkább ennél nagyobb létszámú magasabbegység volt, harcászatiilag nem segédcsoport vagy légiós alegység, hanem önálló, kifejezetten lovasságra „specializált módon” toborzott vagy összeállított katonai egység. Hadrendileg nem kötődtek a légiókhoz és a légiókra épülő tartományi katonai kormányzatokhoz: jellegüket tekintve különítményes magasabbegységek, *vexillatiók* voltak, de szemben a *vexillatiók* „összefegyvernemi” típusaival, kifejezetten lovassági különítményként vettek részt a harcokban.

Az első ismert ilyen jellegű magasabbegység az *equites Dalmatae(i)* Gallienus uralkodása alatt szerveződött. A 3. század második felében további ilyen jellegű egységek szervezéséről van tudomásunk (*equites stablesiani*, *equites scutarii*, *equites Mauri*, *equites promoti*). Az *equites* különítményes lovasegységeiből szerveződött az első jelentősebb, légiórendszerrel és tartományi kormányzattal függetlenített hadsereg, Gallienus Mediolanum melletti lovassága.

A 3. század változásai nemcsak a lovassági fegyvernemet érintették. A hagyományos, *cohorsok*ba szervezett gyalogos segédcsoportok helyébe új, nagyobb harcértékű egységek léptek *auxilia* néven, ezzel párhuzamosan az előbbieket jelentős része „eltűnt” a római hadsereg hadrendjéből. A légiók ugyanakkor – szervezetük, jelentőségük és létszámuk folyamatos változásai mellett is – megtartották nevüket, állomáshelyüket, a belőlük képezett különítmények és „utódegységek” pedig nevükben őrizték az „anyaegységre” utaló identitásukat. Ez a sajátosság vélhetően visszavezethető a légiók többször hangsúlyozott, „hadseregszervezésen túli” szerepével: a légiók nemcsak katonai egységként funkcionáltak, hanem a hadseregszervezet és az állomáshelyüknek megfelelő terület igazgatásának megszervezése szempontjából is meghatározó szerepük volt.¹⁶

A *vexillatiók* megjelenése a római haderő rendszerében több érdemi változást is eredményezett. A *vexillatio* – mint egy állandó jellegű, légiónál magasabb rendű katonai egység – nemcsak a provincia haderejének egy további, negyedik csapattípussal való bővülését jelentette (a légió, az *ala* és a *cohors* mellett), de a tartományi haderő „referenciapontjait” is megváltoztatta: ezt követően már nem a légió számított a hadsereg minőségi egységének, és nem a légió szolgált a különítményes hadsereg szervezési alapjául.

¹⁶A két egységtípus ezen a téren is megmutatkozó különbségét mutatja, hogy a légiók kiegészítő-egységeiként működő *alák* és *cohorsok* cca. 4/5-e eltűnt a 2–3. század fordulóján végbement változások során, míg a légiók szervezetileg (számuk, nevük, állomáshelyük szerint) csaknem teljesen érintetlenül maradtak a korszak végéig.

A 3. század polgárjogot érintő változásai a légio „tekintélyvesztését” még kifejezettebbé tették. A római polgárjog valamennyi, a birodalom területén élő szabad ember számára történő megadásával 222-ben (*Constitutio Antoniniana*) tartalmát veszítette a légiók és a többi csapattestben szolgáló katonák polgárjog szerinti – jogi értelemben is minőségi – megkülönböztetése.

Összefoglalóan elmondható, hogy a *vexillatiók* és az *equites* megjelenése a római hadsereg hagyományos (magasabb egységként működő légiókra és kiegészítő csapatnemenként funkcionáló *alákra* és *cohorsokra* épülő) szervezését új irányba fordította és elindította azt az egyes egységek statikus vagy „helyőrségi” (*Grenzherr*) és expedíciós vagy „mozgó” (*Feldherr*) jelleg szerinti megkülönböztetett szervezésének rendszere felé.

1.2. A hadügyi igazgatás funkcionális átszervezése

Ahogy arra korábban utaltunk: a principátus hadserege egyazon szervezeten belül, a tartományi igazgatásba tagozott katonai rendszer keretei közt oldotta meg a statikus és a különítményes hadseregszervezés feladatát. Állandó jelleggel és intézményesen nem különültek el az expedicionális és a helyőrségi egységeket magukba foglaló hadseregek és parancsnokságok.

A tartományi igazgatás hadszervezetétől függetlenül állandósított hadseregek első példájának a Septimius Severus (193–211) által szervezett „római hadsereg” létrehozását tekinthetjük. Tudományosan ismert, hogy a carnuntumi kormányzóból uralkodóvá lett pannóniai császár hatalomra jutásakor elbocsátotta a praetorianus gárda addigi tagjait, és helyükre (ahogy a császári testőrlovasság, az *equites singulares Augusti* alakulatába is) saját pannóniai katonáit sorozta be, emellett az újonnan létrehozott három légióból egyet (a *legio II. Parthica* egységét) is Róma mellett helyezett el (korábban nem tartózkodhattak Itália területén légiók). Az így kialakult (szervezését tekintve is a császár megbízható pannóniai katonáiból alakított) hadseregcsoport természetesen nem állt a (Itáliában ekkor még nem is intézményesült) tartományi igazgatás irányítása alatt, ki volt vonva a provinciális kormányzás rendszeréből.¹⁷

A tartományi kormányzattól függetlenített katonai parancsnokság sajátos típusának tekinthető a dunai tartományokban állomásozó katonaság egyesítésére létrehozott *dux Illyrici* tisztsége is. A birodalom legnagyobb katonasággal rendelkező tartományainak haderejét

¹⁷ Itt kell utalnunk a fővárosban tartózkodó városi *cohorsok* (*cohortes urbanae*) sajátos helyzetére. A városi *cohorsok* tagjai (*urbaniciani*) szervezetüket és szolgálati viszonyukat tekintve (elit)katonák voltak, akiknek a zsoldja jelentősen meghaladta a légionárius katonák fizetését (ugyanakkor alatta maradt a *praetorianusok*énak). Feladatuk és beosztásuk alapján ugyanakkor Augustustól kezdve civil főtisztviselő alárendeltségében álltak. Parancsnokságukat a minden esetben szenátori rendű *praefectus urbi* látta el, aki minden esetben tógát, és (szemben a *praefectus praetorióval*) nem katonai uniformist viselt. Az *urbanus cohorsok* ezáltal nemcsak a Rómában és környékén állomásozó egységek parancsnokságai alól lettek kiemelve, hanem az egész katonai igazgatás rendszeréből. Jellemző ugyanakkor, hogy a városi *cohorsok* alakulatait nagyjából a *praetorianusok*kal egy időben oszlatták fel, valószínűleg Constantinus reformjai nyomán. Pókecz Kovács A. (2015): Római városának közigazgatása a principátus korában. *JURA* 21/2. 100–108.; 102.

tömörítő katonai főparancsnokságot 247-ben hozta létre Philippus Arabs császár (244–249). A *ducatu* *Illyrici* nemcsak a tartományi igazgatástól függetlenített hadsereg-parancsnokság volt, sokkal inkább a tartományi igazgatás *feletti* hadseregcsoport parancsnokságaként jött létre. Ebben a megközelítésben nem a Constantinus alatt szervezett *comitatensis* hadseregek, inkább a nyugati birodalomfélen kialakított katonai főparancsnokságok (*magisteriumok*) előképének tekinthető. A *dux Illyrici* tisztségét végül – figyelemmel a katonai parancsnokok kezében összpontosuló katonai erő császári hatalommal szembeni veszélyére – éppen Gallienus szüntette meg.

Gallienus katonai reformjai két szempontból is meghatározó jelentőségűek az új típusú római hadseregszervezés vizsgálatában. A Septimius Severus uralkodásától számítható változások több elemükben is az új rendszer kialakulásának irányába mutattak, de alapvetően megtartották a principátus kori szervezet kereteit és elveit. Gallienus az új típusú különítményes egységek és hadseregek szervezésén túl a római katonai igazgatás egészén átvezette az új irányba mutató változtatásokat. A Gallienus idején megszervezett különítményes egységek és hadseregek nem kivételes jelleggel lettek kiemelve a tartományi igazgatás rendszeréből, hanem az igazgatás egészét érintő átszervezések részeként.

A katonai kormányzóságot és hadsereg-parancsnokságot egyaránt ellátó szenátori rendű főparancsnoki tisztség (*legatus Augusti pro praetore*) kiiktatásával megszűnt a tartományi igazgatás és a hadsereg-parancsnokságok összefonódása. A tartományi kormányzóságok a lovagrendűek által betöltött *agens vices legati* vagy *agens vices praesidis* (formailag még helyettesi) tisztségei révén lettek ellátva, a katonai egységek pedig a katonai *praefectusok*, nagyobb haderő esetén *duxok* irányítása alá kerültek.

Az expedicionális hadseregek kiemelése a statikus jellegű határ menti hadseregek rendszeréből és a római hadseregek addigi egységes rendszerének tagozódása vagy két-szintűvé válása már egy új rendszer keretei közé illeszkedett.

A tartományi igazgatástól elválasztott (önálló parancsnokságok szerint szervezett) és tagolt (statikus és expedicionális egységeket megkülönböztető) hadseregszervezéssel összefüggő változás, hogy az egyes csapattípusok közötti legfontosabb minősítési szempont a továbbiakban már nem a légióhoz vagy segédcsoporthoz tartozás (döntően a katonák polgárjoga szerint meghatározott) kettőssége, hanem az adott egység expediciós vagy statikus minősége és az ezzel (rendszerint) összefüggő besorolása a hadseregek új, kettős rendszerébe.

A folyamattal összefüggő változásként figyelhető meg, hogy a légiók (és légióparancsnokok) köré szervezett hadseregek rendszerét felváltotta a hadsereg-parancsnokságok alá szervezett, különböző fegyvernemek kisebb egységeiből képezett, a parancsnokság jellegéhez (statikus vagy expedicionális) igazodóan összeállított hadseregek kettős rendszere. Az addig szervezési és igazodási pontként is szolgáló légiók és légiós parancsnokságok helyébe a magasabb szintű (tartományi kormányzatoktól elválasztott) parancsnokságok (későbbi *ducatu*sok) rendszere lépett.

A katonai alakulatok szervezése szempontjából mindez azt jelentette, hogy a klasszikus hadrendjükben 5-6 ezer fős légiókat Diocletianus reformjai nyomán „feldarabolták” kisebb, mintegy ezerfős (nagyságukat tekintve a korábbi *cohorta*sokhoz és *alák*hoz hasonlítható) egységekre, majd az így kialakított, új szervezetű (immáron többségűben már csak mintegy ezerfős) légiókat harcképességük

szerint rangsorolták. A magasabb minőséget jelentő egységek (*legio palatina*, *legio comitatensis*, *legio pseudocomitatensis*) az expedíciós hadseregekbe nyertek besorolást, míg a régi légiók „történeti örököseként” tovább működő, azok egykori állomáshelyét megtartó (de immáron alacsonyabb megbecsülésnek örvendő) légiók mint standard egységek (elnevezésükben egyszerűen: *legio*) a helyőrségi csapatokba soroltattak be.¹⁸

A kora császárkor segédcapatai, az *alák* és *cohorsok* az expedicionális hadseregekben új típusú egységeknek adták át helyüket, a helyőrségi egységekben ugyanakkor megmaradtak. Előbbiek közé tartozott a gyalogság körében az *auxilia* (ezen belül is: az *auxilia palatina* és *auxilia*), utóbbiak sorába a *cohors*. A lovasság fegyvernemében a legjobb egységeket tömörítő *vexillatiók* (*vexillatio palatina*, *vexillatio comitatensis*) és a *cuneus* jelentették a minőségi, expedicionális egységeket, míg a régi rendszer örököseként megmaradt *alák* és *equites* a standard csapatokat.¹⁹

A római hadtörténetben több szempontból is fordulóponthoz vezető 3. századi változások jelentőségének értékeléséhez rá kell még mutatnunk arra, hogy a Diocletianus nevéhez köthető államszervezeti reformok hadügyi igazgatást érintő elemei részben a Gallienustól megfigyelhető változásokat intézményesítették,²⁰ másrészt azonban az addigi folyamatokkal ellentétes irányba mutatnak. Diocletianus területigazgatási rendszere a civil kormányzóságok és a katonai parancsnokságok (*ducatusok*) következetes elválasztásával rendszerszerűen kiteljesítette a tartományi igazgatástól függetlenített hadsereg-parancsnokságok rendszerét.²¹ Az ugyancsak Gallienustól számított „kétszintű hadsereg” megszervezése szempontjából ugyanakkor Diocletianus reformjai az addigi tendenciákkal szakítottak, mivel a korábban kikülönített expedicionális egységek ekkor nagyrészt be lettek tagolva a határvédő vagy statikus hadseregek állományába, parancsnokaik, a *duxok* irányítása alá.²² A hadseregek korábbi, Gallienusszal megkezdett kétszintűvé építésének rendszere helyébe így ismét egy egyszintű hadseregszervezés lépett.²³

18 DEMANDT, A. (1989): *Geschichte der Spätantike – Das Römische Reich von von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Chr.*, München, C. H. Beck Verlag. 225 skk.

19 JOHNE 2008, 677.

20 BURY, J. B. (1923): *History of the Later Roman Empire I–II. – From the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian*. New York, Dover Publications. 34 skk.

21 A késő római katonai igazgatást tárgyaló szakirodalom Diocletianus jelentőségét kiemelő reprezentánsai (MOMMSEN, GROSSE) elsősorban a katonai parancsnokságok és civil kormányzatok szétválasztásának Diocletianushoz fűződő rendszerszerű megvalósítását jelölik meg az új rendszer döntő elemének (MOMMSEN 1910; GROSSE 1920,

22 A szakirodalomban bizonyított, hogy Diocletianus a helyőrségi állományból korábban kikülönített, expedíciós jellegű, „minőségi” csapatteket kifejezetten besorolta a *duxok* vezette helyőrségi (későbbi szóhasználat: *limitaneus*) hadseregek állományába. Az említett egységek egy része a későbbiekben is megmaradt a *duxok* vezette hadseregek állományában. A *Notitia Dignitatum* katonai csapatlistái szerint a határ menti hadseregek mindegyikében vannak pl. a korábban csak a központi mozgó seregekben szereplő lovas litalakulatok, ún. *vexillatiók*, amiket vélhetően a diocletianusi átszervezés osztotta be soraikba. A csapatlistákat különböző változatokban és egység-létszámokkal való közlésben ld: JONES 1964, 1434–1450.; TREADGOLD 1995, 50–54.; VÁRADY 1961, 49–53., DEMANDT 1970, 622. skk. VÁRADY adatait veszi át.

23 Az expedicionális egységek határ menti hadseregekbe való besorolását kiemelő szakirodalmi érvelések szerint (VAN BERCHEM, KARAYANNOPULOS) Diocletianus reformja csak az addigi, határvédelmi feladatot ellátó katonai rendszer megerősítése, módosítása (VAN BERCHEM 1952; KARAYANNOPULOS 1959, 37–55.).

Amennyiben a statikus és expedicionális hadseregek elkülönítését jelöljük meg a késő római hadügyi igazgatás leginkább meghatározó, jellegadó ismérvének, Diocletianus helyett Constantinust (és az ő utódait) tekinthetjük az új rendszer igazi megalapítóinak. Az expedicionális hadseregek megnevezésére használt *comitatenses* Diocletianus idején nem egy jól elkülöníthető hadseregtípust, csupán az uralkodó létszámában megnövelt kíséretét jelentette.²⁴

Az expedíciós egységek utóbb, Constantinus uralkodásakor váltak ki újból a határ menti hadseregek kötelékéből, a magasabb szintű (későbbi szóhasználattal: *comitatensis*) haderők önálló vezénylet alá szervezése pedig egészen a 4. század közepéig eltartott, mivel a *ducatu*soktól különválasztott ún. *comitatensis*-parancsnokságok (a *magister militum*ok vezetésével) csak ekkor szerveződtek meg.²⁵ Rá kell mutatnunk arra is, hogy a katonai és civil hatáskörök nagy jelentőségű elválasztása Diocletianus uralkodása alatt csak a tartományokban valósult meg, a központi irányítás szintjén akkor még a „civil” *praefectus praetorio* felügyelte a tartományi hadseregeket. A két kormányzati kompetencia megosztása szempontjából ugyancsak lényeges „köztes” igazgatási szint, a *praefectura* és provinciák között szerveződő ún. *dioecesis*ek sem ismertek Diocletianus idején a területi igazgatás rendszerében.²⁶

1.3. A hadsereg parancsnoki rendszerének átalakítása

A katonai parancsnokságok összefonódása a tartományok „civil” kormányzatával a római területigazgatás évszázados hagyományaiból következett.²⁷ A katonai parancsnokság és a tartományi kormányzóság a szenátori *cursus honorum*, vagyis egy politikusi életpálya része volt, a szenátorok (*consul*i vagy *praetori*) szenátusi hivataluk révén vezethettek légiókat és

²⁴NISCHER erre tekintettel kifejezetten Constantinust nevezi az új szisztéma igazi újítójának (*great reformer*): „The great reformer, however, was Constantine, who sought by his new system, not merely to check the decay of the defensive power of Rome, but also to end it an offensive strength and a mobility that far outstripped the achievements of his predecessors.” NISCHER, E. C. (1923): The Army Reforms of Diocletian and Constantine and Their Modifications up to the Time of the Notitia Dignitatum. *JRS* 13, 1–55., 48.

A különítményes hadseregek és a *comitatenses* jelentőségét hangsúlyozó megközelítésre ld. SOUTHERN–DIXON 2000, 39–89.; VÁRADY 1961; TREADGOLD 1995.

²⁵Először a keleti katonai parancsnok (*magister militum per Orientem*), tisztségét hozták létre 351-ben, ezt követte a *magister militum per Illyricum* 359-ben. Rajtuk kívül a *Notitia Dignitatum*ban megtaláljuk a *magister militum per Thracias* hivatalát.

²⁶A *dioecesis*ek élén álló *vicarius*ok a *praefectus praetori*ót igazgatási és bíráskodási feladataiban helyettesítő tisztviselők, elnevezésükben is *vice agens praefectorum praetorio*. A *dioecesis*ek első ismert rendszere (a 313-ra datálható *Laterculus Veronensis*) 12 ilyen középszintű igazgatási egységet nevez meg. Utóbb – *Aegyptus* és *Oriens*től szétválásával, továbbá *Dacia dioecesis* megszervezésével – számuk tovább nőtt, a *Notitia Dignitatum*ban már 15 *dioecesis* van megnevezve.

Ebben az összefüggésben kell rámutatnunk arra, hogy a katonai és civil kompetenciák elválasztása szempontjából a területi igazgatás vezetői és a katonai parancsnokok mellett meghatározó szerepe volt a számos katonai hatáskört (testőregységek parancsnoksága, fegyverüzemek felügyelete, fellebviteli katonai bíráskodás) magához kapcsoló *magister officiorum*nak, továbbá a *quaestor sacri palatii* méltóságának is, akik a fellebviteli bíráskodás jelentős szerepét vették át a tartományi kormányzatoktól. PÓKECZ KOVÁCS A. (2016): A magister officiorum. *SCRIPTURA*, 3/1. 138–156., 138., 154. skk.; PÓKECZ KOVÁCS A. (2016): A magister officiorum. In Béli Gábor – Korsós-né Delacasse Krisztina – Herger Csabáné szerk. (2016): *Ut juris ordo exigit: Ünnepi tanulmányok Kajtár István 65. születésnapja tiszteletére*. Pécs, Publiikon. 237–244., 243.

²⁷AUSTIN, N. J. – RANKOV, N. B. (1995): *Exploratio. Military and Political Intelligence in the Roman World from the Second Punic War to the Battle of Adrianople*. New York, Routledge. 120 skk.

légiók köré szervezett hadseregeket.²⁸ A kormányzóság elnyerésével ugyanakkor a szenátori életpálya nem ért véget: a szenátorok légióparancsnokságuk vagy kormányzóságuk után továbbléphetek a magasabb hivatalok (leginkább a *consuli* és *censori* tisztség) irányába.²⁹

Ahogy arra Alföldi Géza rámutat: a tartományokban viselt hadsereg-parancsnokság vagy kormányzóság a szenátorok többsége számára egyáltalán nem volt népszerű hivatal,³⁰ a katonai parancsnokság pedig nem egy hosszú távú katonai életpályába illeszkedett, sőt, éppen hogy megszakított egy ígéretes politikusi karriert.³¹

Az életpályája elején járó szenátor az ún. *vigintivir* hivatalok valamelyikének viselése után léphetett katonai szolgálatba, mindez valamelyik légió parancsnok-helyettesi pozíciójának elfoglalását jelentette, de mindössze egy évig tartott.³² Az egyéves katonai szolgálat teljesítése után nyílt lehetőség az egyes magisztratúrák betöltésére a megszabott előléptetési és életkorbeli szabályok szerint – vagyis a *cursus honorum* politikusi pályafutásként folytatódott. A legkorábban 30 évesen elérhető *praetori* hivatal (*praetura*) jogosított fel a (*praetorius*ként ellátható) légióparancsnoki tisztség (*legatus legionis*) betöltésére és a tartományi kormányzói hivatalra is (*legatus Augusti pro praetore*). A több légiót felvontató császári tartományok (nagyobb hadseregek parancsnokságát biztosító) kormányzását azonban csak a *consuls*ágot viselt szenátor (*consularis*) láthatta el.³³

A politikusi életpályát jelentő szenátori *cursus honorum*hoz képest a principátus korának másik meghatározó vezető társadalmi rétege, a lovagrend számára nyitva álló előmeneteli lehetőségek jóval szűkebbek voltak.³⁴ A szenátoroknál lényegesen népesebb *ordo equester*³⁵ tagjai számára a bírói állások (*iudices*)³⁶ és a katonai életpályán nyitva álló főtiszti helyek biztosítottak nagyobb számban állami tisztviseleési lehetőséget, a magas méltóságok (ezen belül a már többször említett katonai parancsnokságok) többsége ugyanakkor el volt zárva a szenátoriak mögött második helyre szorult rend előtt. A katonai tisztviseleés a lovagoknál is összefüggött a „politikus” állásokkal, előbbi azonban nem egy rövid vagy átmeneti

28A politikai tisztségviselés és hadvezetés kapcsolatát elemzi: LONDON, J. E. (2005): *Empire of Honour. The Art of Government in the Roman World*. Oxford, Oxford University Press. 30–106.

29BRAND, C. E. (1968): *Roman military Law*. Austin, University of Texas Press. 64–66.

30ALFÖLDY G. (2002): *Római társadalomtörténet*. (Ford. Borhy László) Budapest, Osiris. 159.

31A szenátori renddel összefüggésben felmerülő terminológiai kérdések és problémafelvetések elemzését ld. SCHLINKERT, D. (1996): *Ordo senatorius und nobilitas — Die Konstitution des Senatsadels in der Spätantike; Mit einem Appendix über den Praepositus Sacri Cubiculi, den 'Allmächtigen' Eunuchen am Kaiserlichen Hof*. Stuttgart, Steiner Verlag. 16 ssk.

32A légió főtiszti karát alkotó hat *tribunus* közül az első (*tribunus laticlavius*), a légió parancsnok-helyettese, szenátori rendű volt. A másik öt *tribunus* (*tribunus angusticlavius*) a lovagrendűek közül került ki.

33A principátus korának szenátori katonai karrierjeire lásd BIRLEY, A. R.: *Senators and Generals*; G. Alföldy – B. Dobson. – Eck, W. (2000): *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag. 97–121.

34A lovagrend és szenátori rend közötti karrierpályák és álláslehetőségek összehasonlítására ld.: Eck, W. (1995): *Die Ausformung der ritterlichen Administration als Antisenatspolitik? In Eck, W.: Die Verwaltung des Römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit. Ausgewählte und erweiterte Beiträge I*. Basel, Friedrich Reinhardt Verlag. 29–55.

35A lovagrendbe kerülés vagyoni feltétele, *gensusa* (400 ezer *sestertius*) jóval alacsonyabb volt a szenátorokénál, és a lovagrendbe a városi arisztokrácia – egészen kivételes esetekben a közkatonák – sorából is be lehetett jutni. Mindezek következtében a csoport jóval szélesebb volt, mintegy 20 ezer tagot számlált. Közösségi tudatukat erősítette az egységes öltözék (toga vékony bíbor szegéllyel [*angustus clavus*], lovagi gyűrű) és az egységesen viselt *perfectissimus* cím. ALFÖLDY 2002, 122.

36A római bírák (kb. 5000 fő) közül 3000 rendelkezett lovagi ranggal. ALFÖLDY 2002, 123.

szerepvállalást jelentett a katonai parancsnokságok körében, hanem egymásra épülő és hosszan viselt tisztségekből álló, évtizedes, hivatásos katonai szolgálatot.

A lovagok számára nyitva álló tisztségek első köre a légiós gyalogsági tisztek (*centuriones*) csoportja,³⁷ másik lehetősége a lovagi katonatiszti szolgálat vagy életpálya (*militia equestris*) helyei.

A *militia equestris* első fokozata (*prima militia*) egy ötszáz fős gyalogos segédcsoport (*cohors quingenaria*) parancsnoksága (*praefectus cohortis*) volt. Ezt követte a *militia secunda*, valamelyik légió öt lovagi törzstiszte közé való előrelépés a *tribunus legionis* (*angusticlavius*) tisztségében. Ezzel egyenrangú volt az ezerfős segédcsoport vezetése (*tribunus cohortis*). A harmadik fokozat, a *tertia militia* egy ötszáz fős lovas segédcsoport (*ala quingenaria*) parancsnoksága volt, *praefectus alae* címmel.

Az egyes fokozatoknak megfelelő álláshelyek száma „piramisszerűen” épült egymásra, illetve szűkült össze. A *prima militia* kb. 270, a *secunda militia* 180, a *tertia militia* mintegy 90 tiszti helyet jelentett. Az utóbb létrehozott negyedik rangosztályba (*quarta militia*) – amely egy ezerfős lovas segédcsoport (*ala miliaria*) parancsnoksága volt – mindössze 9-10 fő tisztt állhatott be egyidejűleg (az ilyen alakulatok korlátozott számára tekintettel).³⁸

A 18-20 évesen kezdett katonai pályafutás általában 40 éves korban ért a végéhez, amikor a lovagrendű valamennyi lovagi tisztséget betöltött személyként (*omnibus equestribus militiis functus*) előléphetett az állami hivatalok egyikére, ami rendszerint egy *procuratori* tisztséget (*procuratura*) jelentett.³⁹

A lovagrend létszámához képest szűk körű tisztii állások értelemszerűen nem biztosítottak megfelelő számú álláshelyet, még kevésbé folyamatos előlépési lehetőséget. A birodalom katonai erőit figyelembe véve körülbelül 550 fő tiszti állás létezett,⁴⁰ és ezek száma is gyorsan szűkült a fokozatban való előrelépés során.

A katonai életpályát követő civil állami hivatalokat jelentő *procuraturák* száma ugyanakkor alacsony volt, csak a 2. század közepétől haladta meg a 100-at.⁴¹ A *procuraturák*

37 A principátus első két évszázadában három módon válhatott valaki centurióvá: a) Légiós szolgálattal, végighaladva a különböző altiszti fokozatokon. Erre az altisztek (*principales*) közül csak kevésnek volt esélye. b) A római elitegységekben való 16 éves szolgálat letöltése után mint továbbszolgáló (*evocati*) is bekerülhetett valaki centurióként egy légióba. c) Közvetlen behívással lehettek centuriók azok a lovagok, akik a katonai pályafutásnak ezt a fokozatát választották. A római hadsereg 25-30 légiójának körülbelül 1800 tiszti helye volt, vagyis ez a státusz biztosabb elhelyezkedési lehetőséget jelentett (még akkor is, ha nem mindegyik volt a lovagrend számára fenntartva). A centuriók a hadsereg legjobban fizetett tisztjei voltak, fizetésük egy légionárius zsoldjának 16-szorosa volt (kb. a legalacsonyabb *procuratori* fokozat fizetésének egynegyedét kapták).

38 Az előlépési fokozatoknak ezt az arányos rendjét Claudius (41–54) próbálta megbontani azzal, hogy a *secunda* és a *tertia militia* megcserélte (a légionárius alakulatok eszmei felsőbbrendűségéhez igazodva), de a rendszer sikerességére tekintettel a lovagi pályafutás hagyományos rendjét rövid időn belül visszaállították. GOLDSWORTHY, A. K. (2003): *The Complete Roman Army*. London, Thames and Hudson. 66.

39 A 2. századtól létrehozott negyedik katonai fokozat (*quarta militia*) annyiban alakította át a lovagi pályát, hogy annak betöltése „beelégelt” a *procuratori* pályába. Az ezerfős lovascsapat parancsnoki posztjának (elnevezésében ez is *praefectus alae*) igen nagy megtiszteltetésnek számító betöltése után a tisztviselő a *procuraturák* második fizetési fokozatába léphetett elő. GOLDSWORTHY 2003, 64–68.

40 ALFÖLDY 2002, 160.

41 A *procuratorok* száma Augustus idején még csak 23, Traianus korában már 80, Antonius Pius alatt 100, Marcus Aurelius idején 125, Septimius Severus korában 170, Philippus Arabs éveiben pedig 182. ALFÖLDY 2002, 160. A lovagi helyek Severus-kori növekedése a *procuraturák* számának növelése mellett több, a lovagok előtt addig zárt állami állás (központi irodavezető, kormányzó, katonai parancsnok) megnyitására is visszavezethető.

éves fizetés alapján megállapított fokozatainak rendszere Domitianus (81–96) uralkodásától három kategóriára oszlott: az évi 60 ezer (*sexagenarii* – LX), 100 ezer (*centenarii* – C) és 200 ezer *sestertius* (*ducenarii* – CC) jövedelmet élvező hivatalnokok csoportjára. Marcus Aurelius (161–180) alatt hozták létre az évi 300 ezer *sestertius*szal díjazott méltóságok (*trecenarii* – CCC) csoportját.

Az alsóbb *procuraturák* közé elsősorban a tartományokban tevékenykedő pénzügyi tisztviselők, a császári bányák és földbirtokok felügyelői, továbbá a kincstári ügyészek (*advocati fisci*) tartoztak. Azok a *procuratorok*, akik a szenátori rendű kormányzó (*proconsul* vagy *legatus Augusti pro praetore*) mellett egy egész provincia pénzügyeiért feleltek (*procuratores provinciae*), magasabb fizetési fokozatokba kerültek ugyanúgy, mint azok a *procuratorok*, akik mellett nem állt szenátori helytartó, ezért egyben az ő feladatkörét is ellátták. A lovagok számára nyitva álló néhány magasabb parancsnoki tisztség ugyancsak a *ducenarii* és a *centenarii* között kapott helyet.

A lovagi előmenetel legmagasabb szintjét a *praefectusi* állások jelentették. Ide tartozott a római gabona elosztásáért felelős *praefectus frumeni dandi* és a tűzoltóparancsnok, a *praefectus vigilum*, továbbá az állami postát (*cursus publicus*) irányító *praefectus vehiculorum*. A legfontosabb három lovagi méltóság – rang szerinti sorrendben – a *praefectus praetorio*, Egyiptom helytartója (*praefectus Alexandriae et Aegypti*) és a Róma város gabonaellátásáért felelős *praefectus annonae* volt.

Az évi 300 ezer *sestertius*szal díjazott méltóságok magas fokozatába kezdetben csak a császári kincstár, a *fiscus* koordinátora, az a *rationibus* nevű tisztviselő tartozott, később csatlakozott hozzá a három, előbb említett nagy *praefectusi* tisztség viselője.

A római hadsereget vezető legmagasabb rangú katonai parancsnokok rendszerében tehát az alábbi parancsnoki tisztségeket különböztethetjük meg a principátus első két évszázadában:

- tartományi kormányzó és hadseregearcparancsnok: szenátori rendű, *consulságot* viselt (*consularis*) *legatus Augusti pro praetore* – kivételesen lovagrendű *praefectus Alexandriae et Aegypti*;
- légióparancsnok: szenátori rendű, *praetorságot* viselt (*praetorius*) *legatus legionis* – kivételesen lovagrendű *praefectus legionis*;
- légióparancsnok-helyettes: szenátori rendű, magisztratúrát még nem viselt *tribunus legionis*;
- további magas parancsnokok: a császári gárda parancsnoka (*praefectus praetorio*), birodalmi (misenumi és ravennai) flották vezetői (*praefectus classis Misenensis*, *praefectus classis Ravennatis*) – lovagrendűek.

Jól látható, hogy a hadsereg rendes parancsnoki tisztségeinek csaknem valamennyi helyét szenátori rendű politikusok töltötték be, csak egészen kivételesen lovagrendűek. A principátus első két évszázadában mindössze az egyiptomi kormányzó (akinek alárendeltségében két, majd egy légió állt) és a két (később egy) egyiptomi légió parancsnoka volt szabály szerint lovagrendű. Utóbb a Septimius Severus által szervezett három új légió élére került *praefectus legionis*, illetve az egyiptomi mintára szervezett új provincia (*Mesopotamia*) fölé egy második *praefectus provinciae*, az ott állomásozó két új (ugyancsak *praefectusi* irányítású) légió feletti parancsnoki joggal.

Septimius Severus uralkodásának végén így összességében 33 légióparancsnokból öt, huszonegy hadseregparancsnok kormányzóból pedig mindössze kettő volt lovagrendű.⁴² Ebben az összefüggésben kell ismét hangsúlyoznunk, hogy a lovagrendi *procurator* tartományában állomásozó segédcsapatok felett nem a *procurator*-kormányzó, hanem a legközelebbi légiós tartomány szenátori rendű helytartója parancsnokolt.

A gallienusi reformok egyik meghatározó igazgatástörténeti eleme a szenátori rendű „hadvezér-politikusok” kiiktatása a katonai parancsnokságokból és az azokhoz kötődő tartományi kormányzóságokból.

Az Aurelius Victor művéből származó, sokszor hivatkozott részlet⁴³ alapján ezt a lépést akár a szenátorok hadseregből való kiszorításaként is értelmezhetnénk, azonban – ahogyan arra az újabb szakirodalom már rámutatott – Gallienus lépése egyáltalán nem volt szenátorellenes intézkedés,⁴⁴ sokkal inkább egy professzionálisabb vezérkar megteremtését célozta.

A szenátori rend tagjai – mégha a hagyományos köztudatban úgy is élhettek, mint katonai és civil hivatalt egyaránt viselő (*domi militiaeque pollens*) személyek – ebben a korban már egyáltalán nem ambicionálták a katonai szolgálatot. A szenátorok egy rövid, egyéves katonai szolgálat után kerültek *praetorius*ként a légió parancsnokságába, majd *consularis* személyként egy nagyobb hadsereggel rendelkező tartomány élére. Velük szemben a fő-tiszti ranglétra fokozatait évtizedeken keresztül teljesítő, kiképzett lovagok nem irányíthattak nagyobb hadseregeket. A parancsnoki helyek utóbbiaknak való átengedése a birodalom katonai szempontból válságos évszázadában érthető és pragmatikus lépésnek tekinthető.

Gallienus azzal, hogy megnyitotta az utat a lovagrendűek előtt a magasabb katonai tisztségek felé, csupán meghosszabbította a lovagi (sőt, ebben az összefüggésben hangsúlyozandó módon: a hivatásos katonatiszti) életpályát a „tábornoki szint” felé. A reform célja nem a lovagrend, hanem a hivatásos katonai életpálya, a *militia equestris* fokozatait 20 éven keresztül végigjáró katonatisztek „helyzetbe hozása” volt a magas parancsnoki állások elnyerésében.

42 Septimius Severus a katonailag túlzottan erős tartományok határait és beosztását átszervezte annak érdekében, hogy egyetlen tartománynak se legyen kettőnél több légiója. A légiós tartományok száma ezáltal jelentősen megnövekedett. Septimius Severus uralkodásának végén (211) már huszonegy tartományban állomásozott légió (tizenháromban kettő, nyolc tartományban egy légió). Az említett huszonegy tartományból azonban csak *Aegyptum* és *Mesopotamia praefectura* volt lovagrendű. SMITH, R. E. (1972): *The Army Reforms of Septimius Severus. Historia*, 21/3. 481–500.

43 De Caes 33., 33–34.: „*Et patres quidem praeter commune Romani malum orbis stimulabat proprii ordinis contumelia, quia primus ipse metu socordiae suae, ne imperium ad optimos nobilium transferretur, senatum militia vetuit et adire exercitum.*”

44 Alföldy szerint nem arról volt szó, hogy a szenátorokat nyíltan eltiltották a katonai szolgálattól, sőt maga a reform sem volt szenátorellenes intézkedés. ALFÖLDY 2002, 159. A részlet értelmezéséhez lásd még: PFLAUM, H-G. (1976): *Zur Reform des Kaisers Gallienus. Historia*, 25/1. 10–117. Geiger Gallienus-monográfiájának vonatkozó része (*Entwicklungen bei den Ämtern in der Provinzverwaltung* is mint „Wunsch nach höherer Professionalität” értelmezi az intézkedést. GEIGER 2013, 336–350.

A lovagrend 3. századra megfigyelhető térnyerése tehát elsősorban a katonaság és a katonai eredetű tisztviselők előlépési lehetőségének kiszélesítését jelentette a magasabb parancsnokságokba és az igazgatás egyéb álláshelyeire. A tartományokból származó és azok katonai erejére támaszkodó császárok is elsősorban a megbízható katonatisztjeiket emelhettké be a hatalommal járó pozíciókba.⁴⁵

Gallienus intézkedései megszüntették a szenátori légióparancsnok (*tribunus legionis*) tisztségét, a légiók élére pedig a szenátori rendű *legati legionis* helyére (korábban csak néhány esetben rendszeresített) lovagrendű *praefecti legionis* kerültek. Ezzel párhuzamosan a katonai kormányzóságokat ellátó *legatus Augusti pro praetore* helyébe is (formailag azok helyetteseként) lovagrendűeket osztottak be (*agens vices legati* vagy *agens vices praesidis* néven) a tartományok kormányzására, de már katonai parancsnoki kompetenciák nélkül.

Az új rendszer legfontosabb változása, hogy a légió- és hadsereg-parancsnokságok már nem kapcsolódtak össze a tartományi kormányzóságokkal, a katonai és tartományi igazgatás általánosan és intézményesített formában is elvált egymástól. Ugyanez állapítható meg a tartományi hadsereg szintjénél magasabb (ekkor még kivételes jellegű) katonai méltóságok, a több tartomány hadseregét összefogó *dux* és a 3. század végén megjelenő *magister militum* esetében is, akik nem kaptak kormányzó vagy civil igazgatási feladatokat.

A professzionális hadseregearcparancsnoki rendszer kialakítását célozta a *protectores et domestici* testületének létrehozása is. A katonai elitalkulat a császár testőregységének számított, még fontosabb volt azonban, hogy ebből a testületből a császár közvetlen kinevezéssel is kijelölhetett számára megbízható embereket a legmagasabb tisztségekbe (szénatusi hivatalviselés előzetes feltétele nélkül). A *protectores* így egy minőségi „személyzeti tartalékként” is szolgált, és a magasabb kormányzó vagy parancsnoki helyekre előkészítő tiszti iskola funkcióját is betöltötte.⁴⁶

A római hadsereg főparancsnoki tisztségeinek – Gallienus reformjai nyomán bekövetkező – átalakulását az alábbiakban összegezhethetjük:

- császári tiszti törzs (*protectores et domestici*) – kötetlen katonai főméltóság;
- tartományi hadseregearcparancsnok: *legatus Augusti pro praetore* helyett tartományi igazgatási kompetenciával nem rendelkező *dux* – lovagrendű;
- légióparancsnok: *legatus legionis* helyett *praefectus legionis* – lovagrendű;
- légióparancsnok-helyettes (*tribunus legionis*) – a szenátori tisztség megszűnt;
- további magas parancsnokok: a császári gárda parancsnoka (*praefectus praetorio*), birodalmi (misenumi és ravennai) flották vezetői (*praefectus classis Misenensis*, *praefectus classis Ravennatis*) – mind lovagrendűek.

45A principatus idején nem, vagy csak nagyon ritkán fordulhatott elő, hogy közkatona sorból egy légionárius az altiszt vagy centuriói fokozatnál magasabbra emelkedjen. Septimius Severus korától a procuraturák közkatona előli „elzártsága” megszűnt, egyszerűbb lett az előmenetel, és már nemcsak azon lovagok számára voltak elérhetőek az állami főhivatalok, akik pályájukat főtisztként kezdték. A 3. század katonai karrierjeihez lásd FITZ J. (1982): *A pannonok évszázada*. Budapest, Corvina. 46–49.

46Gallienus uralkodása alatt három gárdatribunus, három légióparancsnok (*praefectus legionis*), egy hadseregearcparancsnok (*Pannonia Inferior* területén) és két helytartó (*Mauretania Caesariensis* és *Dalmatia* élén) került ki a *protectores* köréből. GEIGER 2013, 318–319.

Az összegzést még annyival kell kiegészítenünk, hogy a (intézményesen 312-ig működő) *praetorianus* gárda Gallienus uralkodásakor ugyancsak elveszítette egykori jelentőségét és funkcióját. Az ekkor megszervezett *scutarii*, rangját tekintve *comites et promoti Domini Nostri* vette át a közvetlen császári testőrség szerepét, és a már említett *protectores et domestici (divini lateris)* a császár testőrségét is ellátó tisztii törzs funkcióját.

A hadsereg vezérkara a vizsgált, rövid időszak alatt meghatározó módon átalakult, ami nem elsősorban a főtiszti kar rekrutációs bázisának megváltozását jelentette (lovagrendű tisztek alkalmazását szenátori politikusok helyett), hanem egy önálló (politikusai előmenetelhez nem kötődő) katonatiszti karrierhez kapcsolódó, professzionális katonai vezetői hierarchia létrehozását.

Gallienus katonai vezetést érintő a hadsereg felső vezérkarát is érintették. Ekkor vette kezdetét a hagyományos tisztii rangok és címek átalakítása is. A római hadsereg tisztii rendjét hosszú ideje meghatározó légio (évszázadok óta érlelődő és formálódó) tisztikara néhány évtized alatt csaknem teljesen átszerveződött. A római hadsereg legmegbecsültebb tagjainak számító gyalogsági tisztek (centuriók) rendjének helyét egy négyes rangsorba szervezett új tisztii rangfokozarendszer vette át, amelyet valamennyi fegyvernemnél rendszeresítettek, így egy egységes tisztii fokozarendszer jött létre a hadseregen belül. A rangsor alsó két szintje a *circitor* és *exarchus* (későbbi *biarchus*) lett, felsőbb tisztségei a *centenarius* és *ducenarius*.

Diocletianus igazgatásszervezeti reformjai a hadvezetés átszervezése körében is a Gallienus alatt megkezdett változásokat rendszeresítették és terjesztették ki a hadsereg egészére. A határ menti hadseregeket irányító *duxok* csak lovagrendűek lehettek, a birodalom területi igazgatásának új egységeit, a *praefecturákat* (később: a *diocesiseket*) is lovagrendűek kormányozták ugyanúgy, mint a régi korból maradt provinciák nagy részét.⁴⁷

Végezetül – a rendelkezésre álló keretek szűkösségére tekintettel csak jelzésértékűen – utalunk arra, hogy Diocletianus és Constantinus rendszere a hadsereg parancsnoki rendszere szempontjából is egymással ellentétes fejlődési irányt mutat.

A constantini reformok keretében úgymond „rehabilitálták” a szenátori rendet. Megszüntetve a lovagi és szenátori karrier Diocletianus uralkodásáig fennálló megkülönböztetését, a lovagi címhez kötődő főméltóságokat (ekkor már a civil és katonai hierarchia csaknem valamennyi magas méltósága) besorolták a szenátori rendbe (a *praeses* címet viselő tartományi kormányzók kivételével).⁴⁸ A változtatás célja nem a szenátori rend hatalomba való visszamelése volt, hanem a társadalmi és a hivatalnoki hierarchia egységbe hozása,⁴⁹ illetve a

47 A tartományi igazgatás diocletianusi reformja *Africa* és *Asia proconsulja* kivételével minden provincia élére lovagrendű *praesest* állított.

48 MIEL, J. (1994): *Die Ordnung der Ämter: Prätorianerpräfektur und Vikariat in der Regionalverwaltung des Römischen Reiches von Konstantin bis zur Valentinianischen Dynastie*. Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag. 237 skk.

49 A hivatalnoki hierarchia és a társadalmi rend párhuzamosságát jól érzékelteti egy 412-ben kiadott *edictum*, amely az eretnokség vétségéért járó büntetéseket rangcsoportonként szabta ki. A rendelet (CTh. 16, 5, 52. és CTh. 16, 5, 54.) által megkülönböztetett felső rétegek (*illustres, spectabiles, senatores, clarissimi*) teljesen egybeesnek a főhivatalnoki hierarchia osztályaival. ALFÖLDY 2002, 180.

(formailag egyaránt szenátori rendhez tartozó) civil és katonai főméltóságok hierarchiájának intézményes szétválasztása.

Ez utóbbi azt jelentette, hogy a legfontosabb katonai méltóságokat továbbra sem szenátori származású személyekkel töltették be, csupán a *főparancsnoki helyekre előlépett katonák kapták meg a szenátori rangot és címeket*. Ezzel a katonai karrier végérvényesen kikerült a szenátori *cursus honorumból*. Mindazonáltal a szenátori rendet a 4. századtól ismét a társadalom legrangosabb köréként ismerték el mint *pars melior humani generis* vagy *nobilissimi humani generis* és maga az uralkodó is ehhez a rendhez számította magát.⁵⁰

Az állami főméltóságok Constantinus általi átszervezése – principátus évszázadaihoz hasonlóan – kettős hierarchiát hozott létre az állami méltóságok rendszerében: a szenátori és lovagrend párhuzamát felváltotta a katonai és a civil karrier egymást kiegészítő rendszere. A hierarchiát tovább finomította, hogy Constantinus 312 és 326 között nem minden magas lovagi méltóságot sorolt át a szenátori rendbe, a tartományi kormányzók körén belül továbbra is megkülönböztették a *perfectissimus* címet viselő lovagi *praesesekeket* és a szenátori rendű *clarissimus consularisok*at. A két rang azonban nem egymás mellett, hanem egymás fölött helyezkedett el, emellett az állami adminisztráció magasabb szintjein már nem voltak „lovagi állások”. Mindez azt jelentette, hogy a lovagrendű kormányzóknak az állami hierarchiában való további előlépésre csak úgy volt lehetősége, ha átsorolták őket a szenátori rendbe. Ezt az átsorolást *adlectio* révén csak a császár tehette meg, vagyis a kiválasztási rendszerben a katonai mellett a civil hierarchiában is az uralkodói kinevezés (és nem a származás és szenátori előmenetel) döntött a magas méltóságok elnyerésénél.⁵¹

Az adminisztráció legmagasabb méltóságai az újonnan megalkotott szenátori rangfokozatok (*clarissimus, spectabilis, illustris*) közé tartoztak, ebben a tekintetben a hierarchia egységes volt. A magas hivatalok közül azonban a katonai parancsnoki tisztségeket: a *spectabiles* kategóriájába tartozó *duces*, továbbá az *illustres* körébe tartozó *magistri militum* hivatalát nem tölthették be szenátori rendűek. Az ilyen méltóságokba emelt, többnyire barbár származású katonák utólag lehettek, hivataluk okán a szenátori cím birtokosai és a rend tagjai. A késő császárkori szenátori pályafutás tehát már egy tisztán civil karriert jelentett.⁵²

A szenátori életpálya jellege is értelemszerűen különbözött a principátus korától. A tartományi kormányzók (és a szenátori hierarchiához tartozó hadseregparancsnokok) címének elnyeréséhez már nem kívánták meg a *praetura* és a *consulatus* előzetes viselését.

⁵⁰Lásd C. 12, 1, 8. „*Ius senatorum et auctoritatem eius ordinis, in quo nos quoque ipsos numeramus...*”

⁵¹Jól látható az *adlectio* szerepének megváltozása a principátus korához képest. Az *adlectio* eredetileg a kandidáló szenátori renden belüli gyors előlépését biztosította azzal, hogy mentesített bizonyos hivatalok előzetes viselésének kötelezettsége alól. Például a *patriciusok* fiait rendszerint az *aedilitas* és a *tribunatus* viselése nélkül nevezte ki az uralkodó a *praetori* méltóságba (*adlectio inter praetores*). Csak mellékesen szolgálta azt a célt, hogy a lovagrend néhány tagját – rendszerint a legmagasabb lovagi méltóságok viselőit – átsorolják a szenátori rendbe a további rangok (*consul ordinarius*) elérhetősége érdekében. A késő császárkorra az *adlectio* intézményét az uralkodók arra használták, hogy a lovagi származású, de a hivatalnoki hierarchia magasabb (*clarissimus* vagyis szenátori rangú) méltóságai felé törekvő személyek továbblépését biztosítsák, továbbá hogy a magas parancsnokságokat elnyert barbár főtiszteket besorolják a hivataluknak megfelelő szenátori rangosztályokba.

⁵²A szenátori rend előmeneteli lehetőségeinek civil hivatalokra korlátozódásáról lásd: DEMANDT, A. (1984): *Der Fall Roms: Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*. München, C. H. Beck Verlag, 24.; ARNHEIM, M. T. W. (1972): *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*. Oxford, Clarendon Press, 39–49. (Diocletianus rendszerében), 49–74. (Constantinus reformjai vonatkozásában).

Megszűnt a szenátusi és a császári tisztségek párhuzamossága, egymástól való függése. A még létező szenátusi magisztratúrák a főtisztviselői karrier alsó szintjeire kerültek.⁵³

A szenátori *cursus honorum* új rendszere csak formailag egyezett meg a birodalmi méltóságok hierarchiájával. A főméltóságok két meghatározó köre – a katonai tisztségek és az udvari méltóságok – zárva maradt a szenátori rend előtt. A szenátori *cursus honorum* így csak keretet adott a hivatalnoki hierarchiának, amelybe valamennyi főméltóság besorolást nyert, és egy szerkezetileg egységes rendszer alakult ki. Funkcionálisan és a gyakorlatban azonban élesen el volt választva egymástól a civil, a katonai és az udvari karrier, és az alárendelt tisztviselők szintjén is állandósult a *militia officialis*, a *militia armata* és a *militia palatina* hármas rendszere.

A késő császárkor szenátori *cursus honorum*a a gyakorlatban a főméltóságok tisztán civil hierarchiája lett. A katonai és a polgári hivatalok közötti „átjárás” még az alacsonyabb szinteken is tiltották. A késő császárkor előmeneteli rendszere ugyanakkor sokkal rugalmasabb volt a principátusénál. A méltóságok betöltése nem volt előzetes hivatalviseléshez kötve, egy fontosabb (rendszerint katonai) hivatal elnyerésével közép- és alsó szinten is be lehetett lépni a hierarchiába, emellett a császár kinevezési és *adlectio*s jogával élve bármikor megkerülhette az előmeneteli szabályokat.

Mindezeknél is nagyobb jelentősége volt az igazgatási területek személyi vagy etnikai alapon való megosztottságának. Már a szenátorok katonai tisztségekből való – Gallienus általi – kizárása is a provinciabeliek, később birodalmon kívüliek hadseregbe való fokozott bebocsátását eredményezte, akik ekkor még a lovagrenden keresztül léphettek be a magas tiszti helyekre.⁵⁴ A constantinusi reform – amely a hadsereg főtisztjait a szenátori rendbe sorolta be – nem változtatott a kormányzati területek személyzeti összetétel szerinti kettősségén, csupán a katonák rangján. A germán elem továbbra is a hadsereg, a római réteg a civil hivatalnoki karon belül volt meghatározó. A hadsereg és a hivatalnoki kar etnikai alapon való különbözősége maga után vont a bizánci korra is megmaradó sajátosságot, hogy a hivatalnoki kar a „rómaiság”, a birodalmi eszme megtestesítőjévé válhatott, vagy legalábbis annak hirdethette magát.⁵⁵

53A *tribunus* és az *aedilis* tisztsége a késő császárkorra gyakorlatilag eltűnt, a *quaestorok*, *praetorok* és *consules suffecti* funkciója jelképes feladatokra korlátozódott. Ilyen volt a *praetorok* szabadságperekben való közreműködése és gyámhatósági jogköre, továbbá a magisztrátusok részvétele az ünnepi játékok rendezési költségeinek viselésében.

54DEMANDT 1984, 37.

55DEMANDT 1984, 39.

2. Az egységes igazgatásfinanszírozási rendszer (annona-munera rendszer) kiépítése

Ahogy arra a fentiekben rámutattunk, a Diocletianus császár uralkodásához kötött államszervezeti reformok két vonatkozásban jelentettek döntő jellegű és maradandó változást a római igazgatás rendszerében. A 3. század végének átszervezései végérvényesen megszüntették a principátus korának csaknem három évszázada fennálló hadseregszervezetét és tartományi igazgatási kereteit. Ebben az összefüggésben a diocletianusi rendszer leginkább a *korábban ideiglenes és kivételes szervezeti megoldások állandósítása és az igazgatás egészén történő következetes és végleges végigvezetése* szempontjából jelentett fordulópontot és maradandó változást.⁵⁶

Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy Diocletianus reformjai az új szervezeti megoldásoknak csupán egy részét, főbb intézményeit szervezték meg: a diocletianusi területigazgatás a következő fél évszázadban még számos elemében bővült, több esetben jelentősen kiegészülve, sőt (pl. a hadseregszervezés terén) a korábbi elveken érdemben is változtatva.

Diocletianus reformjainak másik, a birodalmi kormányzat szerkezeti és szervezeti átalakításánál is meghatározóbb, leginkább kiemelendő eleme az igazgatás *fenntartási és működési rendszerének* újjászervezése. A változtatások ezen a téren hoztak valóban radikális és meghatározó újításokat a római kormányzattörténet több évszázados perspektívájában. Az említett változtatások a társadalmi és állami élet csaknem valamennyi területén döntő jelleggel alakították a késő római (kora bizánci) korszakot, és meghatározták a birodalom igazgatását egészen a középbizánci államszervezeti struktúra, az ún. *thema*-rendszer megszervezéséig.

A közterhek „arányos helyi ellátási rendszereként” működő új szisztéma megszervezése mögött az a célkitűzés állt, hogy a tartományok adózó lakossága biztosítsa közterhek formájában az igazgatási egységek területén állomásozó katonaság és bürokrácia ellátását és javadalmazását, ezáltal az igazgatásfinanszírozás forrásainak megteremtése az adózó lakosságra háruló, közvetlen közteherré vált.

⁵⁶KELLY, C. (2004): *Ruling the Later Roman Empire*. Cambridge–Massachusetts–London, The Belknap Press of Harvard University Press. 186 skk.

2.1. Korlátozott igazgatásfinanszírozás

A principátus korának hadseregszervezeti és igazgatási rendszerében a közfeladatok csupán egy részét finanszírozták közbevételekből, az igazgatásfinanszírozás csak egy kisebb része esett a „kötségvetésszerű közfeladat-finanszírozás” körébe. Az így kialakított „korlátozott igazgatásfinanszírozás” a légiókra épülő hadszervezet és a (nagyreszt) katonai igazgatás keretei között intézményesített tartományi kormányzatok működtetését jelentette.⁵⁷ A közfeladatok ellátása és finanszírozása javarészt kívül esett a költségvetésszerű közfeladat-finanszírozás keretein, mivel jelentősebb részben magánszemélyek – mindenekelőtt: a hivatalukat nemcsak ellátó, hanem anyagilag is finanszírozó magas méltóságok és városi főtisztviselők – révén, egyfajta „magánjellegű közfeladat-finanszírozás” keretében valósult meg, és nem terhelte (legalábbis közvetlenül) a római költségvetés bevételeit.

A közbevételekből történő „költségvetésszerű közfeladat-finanszírozás” és a magánszemélyek általi „magánjellegű közfeladat-finanszírozás” sajátos kettőssége nyilvánult meg a közpénzügyek részét képező uralkodói magánvagyon és uralkodói magánbevételek igazgatásfinanszírozásban játszott szerepében is. A római költségvetés kiemelendő – a tradicionális igazgatásfinanszírozási rendszerek általános sajátosságának is tekinthető – jellemzője a közbevételek (közvagyon) és az uralkodói bevételek (mint magánvagyon) összefonódása, és ez utóbbi igénybevétele az igazgatásfinanszírozás kiadásaira.⁵⁸

Az uralkodó vagyona (mint magánvagyon) „funkcionálisan közjogiasult”: az uralkodóhoz magánjogi alapon kötődő vagyontárgyak és bevételek a közkiadások és közfeladat-ellátás forrásává váltak, így az uralkodó magánvagyonával is finanszírozta a közfeladatok ellátását. A fogalmilag magánbevételnek minősülő uralkodói bevételek kiemelkedő jelentőségű forrásai voltak a római igazgatásfinanszírozásnak is, tartalmilag azonban a magánjellegű közfeladat-finanszírozás elemeinek tekintendők.

57A principátus korai évtizedeiből származó kimutatás szerint a birodalom mintegy 400 millió *sestertius* kitevő éves bevételéből 275 milliót fordítottak a hadsereg fenntartására, 55 milliót az állami adminisztráció működtetésére. 60 millió jutott a Róma népének járó ingyengabona biztosítására, mindössze 5 millió utak építésére és 2 millió az ünnepi játékok megszervezésére. A római kincstár bevételeiből tehát csak jelképes összegek jutottak a hadseregen és a hivatali apparátuson kívüli más közfeladatok finanszírozására. Ürögdi Gy. (1960): A *fiscus Caesaris* alapításához. *AnTan* 7/1–2. 61–68., 62. A 3. századra ugyanakkor a kiadások már az egymilliárd *sestertius* is jelentősen meghaladták. Eich, A. (2010): *Die Verwaltung der kaiserzeitlichen römischen Armee – Studien für Hartmut Wolff*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag. 9–36., 9.

58Az előbbi példánk nyomán említhetjük, hogy Augustus ötvenévnvi uralkodása alatt legalább négyszer „segítette ki” a katonai pénztárat (*aerarium militare*) mintegy 1400 millió *sestertius* étékben (a Római Birodalom négyéves bevételét). Ürögdi 1960, 62.

Az uralkodói magánvagyon és a közvagyon említett kettősségét mutatja a római állami és a császári földbirtokállomány igazgatásának megszervezése.⁵⁹ Az állami földbirtokok (*ager publicus*) és az uralkodói magánbirtokok (*patrimonium Caesaris*) formailag elváltak egymástól, az első császár, Augustus családi magánvagyonát képező *patrimonium* azonban idővel „közjogiasult”, mivel nem az uralkodó magánjogi örököse, hanem a trónutód örökölte.⁶⁰ Ezzel a folyamattal függött össze Vespasianus császár (69–79) intézkedése, melynek keretében a két birtoktípust összevonta *res privata principis* néven.

Septimius Severus (193–211) ismét szétválasztotta a két birtoktest igazgatását, az így létrejött két egység rendeltetése azonban nem egyértelmű. A szakirodalom megoszlik abban a kérdésben, hogy az ekkor keletkező *patrimonium privatum* és a *res privata* közül melyik képezte az uralkodó magánvagyonát, és melyik számított állami földbirtoknak. Az egyes birtoktestek igazgatási szempontú megkülönböztetésében vélhetően már ekkor sem a „rendelkezési jog”, sokkal inkább az egyes birtokok „eredete” játszott szerepet. A *patrimonium privatum* és a *res privata* földjei császári felügyelet alatt álltak, és a *fiscus* tisztviselői, *procuratorok* irányították. Septimius Severus reformja a *res privata* alatt az Antoninusoktól megörökölt és a különböző jogcímenek elkobzott földeket fogta össze, míg a *patrimonium a res privata principis* korábbi birtokállományát tömörítette.⁶¹ A két vagyon közötti fontossági sorrendre következtethetünk abból, hogy a *res privata* vezetésével egy magasabb fizetési fokozatban álló *procurator* (egy *trecenariust*) bíztak meg, míg a *patrimonium privatum* élén egy *centenarius* állt.⁶² A birodalom igazgatástörténetében később is alkalmazott gyakorlattá vált, hogy ha egy nagyobb birtoktest vált a császári földvagyon részévé, azt nem olvasztották be az állami földbirtokállomány rendszerébe, hanem külön igazgatás alatt tartották.⁶³

A hadsereg és a hivatali apparátus fenntartását jelentő költségvetésszerű közfeladat-finanszírozás alapvetően újraelosztó rendszerként működött: a római államkincstárakba befolyó, bizonyos esetekben kifejezetten célhoz kötött bevételekből fizették a katonai és igazgatási kiadásokat. A diocletianusi reformok nyomán a principátus igazgatásfinanszírozásának közvetett, újraelosztó jellegű rendszere alakult át meghatározó módon.

59BRANDES, W. (2002): *Finanzverwaltung in Krisenzeiten: Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Löwenklau-Gesellschaft. 32–48.

60PÓKECZ KOVÁCS A. (2015): A római közigazgatás Claudius uralkodása idején (Kr. u. 41–54.). *JURA*, 21/1. 100–111.; 104.

61A *patrimonium* és a *res privata* elkülönülése a késő császárkorban is fennmaradt, de Anastasius császár (491–518) uralkodása alatt egy harmadik „állami földalap” is elkülönült, mivel nevezett uralkodó 500 körül elkobozta elődje, Zénón javait, személyes vagyonát pedig átengedte a koronának. Ez utóbbit azonban nem tagolta be a *patrimonium* közé, hanem egy új hivatal, az említett *comitiva sacri patrimonii* keretébe szervezte meg. Iustinianus a *comitiva* hivatalát új néven, *domus divina*ként ismét magánvagyonná alakította át, ezek a birtokok ezután közvetlenül a császári palota ellátását szolgálták. A birodalomhoz a Iustinianus hódításai nyomán csatolt dél-mediterrán földek elsősorban a *domus divinát* gazdagították.

62HAHN I. (1955): *Patrimonium és res privata*. *AnTan* 2/1–3. 85–90.

63Igy került pl. 398-ban a kegyvesztett nagyúr, Gildo hatalmas *africai* birtoka külön tisztviselő alá (*comes Gildoniciani patrimonii*, később *comes domorum per Africam*) éppúgy, mint a Kappadokiában fekvő, egykori pogány templomi birtokok (*comes domorum per Cappadociam*). Utóbbiak 414-től nem is a pénzügyi igazgatás keretébe, hanem az udvari ceremóniamester, a *praepositus scari cubiculi* irányítása alá kerültek.

2.2. A hadsereg-finanszírozás kettős rendszere

A principátus kori igazgatásfinanszírozási rendszer legfontosabb, közbevételekből megalapított kiadása a hadsereg javadalmazását jelentő, készpénzben fizetett zsold kifizetése, a tartományokban állomásozó haderő élelmezése és egyéb alapanyagokkal történő ellátása.

A korai császárság hadseregében szolgáló katonaság – és a fegyveres katonaság tagjaiból válogatott, hivatali munkára vezényelt állomány – rendes járandóságát a pénzben fizetett zsold, a *stipendium* jelentette,⁶⁴ ezt egészítette ki a jutalomként funkcionáló, rendkívüli jellegű, ugyancsak készpénzben osztott *donativum*.⁶⁵

A katonai fizetések (de leginkább a katonai szolgálattal összefüggő leszerelés, az ún. *honesta missio* anyagi feltételeinek) biztosítására Augustus egy „elkülönített pénzalapot” is létrehozott *aerarium militare* néven,⁶⁶ amelynek költségeit a római polgárokra kivetett közvetett adókból mint kifejezetten az említett pénztárhoz tartozó, célhoz kötött bevételekből, ugyancsak költségvetésszerűen finanszírozták.⁶⁷

A római hadsereg fizetési fokozatait a légionárius katonák éves fizetéséhez igazították, amely Augustus uralkodásakor (a korábbi szinthez képest emelést jelentő) 225 ezüst *denarius* volt. A zsold összege Septimius Severus idejére megduplázódott (450 *denarius* évente), majd további növelésekkel a 3. század második felére már 675 *denarius*-ra nőtt. Utóbbi emelkedés ugyanakkor együtt járt az ezüstpénz értékének jelentős csökkenésével is. A római polgárjoggal nem rendelkező gyalogos egységek tagjainak zsoldja némiképp elmaradt a légionáriusok fizetésétől, a lovas alakulatok (*alák*) tagjai ugyanakkor a légionáriusokkal megegyező fizetést kaptak.

Kiugróan magasnak tekinthető a fővárosban állomásozó *praetorianusok* illetménye, akik többszörösét kaphatták egy légiós katona járandóságának. A *praetorianusok* zsoldja az Augustus korában megállapított 750 *denarius*-ról 2000, majd 3000 *denarius*-ra emelkedett. Még jelentősebb a gyalogsági tisztek, a centuriók illetménynövekedése, akik Augustus korában 3750, Septimius Severus éveiben 7500, Carus alatt viszont már 12 500 *denarius*-t kerestek, ami majdnem egy *sexagenarius procuratura* díjának felelt meg (50 ezer *sestertius*).

64 GOLDSWORTHY 2003; WESCH-KLEIN, G. (1998): *Soziale Aspekte des römischen Heerwesens in der Kaiserzeit*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag. 48. skk.; SOUTHERN – DIXON 2000, 76–81.

65 Megjegyzendő, hogy a korai császárság javadalmazási rendszere más fizetési formákat is ismert. A köztársasági *magistratusok* mintájára igénybe vehető állami hivatalsegédek (*apparitores*) szolgálatukért az állami (pontosabban: szenátusi) pénztárból (*aerarium Saturni*) utalt javadalmazásban részesültek (*aes apparitorum, merces*), az uraik mellett közfeladatot ellátó rabszolgák pedig éves szolgálati díjat kaptak (*cibaria, cibaria annua*). JONES, A. H. M. (1949): *The Roman Civil Service (Clerical and Sub-Clerical Grades)*. *JRS*, 39. 38–55.

66 Ebbe a pénztárba folyt be a római polgárokra kivetett két forgalmi adó, az 5%-os (Caracalla óta 10%-os) örökösödési illeték (*vicissima hereditarium*) és az 1%-os (Caligula után félszázalékos) forgalmi adó (*centesima rerum venalium*).

67 PÓKECZ KOVÁCS A. (2016): Pénzügyi igazgatás a dominátus korában. *JURA* 22/1. 108–119.; 109.

A római hadseregben rendszeresített katonai illetmények rendszerezését első ízben elvégző Domaszewski, majd a kimutatásait kiegészítő Dobson – sokáig *communis opinio*ának számító – adatait⁶⁸ utóbb Speidel számszerűen és érdemben is jelentősen javította.

A Domaszewski–Dobson-féle zsoldlisták szerint a segédcapatok állományába tartozó katonák zsoldja jelentősen alatta maradt a légionárius katonák járandóságának, mivel az utóbbiak a *cohors*ban szolgáló gyalogosok zsoldjának csaknem háromszorosát keresték (75 *denarius* a légionáriusok 225 *denariusával szemben*). Speidel bizonyította, hogy ez az arány csupán 5/6 : 1 illetve 2/3 : 1.⁶⁹ Még kisebb a különbség a segédcapatokhoz (*cohortes equitatae*) tartozó és a légionárius lovasok között (225 és 262 *denarius*), a lovas alakulatok (*alák*) lovasai pedig pontosan annyit kerestek, míg a légiók lovas alakulatai (262-262 *denarius*).⁷⁰

Speidel adatait az alábbiakban összegezzük (az értékek *denarius*ban vannak megadva, 1 *denarius* = 4 *sestertius*)⁷¹:

Haderő	Augustus	Domitianus	Septimius Severus	Caracalla	Maximinus Thrax
Légionárius	225	300	600	900	1800
Segédcapat, gyalogos	187,5	250	500	750	1500
Segédcapat, lovas	225	300	600	900	1800
Légionárius, lovas	262,5	350	700	1050	2100
Lovascapat, lovas	262,5	350	700	1050	2100
Praetoriánus	750	1000	2000	3000	6000
Urbanus	375	500	1000	1500	3000

Haderő	Augustus	Domitianus	Septimius Severus	Caracalla	Maximinus Thrax
Légionárius tiszt (centurio)	3375	4500	9000	13 500	27 000
Urbanus tiszt (centurio)	3750	5000	10 000	15 000	30 000
Praetoriánus tiszt (centurio)	3750	5000	10 000	15 000	30000
Segédcapat, gyalogos tiszt	937,5	1250	2500	3750	7500
Vegyességecsapat, tiszt	1125	1500	3000	4500	9000
Lovas segédcapat, tiszt	1312,5	1750	3500	5250	10 500

68DOMASZEWSKI, A. (1981): Die Rangordnung des römischen Heeres. (Einführung, Berichtigungen und Nachträge von Dobson, B. Köln–Wien, Böhlau.

69SPEIDEL, M. A. (1973): Pay of the Auxilia. *JRS*, 63., 141–147.

70Speidel részletes – valamennyi ismert csapatnem és zsoldemelést végrehajtó uralkodóhoz tartozó adatot magában foglaló – zsoldlistáit lásd SPEIDEL, M. A. (1992): Roman army pay-scales. *JRS*, 82. 87–106.; SPEIDEL, M. A. (2009): Rang und Sold im römischen Heer und die Bezahlung der vigiles. In uő. (2009): *Heer und Herrschaft im Römischen Reich der Hohen Kaiserzeit*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag. 381–394. A további zsoldlistákhoz lásd még DOBSON, B. (1993): The „Rangordnung“ of the roman army. In Breeze, D.–Dobson, B.: *Roman Officers and Frontiers*. Stuttgart, Mavors. 129–143. A katonai fizetések alakulásához lásd JAHN, J. (1984): Zur Entwicklung römischer Soldzahlungen von Augustus bis auf Diocletian. In Alföldi, M. R. Hg.: *Studien zu Fundmünzen der Antike* 2. 53–74.; ALSTON, R. (1994): Roman Military Pay from Caesar to Diocletian. *JRS*, 84. 113–123.

71SPEIDEL, A. M. (2014): A Roman army pay scales revisited: responses and answers. In Reddé, M. ed.: *De l'or pour les braves! Soldes, armées et circulation monétaire dans le monde romain. Actes de la table ronde organisée par l'UMR 8210 (AnHiMa) à l'Institut national d'histoire de l'art (12-13 septembre 2013)*, Bordeaux, Ausonius. 53–62, 56.

A katonai fizetések emelkedése összességében oda vezetett, hogy az Augustus idején még cca. 375 millió *sestertiusra* tehető hadügyi zsoldkiadások már Domitianus idejére (81–91) 600 millió *sestertiusra* emelkedtek, a katonacászárok korának nagyarányú zsoldnövelései után pedig az egymilliárd *sestertiust* is meghaladták.⁷²

A hadsereg és bürokrácia finanszírozásának második és harmadik, nem javadalmazás jellegű eleme a hadsereg (és a hozzá tartozó lóállomány) élelmezésének és ellátmányozásának megszervezése, továbbá a haderő hadianyagokkal való ellátása (ez utóbbi foglalta magában a lovak és hátasok pótlását is).⁷³

A római hadsereg éves „fogyasztása” a szakirodalomban publikált számítások szerint a következőképpen alakult: a (haditengerészettel együtt) kb. 450–500 ezer római katonának naponta és fejenként kb. 880 gramm gabonára és 620 gramm más élelmiszerre volt szüksége, vagyis az egész hadsereg napi ellátásához cca. 423 tonna gabona és cca. 298 tonna egyéb élelmet kellett biztosítani.⁷⁴ Mindez éves összevetésben 154 ezer tonna gabonát és közel 108 ezer tonna más élelmet tett ki. Kiemelkedő szükségletet jelentett a hadsereghez tartozó ló- és hátasállomány élelmezése is. A kb. 110 ezer lónak és 60 ezer szárnak/öszvérnek napi 670 tonna árpára és 1100 tonna szénára volt szüksége, ami egy évben 245 ezer tonna árpának és cca. 400 ezer tonna szénának felelt meg.⁷⁵

A hadianyag-ellátás – hasonlóan a hadsereg-élelmezéshez – nem újraelosztó rendszerben, hanem helyi beszerzéssel valósult meg: a római hadsereg vagy megfizette a szükséges termékeket (és azok szállítását), vagy (ritkább esetben) közteherként kiróta azt a lakosságra (elsősorban városi lakosság vagyonos csoportjaira). A hadsereg-finanszírozás rendszerén belül így forrásait, jellegét és szervezetét tekintve is elkülönültek egymástól a személyzeti állomány fizetését jelentő, költségvetésszerűen finanszírozott, javadalmazási jellegű kiadások és az ellátmányt és utánpótlást magában foglaló logisztikai jellegű költségek.⁷⁶

A hadsereg-finanszírozás „kettős rendszerébe” illeszkedett – speciális jelleggel – a kétszöröse nagy jelentőségre emelkedett „hadjárati ellátmány”, az ún. *annona militaris* biztosítása.

A Severus-kortól intézményesített *annona militaris* az igazgatásfinanszírozás második eleméhez sorolt hadsereg-ellátmányozás rendkívüli formáját jelentette: nem az adott területen állomásozó, „állandó” katonaság rendes logisztikai szükségleteit szolgálta, hanem az állomáshelyét elhagyó, hadműveletben (*expeditio*) részt vevő, ún. *expeditionalis* haderők rendkívüli jellegű élelmezését és ellátását.⁷⁷ A hadsereg és a hivatalnoki kar javadalmazá-

⁷²CAMPBELL, B. (2002): *War and Society in Imperial Rome*. London, Routledge, 83. skk.

⁷³A fegyverek és ruházat előállításához többféle nyersanyagot (fém, fa, fűtőanyag, szövetek stb.) igényelt (amihez hozzá kell számítanunk a katonai építkezések hatalmas nyersanyagszükségletét is), emellett évente cca. 35 ezer lovat és más teherhordó állatot kellett pótolni a hadseregben.

⁷⁴Összehasonlításképpen tanulságos lehet, hogy az állam számára kiemelt jelentőséggel bíró főváros gabonaellátása (amelynek költségei a római költségvetés fentebb közölt adatsorában is szerepelnek) évi 20–40 millió *modius* (kb. 150–300 ezer tonna) gabona beszerzését és leszállítását tette szükségessé.

⁷⁵GRÜLL T. (2013): *A Római Birodalom történeti földrajza*. Pécs, Pécsi Egyetem Történettudományi Intézet, Ókortörténeti Tanszék. 54–55.

⁷⁶BREEZE, D. J. (2000): *Supplying the Army*. In Alföldy, G. – Dobson, B. – Eck, W. (2000): *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag. 59–65.

⁷⁷MITTHOF, F. (2001): *Annona militaris: die Heeresversorgung im spätantiken Ägypten: ein Beitrag zur Verwaltungs- und Heeresgeschichte des Römischen Reiches im 3. bis 6. Jh. n. Chr.* Firenze, Gonelli. 80.

sával ekkor még semmilyen kapcsolatban nem álló *annona militaris* abból a szempontból is rendkívüli intézmény volt, hogy az annak alapjául szolgáló termékeket nem térítés ellenében történő beszerzés, hanem rendkívüli közteherként meghatározott császári kivetés, ún. *indictio* alapján foganatosított kötelező lakossági beszolgáltatás formájában szerezték be.

Az *annona militaris* a hadjárattal érintett lakosság természetben beszolgáltatott adója, az abból osztott járandóság (a katonák étellemezését szolgáló *annona* és az állati takarmányt jelentő *capitum*) pedig a katonák ellátását szolgáló juttatás. Beszedésének rendkívüli jellege miatt (*indictio* formájában történő kivetés, kizárólag a katonai akcióval érintett terület lakosságára) hangsúlyozottan megkülönböztetendő a (állomáshelyén tartózkodó egységeket érintő) hadsereg-ellátmányozás hagyományos formájától, és rendeltetését tekintve sem értelmezhető úgy, mint természetben fizetett zsold, vagy természetbeni kiegészítése, zsoldpótléka a pénzben fizetett *stipendium*nak vagy *donativum*nak.⁷⁸

2.3. Az *annona militaris* zsoldja alakulása

Az *annona militaris* rendeltetése a 3. század végének egyre gyorsabb ütemű pénzromlásával és a zsoldpénz, a *denarius* ezzel együtt járó elértéktelenedésével változott meg.⁷⁹

A principátus első évtizedeiben a római *denarius* még tiszta ezüst volt, Néro uralkodásától már 10% vörösrézrel keverték. Ez az arány Hadrianusnál 20%, Marcus Aureliusnál 30%, Septimius Severus uralkodása alatt pedig 50-60%-ra növekedett. Diocletianus korában már csak 5% volt a *denarius* ezüsttartalma (Az ármaximáló rendelet egyik töredéke szerint 1 római font, vagyis 327,45 gramm finom arany értéke 50 ezer *denarius* volt).

A katonáknak zsoldként kiosztott készpénz folyamatos értéktelenedésével a hadsereg élelmiszer- és hadianyag szükségleteinek kielégítését szolgáló beszedések, valamint a tartományi raktárakban (*horrea*) felhalmozott készletek jelentősége és értéke jelentősen megnövekedett. Az infláció következtében a hadseregnek osztott terménybeli ellátmányok értékesebb és főleg értékállóbb juttatást jelentettek a zsoldpénznél. Mindez már a 3. század második felében előrevetítette a javadalmazás körébe tartozó készpénzzsold és a logisztika területén értelmezhető ellátmányozás későbbi összekapcsolódását, indirekt jellegű keveredését.

A pénzihiányra és a finanszírozási nehézségekre tekintettel a gyakorlatban helyi beszedések helyett *indictió*kkal feltöltött állami raktárakból, kiutalásos rendszerben, áruban fizették ki a katonákat és más tisztviselőket is. Az igazgatás koordinációs pontjain (légió táborok, erődök, *statiók*) gabonataralók (*horrea*) létesültek, ahol az adott egység számára hosszabb időre is elegendő élelmiszert halmoztak fel. Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy az *annona militaris* beszedésének kiterjesztése, de még a – később részletesen tárgyalandó

⁷⁸VÁRADY 1961, 87. MITTHOF 2001, 80.

⁷⁹Az infláció és (zsold)pénzválság igazgatásfinanszírozásra gyakorolt hatására lásd BRANSBOURG, G. (2015): The later Roman Empire. In Monson – Scheidels eds. (2015): *Fiscal Regimes and the Political Economy of Premodern States*. Cambridge, Cambridge University Press. 258–281.

– diocletianusi igazgatásfinanszírozási reform sem irányult a zsoldpénz kivonására és a készpénzzsoldozás megszüntetésére.

Az eltökélt szándékkal kibocsátott, de hatását tekintve egyértelmű kudarccal végződő ún. ármaximáló rendelet (*edictum de pretiis de rerum venalium*) legfontosabb rendeltetése éppen az lett volna, hogy megőrizze a pénz (nyersanyagokkal és más termékekkel szembeni) fizetőértékét, és biztosítsa, hogy a katonáknak kifizetett zsoldpénzért megfelelő mennyiségű és minőségű árut lehessen – államilag megszabott, „nyomott” áron – beszerezni. A rendelet szövegének pusztá ismerete alapján arra a következtetésre sem nehéz eljutnunk, hogy az infláció – a császári kormányzat számára legérzékenyebb – következményét a hadsereg-finanszírozás rendszerének összeomlása, tarthatatlansága jelentette.⁸⁰

A rendelet *Praefatió*jának szóközi hangvétele jól példázza az inflációban és árdrágításban rejlő legnagyobb fenyegetést: a hadsereg fenntartásának elnehezülését, veszélybe kerülését. A római népet szolgáló, „mindenki közös boldogulása” („*communis omnium salus*”) érdekében vonuló hadsereg ellátásának aránytalan megdrágítása nemcsak egyszerű igazgatásfinanszírozási nehézséget okoz, de olyan „közjólétet aláásó elvetemültséget” („*utilitatibus publicis insidiatricem audaciam*”) jelent, amelyet „emberi nyelven ki sem lehet fejezni” („*explicare humanae linguae ratio non possit*”):

„Ki ne tudná, hogy a közjólétet aláaknázó elvetemültség zsarolási szándékkal mindenütt útjába akad seregeinknek, amerre csak valamennyiünk közös boldogulása érdekében vonulnak; nemcsak a falvakban vagy a városokban, hanem bárhol; és az árucikkek árát nem a négyszeresére vagy nyolcszorosára veri fel, hanem annyira, hogy az ármegállapításnak és magának a ténynek a nevét emberi nyelven ki sem lehet fejezni? Vagy hogy néha a katonák külön jutalmának és zsoldjának összege csak egyetlen tárgy megvásárlására elegendő? Továbbá, hogy az egész földkerekségnek seregeink ellátására szánt hozzájárulása ezeknek a fosztogatóknak aljas nyereségére megy? Hogy tehát katonáink nyilván ezeknek a zsarolóknak a kezében halmozzák fel megtakarított zsoldjukat és végkielégítésüket, hogy az államnak ezek a fosztogatói mindennap annyit rabolhassanak, amennyit éppen akarnak?”⁸¹

(„*quis ergo nesciat utilitatibus publicis insidiatricem audaciam, quacumque exercitus nostros dirigi communis omnium salus postulat non per vicos modo aut per oppida, se<d> <i>n omni itinere, animo sectionis occurrere, pretia venalium rerum non quadruplo aut octuplo, sed ijta extorquere, ut nomina <a>estim<ati>onis et facti explicare humanae linguae ratio non possit, denique interdum distractione unius rei donativo militem stipendioque privari et omnem totius orbis ad sustinendos exercitus collationem detestandis quaestibus diripientium cedere, ut manu propria spem militiae suae et emeritos labores milites nostri sectoribus omnium comferre videantur, quo depraedatores ipsius rei publica tantum in dies rapiant, quantum habere nesciant?*)”⁸²

80 PÓKECZ 2016, 111.

81 A magyar szöveg fordítását lásd NÉMETH Gy. szerk. (1998): Ércnél maradandóbb... A görög és római történelem forrásai. Budapest, Corvina. 292. skk.

82 Az idézett szöveg alapja: LAUFFER, S. (1971): *Diokletians Preisedikt*. Berlin, de Gruyter.

Az *annona militaris* rendeltetését Diocletianus igazgatásfinanszírozási reformjai csak annyiban változtatták meg, hogy azt a hadseregellátás rendkívüli (hadjárat idején, állomáshelyét elhagyó csapatok számára és csak az érintett lakosságtól beszedett) formájából a *hadseregellátás* (tehát: nem javadalmazás!) *rendes formájává alakították* (állandó jelleggel, az állomáshelyén tartózkodó csapatok számára, a birodalom egész területén egységesen intézményesítve).

Az *annona militaris* és az annak alapjául szolgáló *indictiós* adókivetés intézményesítése az igazgatásfinanszírozás logisztikai részének átalakítására, az addig érvényesülő helyi beszerzési rendszer felváltására irányult, és nem a javadalmazás új formáját kívánta intézményesíteni. A hadsereg javadalmazását szolgáló készpénzsold Diocletianus uralkodása alatt (az *annona-munera* rendszer kialakításával párhuzamosan) még intézményesen létezett, a készpénzben fizetett *stipendium* a 4. század elejére válik rendszertelenné, és csak a század közepére tekinthető megszűntnek. A készpénzsold rendkívüli formáját jelentő *donativum* még ezt követően is megmaradt, de csak rendszertelen jellegű pénzbeli kiegészítése lett az *annona militaris*ből osztott rendszeres terményzsoldnak.

Az *annona militaris* tehát nem az igazgatásfinanszírozási reform mögött rejlő kormányzati szándék, hanem a pénzválság (zsoldpénzválság) és a 4. század erre visszavezethető hadsereg-finanszírozási gyakorlata tette a hadseregellátás mellett a hadsereg-javadalmazás elsődleges formájává is. Az *annona militaris* először, direkt módon, felváltotta az addig helyi beszerzéssel megoldott hadsereg-ellátmányozás addigi rendszerét, majd, indirekt jelleggel, „elkoptatta” (magába integrálta) a hadsereg-javadalmazás funkcióját is.

Azzal, hogy az *annona militaris* a hadseregellátás mellett a hadsereg-javadalmazás célját is szolgálta, a kivetés és beszedés rendjével összefüggésben kialakított *annona-munera* rendszer az igazgatásfinanszírozás valamennyi körét egyesítette. Az ellátmány és zsoldozás forrásául szolgáló *annona militaris* adó mellett a hadsereg szükségleteit fedező egyéb termékeket (katonai ruházat, faanyag, lovak stb.) is az *annona-munera* rendszer keretében, az abban megállapított adóegységek (*iuga, capita*) és közkötelezettségek (*munera civilia*) szerint szedték be, teljes egészében közvetlen közterhek formájában biztosítva az igazgatásfinanszírozás szükségleteit.

A közvetett igazgatásfinanszírozás kettős rendszerét ezáltal felváltotta a közvetlen igazgatásfinanszírozás egységes, új szisztémája, az ún. *annona-munera* rendszer.

II. A KÉSŐ RÓMAI IGAZGATÁSFINANSZÍROZÁS NÉHÁNY ELEME

3. Az *annona militaris*

A késő császárkorban intézményesített új, „arányos helyi ellátási rendszer” középpontjában az a célkitűzés állt, hogy a tartományok lakossága biztosítsa – a számukra előírt közterhek teljesítése révén – az adott területen állomásozó katonaság és bürokrácia ellátását, javadalmazását, továbbá egyéb szükségleteit.

Az *annona militaris* adó természetéből és az *annona-munera* rendszer közvetlenségéből következett, hogy a javadalmazás addigi, újraelosztó jellegű módja helyett a lakosságra kivetett adóteher közvetlen kapcsolatban állt az adóegységet jelentő területen állomásozó hadsereg és bürokrácia személyi állományának megfelelő javadalmazási igényekkel. A katonai egységek állománylistáit (*quadrimenstrui breves*) a parancsnokok rendszeresen megküldték az *annona*-ügyeket legmagasabb szinten intéző *praefecturának*, ahol a csapatlisták alapján határozták meg az egységeknek járó zsold összegét. A valóságnak nem megfelelő adatszolgáltatásban rejlő korrupciós lehetőségekre tekintettel egy vonatkozó császári rendelet hangsúlyozottan előírja, hogy a főtisztviselőknek és hivatalaiknak „késlekedés nélkül, pontosan és gondosan” („*sine cunctatione vere et diligenter*”) kell megküldeniük az említett állománytáblákat.⁸³ A parancsnok (*tribuni*) mellett az egység tisztjeinek is alá kellett írniuk az említett listákat, ezáltal adva igazolást arról, hogy annak tartalma hiteles és a valóságnak megfelel.⁸⁴

3.1. Az *annona militaris* mint fizetés

A hadsereg és a hivatalnoki kar rendszeres járandóságától elvi és gyakorlati alapon is megkülönböztetett *annona militaris* első alkalmazásában nem a javadalmazás, hanem a hadsereg-élelmezés vagy -ellátmányozás körében értelmezett és rendszeresített intézményként funkcionált. Kiemelt jelentősége a Severus-korban mutatkozott meg először, amikor a katonaság ellátmányozását nem a térítés ellenében történő beszerzés, hanem közteherként meghatározott császári kivetés, ún. *indictio* alapján foganatosított, kötelező beszolgáltatás formájában oldották meg.

Ahogy arra már utaltunk, a 2–3. század folyamán az *annona militaris* még nem az adózó lakosság területén állomásozó, „állandó” katonaság logisztikai szükségleteit szolgálta, hanem az állomáshelyét elhagyó, hadműveletben (*expeditio*) részt vevő, ún. *expeditionalis*

⁸³ C. 1, 42, 1.

⁸⁴ C. 1, 42, 2.

haderők élelmezését és ellátását.⁸⁵ Az *annona militaris* Diocletianus igazgatásfinanszírozási reformjai sem kívánták javadalmazás jellegű fizetségként rendszeresíteni, rendeltetését tekintve a 4. század közepéig csupán egy természetben fizetett és ugyancsak naturáliákban osztott, *kiegészítő jellegű* járandóság, amely a pénzben fizetett *stipendium* „elkópása” és az igazgatásfinanszírozás ebből fakadó pragmatikus gyakorlata tett *utóbb* a javadalmazás fő formájává.

Megjegyzendő, hogy az *annona* formájában történő javadalmazás nem csak a szoros értelemben vett hadsereg- és civil adminisztráció körében érvényesült. A katonai igazgatás körében találkozhatunk azzal a hadsereg-utánpótlás célját szolgáló gyakorlattal, mely szerint a katonák fiait – mivel kötelező jelleggel örökölték apjuk szolgálatát – felvették az alakulat állománylistájára (*matricula*). A CTh. 6, 24, 2 (364) rendelkezése értelmében a fegyveres testületek egyik privilegizált csoportjának számító *domestici* kiskorú fiait és hozzátartozóit („*domesticorum filios vel propinquos parvos vel impuberes*”) nemcsak felvették az egység katonalistájára, hanem egy meghatározott összegű „zsoldpótlék” („*annonarum subsidium*”) is járt nekik.

Az állami szolgálatra kötelezettek sajátos kategóriáját képezték a fegyvergyárak (*fabricae*) munkásai (*fabricenses*). Arcadius és Honorius rendelete (CTh. 10, 22, 4 [398]) szerint a felvett fegyverműveseket a katonai újoncok mintájára („*ad imitationem tironum*”) karbélyegzéssel kell megjelölni. A *constitutio* a *fabricenses* állományba vételével összefüggésben használja a katonai eskü (*sacramentum militiae*) kifejezést is. Iustinianus egyik *Novellája*, a *Nov. ius. LXXXV.* (539) arról tudósít, hogy a fegyverművesek egy része a városokban működő fegyvergyárakban szolgál („*in publicis armificatoriis deputati sunt*”), másokat a felmerülő javítási munkák elvégzésére a csapatokhoz rendelnek ki és azok rendes állományába vesznek be („*qui in numeris constituti sunt armifacitores, quos etiam deputatos appellant*”). Ez utóbbiak rendes zsoldot, *annonát* kapnak („*de fisco annonas accipiunt*”).

Az *annona* fogalmának teljességéhez szükséges annak még egy típusát megemlítenünk. Terményszoldot nemcsak a belső hadszervezetbe tartozó katonáknak fizethettek, hanem a határok mentén élő (értsd: azokat fenyegető) szomszédos vagy betelepülő törzseknek is. Az *annona foederatica* a birodalommal szövetségesi szerződést (*foedus*) kötő népek katonaságának fizetett ellátmány, hadisarc jellegű fizetség szerepét töltötte be.

A katonaság számára biztosított logisztikai jellegű juttatásból a hadsereg és az állami adminisztráció javadalmazásának rendes és rendszeres formájává váló *annona militaris* magában foglalta a tulajdonképpeni terményszoldot (*annona*) és az állati takarmányban kiadott „takarmánypótlékot” (*capitum*).

A terménybeli *annonát* elsősorban raktározható élelmiszerek (*cellaria*) alkották,⁸⁶ meghatározott esetben lehetett ruhanemű is. A terménybeli *annona* pénzben való kivételét a császári szabályozás vonatkozó rendeletei alapesetben határozottan tiltották („*ne quis pro speciebus annonariis pretia temptet exigere*”).⁸⁷ Különösen hangsúlyozott és rosszhiszemű formája volt az *annona* pénzbeli kivételének a terménybeli *annona* „szándékos” raktárban hagyása, majd a megromlott termék pénzben követelése (CTh. 7, 4, 1 [325]).

⁸⁵ MITTHOF 2001, 80.

⁸⁶ CTh. 1, 22, 4, 1. Ezek a raktározható élelmiszerek lehetnek: szalonna (disznóhús), olaj, só (CTh. 8, 4, 17 [389]), továbbá búza, marhahús, bor (NV. 13, 4 [445]). Előbbi rendelet tartalmazza az egyes terméket aranypénzre (*solidusra*) átváltott értékét is.

⁸⁷ CTh. 7, 4, 18 (393).

3.2. Az *annona militaris* kiosztása

A javadalmazás formájának megváltozása és az új típusú, terménybeli illetmény természete értelemszerűen megváltoztatta a fizetés módját és lebonyolítását is. A principátus korában a katonák három részletben, arányos harmadévi bontásban kapták meg illetményüket. A *stipendium* így nemcsak a zsoldot, hanem a szolgálati idő fizetéssel záruló szakaszát, „fizetett harmadévet” is jelenthette. A négyhavi elszámolás érvényesült az igazgatásfinanszírozás késő császárkori rendszerében is, a katonai parancsnokoknak négyhavonta kellett elszámolniuk a *praefectus praetoriók* felé az általuk eszközölt fizetésekről.

Az *annona* mint adó kivetése, összegyűjtése és adminisztrálása, majd az abból fizetett *annona militaris* ellátmányának utalványozása a civil igazgatás legmagasabb szintjén álló *praefectus praetoriók* feladata volt. Ők határozták meg fizetési utasítás (*delegatoria*) formájában a területi egységek beszolgáltatási kötelezettségét. Ugyancsak a *praefectus praetoriók* rendelkeztek a tartományi raktárakban (*horrea*) összegyűjtött terménykészletek kiosztásáról. Egy 355-ös császári rendelet (CTh. 1, 5, 5 [355]) határozottan kimondja, hogy *praefectusi* engedély nélkül nem utalhatnak ki jövedelmet a tartományi kormányzók („*Nullus igitur iudex sine auctoritate tua in speciebus annonariis erogandis habeat facultatem*”). Egy másik rendelkezés (CTh. 1, 5, 6 [358]) szerint ugyanakkor a *praefectus praetoriók*nak is tiltva volt az illetékeségi körükbe nem tartozó hivatalnokoknak és katonáknak *annonát* utalványozni („*Nullum patimus praefectorum in aliena diocesi emolumenta annonarum erogare*”).

Az adózóktól beszedett *annonát* vagy közvetlenül az erődítményekbe vitték, vagy központi elosztóhelyekre, *horreumok*ba szállították, és csak innen utalták ki a csapatokhoz és a tisztviselőkhöz. Az *annona militaris* szállítása a lakosságot terhelte, sőt bizonyos esetekben a raktárból szolgálati helyre történő „második szállítás” is. A szállítás nehézségeit ismeri el egy 445-ben keletkezett császári rendelet (NV. 12, 3 [445]), amely engedélyezte az *annona* pénzben való megfizetését. Az *annona* adózók általi szállítása nem képezett külön közterhet, hanem az adófizetés teljesítésének része volt, megkülönböztetve egy jellegét tekintve hasonló, igen súlyos tehertől, az államnak való fuvarozás, az *angaria* és *parangaria* kötelességeitől.

Az ellátmány raktárakba való megérkezése után az egyes katonai egységek vagy hivatalok pénzügyi tisztviselőinek kellett személyre szabva felbontani az egységüknek kiutalt *annonát*, az állománylisták létszámviszonyai és zsoldtáblái alapján. A tisztviselő elnevezése a hivatalok jellegének és rangjának megfelelően különbözött. A *magister militumok* mellett *chartulariusok* álltak (CTh. 8, 7, 5 [354]), a *palatini* és *comitatenses* egységekben *actuariusok* (CTh. 8, 1, 10 [365]), más egységekben *optiók* (CTh. 7, 4, 24).

Az illetmények személyre bontása után az említett hivatalnokok kiállították az egyes személyekre jutó illetmények nyugtáit (*pittacia authentica*), amivel az abban feltüntetett személy a meghatározott időpontban felvehette a megszabott mennyiségű ellátmányt. Egy 365-ös császári rendelet szerint a nyugtát csak a jelzett időpont előtt egy vagy két nappal lehetett kiadni.⁸⁸ A *pittacia authentica* alapján a *susceptor* vételezte ki a raktárból a megadott

88 CTh. 7, 4, 13.: „*actuarii per singulos vel ut multum binos dies authentica pittacia prorogent, ut hoc modo inmissis pittaciis species capitum annonarumve ex horreis proferantur.*”

terményt, de a szabályok szerint ezt csak az abban feltüntetett napon tehette meg.⁸⁹ A kivételezett termékeket végül az *erogatorok* osztották ki a javadalmazott katonáknak és tisztviselőknak.

Az *annona* kiosztását legmagasabb szinten a *praefectus praetoriók* felügyelték, amit egy 398-as császári rendelet (CTh. 7, 4, 24) szövege is tanúsít:

Excellentia tua erogationis per susceptores factae modum quantitati brevium conferri perficiat, ita ut, ex quo die numeris datum sit, diligentius exploretur ac si quod amplius actuarios vel optiones accepisse constiterit, quam brevium datorum scriniis nostris veritas continet, memorati in duplum reddere compellantur, susceptoribus ea summa imputanda, quam semel flagitantibus isdem erogasse monstraverint. Nam ad illustres quoque magistros utriusque militiae sacri apices cucurrerunt, quibus provida sanctione decrevimus, ut breves ante indictionis principium summa fide ac veritate confecti ad nostra scrinia dirigantur, secundum quos a susceptoribus erogatio celebretur.

A rendelet értelmében a *praefectus praetorió*nak („*Excellentia tua*”) kell ellenőrizni mind a császári irodákba megküldött zsoldlisták adatai („*brevium datorum scriniis nostris veritas*”) alapján elrendelt kiutalásokat (az *actuariusok* és *optiók* által), mind a *susceptorok* révén foganatosított *erogatiót*, a termékek tényleges, napra lebontott kiadását. A *praefectus praetorio* így az *annona* adminisztrációjának teljes körét, minden stádiumát felügyelte, „rendszerűen” megvalósítva a civil hierarchia katonai parancsnokokkal szembeni ellensúlyát, ténylegesen is realizálva a katonai és civil hierarchia hatalommegosztás célú elválasztását.

A rendelet külön is felhívja a figyelmet, hogy a szervezetileg katonai igazgatáshoz tartozó, tehát a *praefectus praetorio* alárendeltségében nem álló katonai főparancsnokok kötelességeire.

A főhadparancsnokoknak („*magistros utriusque militiae*”) még az adókievételek, vagyis az *indictiók* előtt („*ante indictionis principium*”) el kell juttatniuk a személyi állományt tartalmazó *brevéket* „teljes hitelességgel és valóságban” („*summa fide ac veritate*”) a császári irodákba, hogy ezek alapján tudja a *praefectus praetorio* az egyénekre szóló *annonát* megszabni, a *susceptorok* pedig az *erogatiókat* végrehajtani („*secundum quos a susceptoribus erogatio celebretur*”). Mindez azt bizonyítja, hogy a szervezetileg szintén nem *praefectus praetorio* alárendeltségében álló katonai pénzügyi tisztviselők (*chartularii, actuarii, optiones*) is a *praefecturák* iránymutatásai alapján bontották személyre az egységüknek kiutalt termékeket és állították ki az átvételi nyugtákat.

⁸⁹ CTh. 7, 4, 11 (364): „*susceptor antequam diurnum pittacium authenticum ab actuariis susceperit non erogat*”. A szabály fontosságát mutatja, hogy forrásunk azt a végén megismétli („*nec prius de horreis species proferantur et maxime capitationis, quam, ut dictum est, ad diem pittacia authentica fuerint prorogata*”). A rendelet megszegőjének büntetése a szabálytalanul kiutalt termék értékénél nagyobb összeg megfizetése („*quod si absque pittacio facta fuerit erogatio, id quod expensum est damnis eius potius subputetur*”).

3.3. Az *annona militaris* mint pénzre átváltott terményszold

(*annona adaerata*)

Az új típusú zsold vagy illetmény jellegéből következett, hogy az *annona militaris* kifizetése esetenként akadályokba ütközhetett. Mivel pontosan meg volt határozva az *annonaként* kiadható termékek (*annonaria species*) köre,⁹⁰ és alapelveként lett rögzítve, hogy a terményszold kizárólag a megadott termékekben adható ki,⁹¹ előfordulhatott, hogy a megfelelő áruk nem álltak rendelkezésre. Az illetmény pénzzel történő kiváltására – pontosabban az *annonaria species* pénzellenértékkel történő pótlására – elsősorban áruhiány esetén volt lehetőség, de ebben a formában követelhetők az időben ki nem váltott vagy megromlott termékek ellenértékét is.

A pénzbeli kiadást indokolhatták olyan logisztikai körülmények is, mint pl. a szállítás nehézsége. Erre szolgáltat példát egy 389-ben (?) kiadott *constitutio* (CTh. 8, 4, 17), amely a katonaság zsoldjának kifizetését megosztott formában rendeli el:

Cum ante placuisset, ut a primipilaribus secundum dispositionem divi gratiani species horreis erogandae comitatensibus militibus ex more deferrentur, limitaneis vero pretia darentur, nunc placuit, ut aurum ad officium illustris per illyricum praefecturae cum certa taxatione, id est pro octogenis libris laridae carnis, pro octogenis etiam libris olei et pro duodenis modiis salis singuli solidi perferantur.

A rendelet sajátossága, hogy a rangban alacsonyabb szinten álló *limitaneus* katonák számára teszi lehetővé a zsold pénzben történő kiadását – a hatósági árszabás (*taxatio*) értékeinek megadásával –, míg a megbecsültebb egységek körébe tartozó *comitatensis* alakulatok részére továbbra is terménybeli fizetést rendel. Az *annonna* átváltását (*adaeratio annonae*) ebben az összefüggésben aligha értelmezhetjük előjogként vagy jutalomként, erre a szövegben sem találunk utalást. Mindezek alapján tehetünk egy olyan következtetést is, hogy a terménybeli *annonna* nem minden esetben jelentette a javadalmazás kedvezőtlenebb formáját.

Magától értetődő ugyanakkor, hogy az *annonaris* termékek pénzben történő kivétele – pl. áruhiány esetén, amikor a termékek piaci ára magasra emelkedett – „kifizető” lehetett, *horribile dictu*, korrupciós lehetőségeket rejtett magában. Az ilyen természetű visszaélések egyik alapja az a tisztikar számára biztosított előjog volt, amely lehetővé tette az *annonna* kivételének elhalasztását és a korábban ki nem váltott áruk utólagos felvételét. A megfelelő tartalékokkal rendelkező előljárók megtehették, hogy nem vették fel járandóságukat, hanem azt egy későbbi, „jövendelmézőbb” időszakra halasztották.

90 A terménybeli illetmény összetételére is utaló császári rendeletek sorában a CTh. 8, 4, 17 (389) szerint egy *solidus* 26,5 kilogramm szalonna vagy disznóhús, 26,5 kilogramm olaj és 105 liter só értékének felel meg. A *Nov. Val.* 13, 4 (445) értelmében egy *solidus*-ért 350 liter búzát, 88 kilogramm marhahúst és 109 liter bort lehet kiadni. A váltási érték természetesen a birodalom tartományaiban különbözhetett az egyes termékek rendelkezésre álló mennyisége vagy az adott évi termésének megfelelően.

91 CTh. 7, 4, 21 (396).

Az említett visszaélési lehetőségeket és az azokkal szemben tett kormányzati ellenlépéseket összegzi Constatinus császár 325-ből származó rendelete (CTh. 7, 4, 1):

Tribunos sive praepositos, qui milites nostros curant, annonas per dies singulos scriptionis indicio sibi debitas in horreis derelinquere non oportet, ut procuratores seu susceptores vel praepositi pagorum et horreorum eam comparent: hinc enim fit, ut a provincialibus non annonas, sed pecunias postulent memorati ipsis etiam speciebus remanentibus vitiatis adque corruptis. constituimus igitur derelictae annonae fisco compendium vindicari, subscribendario et optione gladio feriendis, quoniam fieri non potest, ut vel provinciales iterata collatione graventur vel militibus corruptae species dividantur detrectantibus memoratis ad diem sumere annonas suae congruas dignitati. in qua culpa si quis fuerit adprehensus, nec personae merito nec honoris fastigio defendendus est.

A korrupciós lehetőségek és alanyok széles körét megnevező rendelet tanúsága szerint a katonai egységek parancsnokai („tribunos sive praepositos”) a nekik járó *annoná*kat (vagyis *annonaris* termékeket) nem veszik fel a megfelelő időpontban, hanem (rosszsziszeműen) hátrahagyják a tartományi raktárakban, majd az illetékes tisztviselőkkel (velük csalárd módon összejátszva) azt pénzre váltatják. A pénzbeli kiadással párhuzamosan a tartományi lakosoktól termék helyett pénzt követelnek a visszamaradt és a romlott termékek helyett („a provincialibus non annonas, sed pecunias postulent memorati ipsis etiam speciebus remanentibus vitiatis adque corruptis”).

Az ilyen jellegű visszaélések elkerülése érdekében a rendelet új szabályként vezeti be, hogy az (alaptalanul és jogosulatlanul) hátrahagyott *annon*a-termékeket a kincstár számára kell lefoglalni („derelictae annonae fisco compendium vindicari”), megszüntetve az utólagos felvétel (és pénzre váltás) lehetőségét. A visszaélésben közreműködő tisztviselők (*subscribendarius, optio*) számára a legsúlyosabb büntetést helyezi kilátásba („gladio feriendis”), amennyiben a tartományi lakosokat ismételt beszédessel terhelnék meg („provinciales iterata collatione graventur”), vagy romlott termékeket osztanának a katonák között („militibus corruptae species dividantur”). A rendelet emellett a visszaélésben érintett tiszteknek megtiltja az „időben késleltetett” átvételt, hangsúlyozva, hogy a méltóságuk szerint járó *annoná*kat („annonas suae congruas dignitati”) nekik is az erre kijelölt napon kell felvenniük. Velük szemben külön büntetést nem nevesít, csupán – kissé dagályosan – deklarálja, hogy az ilyen jellegű szabálytalanságok (pontosabban: bűnök) elkövetése esetén sem az adott személy érdeme, sem a méltóság magassága nem biztosíthat mentesítést vagy védelmet („nec personae merito nec honoris fastigio defendendus est”).

A terményzsold pénzre váltott formában (*annon*a *adaerata*) történő kiadására csak kivételes, az igazgatásszervezésen kívüli körülmények által indokolt esetben kerülhetett sor, általános jelleggel és rendszerszerűen tilos volt. A tilalmat kimondó rendeletek közül idézhető CTh. 7, 4, 19 (393, 388–392) szövegének indokolása annak célját is egyértelművé teszi: „ne lehessen hasznot húzni sem a piaci, sem a kincstári áron történő átváltásból” („nec transvectioni publicae nec arcae possunt aliquod deferre compendium”).

A 4. század második felében kiadott császári rendeletek ugyanakkor arra engednek következtetni, hogy a késleltetett átvétel és az abban rejlő visszaélési lehetőségek kérdését a későbbiekben sem sikerült megnyugtatóan rendezni. Ilyen jellegű problémával szembe-

sülhetünk a CTh. 7, 4, 18 (393) tanulmányozása során. A rendelet vonatkozó részlete szerint „ha valaki a törvénnyel szembe mer helyezkedni, akkor azt sem szedheti be, amit pénzben kívánt felvenni, sem azt, ami a maga idejében, terményben nem volt neki megfelelő” („*si contra legem datam venire temptavit, nec illud, quod in pretio expetit, permittatur exigere nec illud, quod suo tempore accipere in speciebus neglexerit, consequatur*”).

A késleltetett átvétel tilalma mellett az ebből fakadó spekulációk megakadályozásának további (vélt) módja lehetett az átváltás során kötelező „hatósági árak” megállapítása. Az átváltási árak központilag való meghatározása (*taxatio*) és annak összegei az egyes tartományok szerint változtak. Ilyen *taxatiót* tartalmazó két, egyaránt 409-ben keletkezett császári rendeletben írják elő, hogy már az adóbehajtásokat (*exactio*) is úgy kell meghirdetni, hogy a termékek árának pontos meghatározásával tegyék közzé az *exactiót*.⁹² Ennek az árnak pedig igazodnia kell a hely és az adott egység viszonyaihoz.⁹³

A hadsereg már említett privilegizált csoportja, a főtiszti kar ugyanakkor továbbra is részesült abban a lehetőségben, hogy piaci áron vegye át pénzre váltott *annonáját*. Az erre vonatkozó császári rendelet, a CTh. 7, 4, 32 (412) szabálya szerint, akik élni kívánnak ezzel a lehetőséggel, „alkudozás helyett” („*iuxta nundinationem*”) pénzben kaphatják meg javadalmukat úgy, hogy annak összege a piaci árakhoz igazodik („*foro rerum venalium continentur*”). A források alapján a pénzre váltott *annona adaerata* körén belül megkülönböztethetjük a kincstári áron átváltott (*aeraria annona*) és a – kivételes jellegűnek tekinthető – piaci áron beváltott (*annonaria in pretiis*) fizetést.

A főtisztek magasabb, piaci áron való átváltási joga egy további spekulációs lehetőséget kínált. Ezt részletezi az alábbiakban elemzett, 424-ben kiadott császári rendelet (CTh. 7, 4, 32):

Si quando tribuni sive comites vel praepositi numerorum per provincias annonas voluerint, hoc est quas pro dignitate sua consequuntur, in aere percipere, non aliis eas pretiis, nisi quae in foro rerum venalium habeantur, adaerandas esse cognoscant. Si alias annonas, quae non suae dignitatis erunt, sed alio modo, dum tamen licito, suis commodis adquisitas in auro sibi dari duces sive tribuni voluerint, illis pretiis contenti sint, quae in forma aerariorum annonarum sollemni observatione praebentur.

A rendelet – több szempontból is tanulságos – szövege értelmében a tartományi egységek *tribunusai*, *comesei* vagy *praepositusai* a méltóságuk szerint („*pro dignitate sua*”) nekik járó *annonát* a piaci árak szerint vehetik fel. A többi *annonát* azonban – amely nem a méltóságuk szerint (értsd: nem nekik!) jár („*quae non suae dignitatis erunt*”), és amelyet eddig „alkudozással” váltották át – csak a kincstári *annona* valamennyi katona számára megszabott, formaszzerű rendtartása szerinti (értsd: hatósági) árakon („*in forma aerariorum annonarum universis militibus*”) adhatják ki számukra. A *constitutio* egyértelművé teszi, hogy a főtisztek nemcsak saját fizetésüket vették fel a számukra biztosított magasabb piaci áron átváltva, hanem a katonáikét is, vélhetően megfelelő ellentételezésért cserébe.

⁹² CTh. 7, 4, 30 (409).

⁹³ CTh. 7, 4, 32 (412).

Tudományosan közismert, hogy az *annona* pénzre váltásából adódó működési zavarokat hosszabb távon csak a fizetések általános jellegű pénzre váltása, pontosabban a pénzbeli fizetések ismételt intézményesítése oldhatta fel. A birodalom keleti és nyugati fele közötti gazdasági különbségek (továbbá a Nyugatrómai Császárság bukása) miatt elsősorban a Konstantinápolyból igazgatott birodalomfélen volt lehetőség az *annona* készpénzes fizetéssé alakítására. Ugyanakkor az Anastasius (491–518) császár reformjai révén gazdaságilag és kormányzatilag is stabilizálódó keleti birodalomfélen a korszak végéig megmaradt a pénzbeli és a terménybeli illetményezés sajátos kettőssége.⁹⁴

3.4. Az *annona militaris* mint ellátmány (*annona expeditionalis*)

Az *annona* – mint a készpénzzsold helyébe lépő, terményben fizetett rendszeres járandóság – jellegéből fakadóan a fizetség mellett az ellátmány funkcióját is betöltötte. Ahogyan Karayannopulos is rámutat, az új típusú javadalmas mint „katonai és hivatalnoki zsold és ellátmány” („Sold und Verpflegung der Soldaten und Beamten“) funkcionált.⁹⁵ A hagyományos értelemben vett katonai ellátmány ezáltal beolvadt az elsősorban illetményként osztott *annona* intézményébe. Ezt egyértelműsíti Valentinianus császár 364-ben kiadott rendelete (CTh. 7, 4, 12):

In provinciis statione militum adfici possidentes Ursicini comitis suggestione cognovimus, a quibus superstatutorum grave atque inusitatum quoddam nomen Cenaticorum fuerit introductum. Quod magnifica auctoritas tua missis competentibus litteris in omnibus provinciis iubebit aboleri, ut milites recordentur commoda sua, quae in annonarum perceptione adipiscuntur, extrinsecus detrimentis provincialium non esse cumulanda.

A rendelet szövege szerint „élelmezési költség címén” („*nomen Cenaticorum*“) sem a katonák, sem feletteseik nem támaszthatnak követelést az adózókkal szemben. A *constitutio* indokolásában rámutat, hogy a katonák az *annona* felvételekor („*in annonarum perceptione*“) azt a járandóságot is megkapják, ami ezen a jogcímen (értsd: élelmezés) illeti meg őket. A forrás szövege szerint a katonák állomáshelyeihez közeli tartományi lakosok számára, rendkívüli jelleggel írták elő ezt a „megterhelő és szokatlan” („*grave atque inusitatum*“) kötelezettséget.

94 A császári *constitutiók* szóhasználatában a pénzbeli fizetség továbbra sem „készpénzzsold”, hanem (meghatározott értékért) „átváltott (terménybeli) *annona*” (*annona adaerata*). Theodosius császár 423-as rendelete (CTh. 7, 4, 35) minden megjelölt tisztviselő számára a hatósági árszabás szerint számított készpénzben rendeli kiadni a megfelelő fizetséget („*omnibus superius designatis emolumenta debita in pretiis dispositio culminis tui pro publica auctoritate taxatis praecipiat erogari*“).

Anastasius császár a szabály érvényre jutásában végleges rendezést hozó rendelkezése (C. 12, 37, 19) szerint a katonák átváltott *annonáikat* az árjegyzék szerint átválta vegyék fel, hasonlóan a *capitumot* is: és ne kívánjanak árut, csak ha az adózó azt önként kínálja („*annonas suas adaeratas secundum mensae adaerationem accipiant similiterque capitum: neque species petant, nisi sponte collator eas inferat.*“). A *Nov. Ius*. 128. (545) értelmében a *praefectus praetorióknak* az *indictiók* kihirdetése során továbbra is meg kell jelölniük az egyes adózási egységekre eső adómennyiséget aranyban és áruban is („*tam in specie quam in auro fiscalium causa imminet*“).

95 KARAYANNOPOULOS, J. (1958): *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München, Oldenburg. 95.

Rá kell mutatnunk ugyanakkor arra, hogy a zsoldfizetés és az ellátmányozás összekapcsolódása – az *annona* intézményében – csak a tartományhoz tartozó és ott állomásozó hadsereg körére vonatkozott. A hadjárat idejére mozgósított, „mozgó hadsereg” vonatkozásában továbbra is megmaradt a terményzsoldon felül juttatott, hadműveleti ellátmány, az ún. *expeditionalis annona*. A katonai hadművelet (*expeditio*) okán a tartományban tartózkodó hadsereg ellátása – az arányos helyi ellátási rendszer elveinek megfelelően – nem tartozott a helyi lakosság kötelezettségei közé, ezért az *expeditionalis annona* körében intézményesített hadseregellátás körében speciális szabályok érvényesültek. A vonatkozó szabályozást tartalmazza az alábbi, 359-ben (?) kiadott *constitutio* (CTh. 7, 4, 5).

Expeditionalem annonam ex horreis milites viginti dierum debent suscipere, ut eam transvehant propriis in expeditione necessitatibus profuturam.

Ahogy arra fentebb már utaltunk, a katonáknak nem járt külön ételmezésüket biztosító ellátmány, mivel a (részben vagy egészben) terményben fizetett zsold (*annona militaris*) ezt is tartalmazta. Az idézett rendelet értelmében ugyanakkor hadjárat idejére, amikor a katonák elhagyták „fizetésük szerinti” állomáshelyüket, illetményükön túl is kaphattak ételmezési célt szolgáló különellátmányt, amelyet húsznapnyi adagban vehettek fel a tartományi raktárakból („*ex horreis*”), hogy azt saját szükségleteikre („*propriis... necessitatibus*”) magukkal vigyék. Ez volt az ún. *expeditionalis annona*.

Az *expeditionalis annona* fogalmának árnyalásához szolgál további adalékkal a CTh. 7, 4, 4 (358?) szövege:

Cum in expeditione milites degant, biduo expeditionalem annonam, tertio die panem consequantur ac vinum.

Értelmezésünk szerint az *expeditionalis annonától* meg kell különböztetnünk a hadjárat idejére („*in expeditione*”) járó ellátmányt, amely – a *constitutio* szövege szerint – a harmadik napokon nem *expeditionalis annona*, hanem más jellegű ellátmány (bor és fehér kenyér). Egy 360-ban kiadott újabb rendelet (CTh. 7, 4, 6) – amely a hadjárat idejére („*expeditionis tempore*”) a katonáknak járó ételmezési ellátmány összetételét és napi adagjait állapítja meg – arra következtethetünk, hogy az *expeditionalis annona*, az *expeditionis tempore* osztott *annonán* belül, egy kevésbé jó minőségű élelmiszerekből összeállított ellátmányadag lehetett.⁹⁶

3.5. Az *annona militaris* szállítása

A lakosság számára meghatározott (terményadó-kötelezettség a megfizetés (*illatio*) mellett magában foglalta annak „helybe szállítását” (*translatio*) is. A szállítás elsősorban a tartományi „terményadó-raktárak” irányába történt, előfordulhatott azonban, hogy a lakosoknak

⁹⁶ Mitthof álláspontja szerint az *annona expeditionalist* nem lehetett rekivirálásszerűen behajtani, és beszámított az adott terület főadójába. MITTHOF 2001, 51.

közvetlenül a csapatok állomáshelyére kellett szállítaniuk.⁹⁷ Jól mutatja a két szolgáltatás összefonódását, hogy az adóterheket az egyes adófizetők szintjéig kijelölt hivatalnokok, a *tabulariusok* az adó összege mellett mindig megjelölték a beszolgáltatások céljaul szolgáló gyűjtőhelyeket és a szállítások idejét is. Az említett logisztikai állomások igazodtak a csapatok állomáshelyeihez és az igazgatás egyéb koordinációs pontjaihoz. A katonai táborok élelmiszerraktárai (*horrea*) mellett az adminisztrációs állomások (*stationes*), továbbá az állami posta, a *cursus publicus* vendégházai (*mansiones*) és váltóhelyei (*mutationes*) lettek megjelölve az említett célra.

A szállítást értelemszerűen megelőzte a beszedés (*collatio*), az adózóknak ezt követően kellett eljuttatniuk a beszolgáltatott termékeket a *tabulariusok* által kijelölt helyekre. Tekintetbe véve, hogy a hadsereg ellátmányául és zsoldjául egyszerre funkcionáló *annona militaris*t a szükségleteknek megfelelően, fokozatosan használták fel, a szállítás is több mozzanatban bonyolódott le, és nem feltétlenül követte a beszédést.

A *translatio* megterhelő jellegét szemléletesen fogalmazza meg a CTh. 11, 1, 22 (386) – a szakirodalomban gyakran idézett – fordulata, amely szerint sokszor „a szállítás több kárt okozott, mint maga a beszolgáltatás” („*plus haberet dispendii translatio quam devotionis illatio*”).⁹⁸

A beszédéssel és szállítással összefüggő szervezési „nehézségekre” világít rá Constantinus császár 315-ben kiadott rendelete (CTh. 11, 1, 2):

Possessores cum satisfecerint publicae collationi, cautiones suas ad tabularios publicos deferant, ut eas tabularii sive sexagenarii periculi sui memores suscipiant a collatoribus, ipsas species quae debentur ex horreis suis ad civitates singulas per menses singulos perlaturis, ne illatio tributorum ex solis apochis falsis vel imaginariis cognoscatur.

A rendelet arra kötelezi az adózókat (*possessores*), hogy terményadójuk végleges le szállítását és bevételezését követően juttassák el saját (véltetően a bevételezést lebonyolító *susceptor* által kiállított) nyugtájukat (*cautio*) az adófizetési kötelezettségüket meghatározó iratot kiállító *tabulariusok*hoz. A *tabulariusok* így a teljesítést igazoló nyugtákat „saját felelősségükre” („*sui periculi*”) összevethették a náluk őrzött adólajstromokkal. A rendelet – szövegének második részében – utal arra, hogy az adózóknak havonta kell eljuttatniuk adójukat saját raktáraikból („*ex horreis suis*”) a (*tabulariusok* által kijelölt) városokba („*ad civitates singulas*”).⁹⁹

97 JONES, A. H. M. (1986 [repr. ed. 1964]): *The Later Roman Empire 282-602 – Social, economic and administrative Survey I-II*. Baltimore, Johns Hopkins University Press. 458.

98 Az említett rendelet a tengerpartokhoz közeli városok lakossága számára előírt közteher vonatkozásában vonja le a szemléletes következtetést. A tengerparti városoknak (*mediterraneae civitates*) ugyanis nemcsak saját territoriumukra kellett elszállítaniuk az *annona militaris* körébe tartozó termékeket, hanem a tengerpartra és a tengerparthoz közel eső szárazföldre is. A károsnak ítélt gyakorlatot mind a jelenre, mind a jövőre nézve („*non solum in praesens, verum etiam in posterum*”) eltiltja a császári *constitutio*, a legsúlyosabb büntetéssel („*ultimo... supplicio*”) fenyegetve meg azokat, akik az ilyen jellegű szállítást elrendelik. A rendeletben nem történik külön utalás a *tabulariusok*ra, de – ahogyan az a később elemzett forrásokból kikövetkeztethető – vélhetően ők voltak a szigorú szankció kilátásba helyezésének elsődleges címzettjei.

99 A rendeletben szereplő *species* ebben a szövegkörnyezetben bizonyosan az *annona militaris* tartalmi körébe tartozó terményadót (*annonariae species*) jelentik.

Az adófizetés részét képező „helybe szállítás” terhén próbál némileg mérsékelni egy 385-ben kiadott rendelet (CTh. 11, 1, 21) azzal, hogy kijelöli a lakosság ilyen jellegű kötelezésének elvi kereteit. A *constitutio* értelmében az adózókat a külön nevesített közterhek: a *mansiók* ellátása („*instruendas mansiones*”) és a termények szállítása („*conferendas species*”) céljából sem lehet távolabbra kirendelni, csak „a távolságnak és a szükségletnek megfelelően” („*itineris ac necessitatis habita ratione*”). A szabály alól mindössze a határmenti katonaság zsoldjának vonatkozásában tesz kivételt a császári előírás („*excepta limitaneorum annona*”).¹⁰⁰

Külön is hangsúlyozva az adózók érdekét kívánja szolgálni („*provincialium commodis nos convenit subvenire*”) Honorius császár, Hilarius *praefectus praetorio*hoz címzett, 396-ban kiadott rendelete (CTh. 7, 4, 23).

Provincialium commodis nos convenit subvenire. ad omnium utique numerorum sive vexillationum aut etiam scholarum tribunos per viros illustres comites sublimitas tua faciat pervenire, ut meminerint faenum militibus isdem capitibus praestandum iuxta legem divi valentiniani de quinta decima indictione nec tamen ad oppidum deferendum.

A rendelet a zsold (*annona militaris*) részét képező takarmányjárulék (*capitum*) alapjául szolgáló széna (*faenum*) beszolgáltatását szabályozza. Ezzel összefüggésben emlékeztet arra, hogy a *capitumot* a Valentinianus császár által meghatározott mennyiségben és módon kell beszolgáltatni,¹⁰¹ továbbá a lakosság nem kötelezhető arra, hogy az említett terméket a (katonaság állomáshelyéül szolgáló) városokba elszállítsa.

Az elemzett közteher könnyítésének egy további módját teszi lehetővé az itáliai adófizetők vonatkozásában a CTh. 11, 1, 9, 1 (365) egyik rendelkezése. A kiemelt szabály lehetőségét ad arra, hogy azokban az esetekben, amikor a „hosszadalmas szállításból eredő károk nyugtalanítanak” („*longae subvectionis damna quatiebant*”), a leszállítandó bor egy része pénzfizetéssel is teljesíthető.

A távolságok és szállítási viszonyok adta lehetőségek figyelembevételét nemcsak az adóbeszolgáltatás, hanem az állami postát (*cursus publicus*) terhelő szállítási kötelezettségek vonatkozásában is több esetben nyomatékosítja a császári szabályozás. Iulianus császár rendelete (CTh. 8, 5, 16 [363]) például megtiltja a *cursus publicus* igénybevételét a kikötőkbe szállítás céljából („*Sane angariarum cursum submoveri non oportet propter publicas species, quae ad diversos portus deferuntur*”). Ezzel összefüggésben a *praefectus praetorio* irányába azt a parancsot fogalmazza meg, hogy csak „a hely fekvése és az út minőségének megfelelő” számú igavonó állat mozgósítását rendelheti el az említett célból („*pro locorum situ atque itineris qualitate tantum numerum angariarum collocari oportere decernas*”).

A Valentinianus császár által kiadott CTh. 11, 1, 9 (365) már határozottan utal a „*tabulariusok* csalárdságaira” („*tabulariorum fraudes*”), amikor egész Itáliában kötelezővé teszi az Anatolius helytartó (*consularis*) által alkalmazott gyakorlatot. Az új szabály a *cursus*

¹⁰⁰ Megjegyzendő, hogy a *limesek*hez közeli települések lakosságát érintő hátrányos megkülönböztetést a rendelet Codex Iustinianusban szereplő változata (C. 10, 16, 8) már nem tartalmazza.

¹⁰¹ Valentinianus vonatkozó rendelete nem ismert.

publicus állatállománya számára szállítandó takarmány vagy széna (*pabula*) beszolgáltatásának rendjét érinti. Ezt a kötelezettséget ugyanis, a rendelet szóhasználata szerint, a *tabulariusok* sokszor „váratlanul és előre nem tervezhető módon” („*repente atque improvise*”) szállítatják a *cursus publicus* állomáshelyeire („*mutationes mansionesque*”).

Tabulariorum fraudes se resecasse per suburbicarias regiones vir clarissimus Anatolius consularis missa relatione testatus est, quod pabula, quae hactenus ex eorum voluntate atque arbitrio ad mutationes mansionesque singulas animalibus cursui publico deputatis repente atque improvise solebant convehi, nunc in consilio ratione tractata pro longinquitate vel molestia itineris ab unoquoque oppido certo ac denunciato tempore devehi ordinavit. Quod iubemus, ut etiam per omnes Italiae regiones pari ratione servetur.

Mindezen – rossz gyakorlatból eredő – nehézségek kiküszöbölése érdekében a *constitutio* elrendeli, hogy a) a szállítás helyét csak „az út hosszúságának és nehézségének figyelembevételével” („*pro longinquitate vel molestia itineris*”) lehet meghatározni; továbbá, hogy b) a szállítást „(pontosan) meghatározott és tervezhető időpontra” („*certo ac denunciato tempore*”) kell kijelölni.

Az *annona militaris* szállítása szempontjából különösen nehéz helyzetben voltak a katonai határvidékhez (*limes*) közeli települések, amelyekre – a már elemzett CTh. 11, 1, 21 (385) értelmében – nem vonatkozott az „út és a szükséglet fekvési helyének megfelelő” („*itineris ac necessitatis habita ratione*”) szállítási szabály. Ebben a körben tehát a lakosság-nak nemcsak a megfelelő távolságban lévő állomáshelyekre vagy főgyűjtőhelyekre (*condita*), hanem – a távolság nagyságára való tekintet nélkül – közvetlenül a táborokba (*castra*) is el kellett szállítaniuk a katonáknak járó ellátmányt.

A kérdéskörrel összefüggésben szükséges elemeznünk Valens 369-ben kiadott, Auxonius *praefectus praetorió*hoz címzett rendeletét (CTh. 7, 4, 15).

Sicut fieri per omnes limites salubri prospectione praecipimus, species annonarias a vicinioribus limitibus provincialibus ordinabis ad castra conferri. Et in vicinioribus castris constituti milites duas alimoniarum partes ibidem de conditis sumant nec amplius quam tertiam partem ipsi vehere cogantur.

A rendelet a *limesek*hez közeli lakosság („*per omnes limites*”) adójával összefüggő szállítási kötelezettségét határozza meg a katonai egységek állomáshelye szerint, két formában. Első esetben („*vicinioribus limitibus*”) a tartományi lakosságnak közvetlenül a táborokig (*ad castra*) kell elszállítania a teljes ellátmányt.

Az idézett szövegváltozat több szövegkritikai kérdést is felvetett a vonatkozó szakirodalomban.¹⁰² Az elemzések rámutatnak arra, hogy a „*vicinioribus limitibus provincialibus*” („a *limes*hez közelebbi lakosok számára”) fordulat pontos tartalma nem tisztázott, másrészt

102 SIRKS, B. (1991): *Food for Rome: the Legal Structure of the Transportation and Processing of Supplies for the Imperial Distributions in Rome and Constantinople*. Amsterdam, Gieben. 153.; MITTHOF 2001, 191–192.; KOLB, A. (2000): *Transport und Nachrichtentransfer im Römischen Reich*. Berlin, Akademie Verlag. 242.

a *vicinior* jelző használata azért is problematikus, mert a *constitutio* másik fele is ezt a kifejezést használja egy eltérő tartalmú rendelkezéssel összefüggésben.

Ahogy arra Mitthof rámutat, a rendelet célja vélhetően az volt, hogy az e helyütt meghatározott szállítási kötelezettség két, eltérő formáját jól érzékelhetően elhatárolja egymástól. Ez az elhatárolás azonban aligha lehet egyértelmű, ha ez első esetben a „*vicinioribus limiti provincialibus*” („a limeshez közelebbi lakosok számára”), a második esetben pedig az „*in vicinioribus castris constituti milites*” („a közelebbi táborokban állomásozó katonák”) fordulatot használja a szöveg.¹⁰³

A rendelet első felének másik, Jones által javasolt, szövegváltozata („*species annonarias <in> vicinioribus limit<um part>ibus a provincialibus ordinabis ad castra conferri*”) valamivel pontosabb alapot nyújthat az elemzett szövegrész megértéséhez.¹⁰⁴ A Mitthof által is elfogadott *emendatio* szerint ez a megterhelőbb szállítási kötelezettség a *limesek* (pluralisban!) közelebb fekvő részeire („*vicinioribus limitum partibus*”), illetve az ott állomásozó katonaságra vonatkozik.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a *constitutio Codex Iustinianus*ba felvett szövegváltozatában (C. 12, 37, 4) is módosított formában szerepel az elemzett szövegrészlet („*species annonarias vicinioribus limitibus a provincialibus ordinabis ad castra conferri*”). Ebben a változatban a szabályozott kötelezettség a „közelebbi limesekhez” történő szállítást érinti.

Hasonló kérdéseket vet fel a rendelet második része. Az itt szabályozott esetben a szállítás feladata megoszlik a katonák és a lakosság között, mivel az ellátmány kétharmadát („*duas alimoniarum partes*”) a katonáknak a főgyűjtőhelyekről („*de conditis*”) kell felvenniük, vagyis a lakosoknak elegendő ezekre a logisztikai pontokra eljuttatni a terményeket. Mindössze egyharmad részben kötelezhetik az adófizetőket arra, hogy egészen a táborokig szállítsanak.

Az első részhez hasonlóan itt sem egyértelmű a *vicinior* jelző és a jelzett szövegrész („*in vicinioribus castris constituti milites*”) pontos tartalma. Nem derül ki, hogy pontosan mire vonatkozik a „közelebbi táborok” („*in vicinioribus castris*”) elhatárolás, és miben különböznek az itt állomásozó katonák az első részben szabályozott személyi körtől. Még összetettebb a rendelet *Codex Iustinianus*ban szereplő változatának (C. 12, 37, 4) értelmezése. A kiemelt szövegrész szerint:

Sed in veteranis castris constituti milites duas alimoniarum partes ibidem de conditis sumant nec amplius quam tertiam partem ipsi vehere cogantur.

Ahogy arra a szakirodalom több reprezentánsa is rámutat,¹⁰⁵ a részlet többféle értelmezési lehetőségét az okozza, hogy nem tisztázott, mit is jelent pontosan az ún. „*in veteranis castris*” fordulat. Mitthof elemzése szerint sem érthető az ún. „veteranus táborok” jelentése, és különösen az nem világos, hogy az említett támaszpontok miben különböznek az első fordulatban érintett katonai állomáshelyektől.¹⁰⁶ A Jones-féle szövegváltozat ennél

103 MITTHOF 2001, 192.

104 JONES 1964, 1260.³⁹

105 MITTHOF 2001, 191.; SCHMIDT-HOFNER 2008, 168.; SIRKS 1991, 153.; KOLB 2000, 242.

106 MITTHOF 2001, 191.

a részletnél az „<ulterioribus> castris constituti milites” („távolabbi táborokban állomásozó katonák”) átírást javasolja, amivel jobban elhatárolható a szabályozott személyi kör az első fordulatban szereplő „közelebbi részekhez” képest („<in> vicinoribus limit<um part>ibus”).¹⁰⁷

A kérdéses részlet megértéséhez Gothofredus kommentárja javasolja az „in <Vetorinis> castris” javítást,¹⁰⁸ utalva Betthora katonai táborára.¹⁰⁹ Ebben az értelmezésben az enyhített szállítási kötelezettség csak a nevezett település katonai táborára vonatkozik, vagyis egy egészen speciális határszakaszon és egészen szűk körben teszi lehetővé a könnyítést, a *constitutio* első körben megfogalmazott (ebben az összefüggésben főszabálynak tekinthető) rendje alól.¹¹⁰ Az említett értelmezés is a korábbiakban tárgyalt problémákat veti fel. Nehezen érthető, hogy ha a rendelet csak egy egészen szűk kört von a második fordulatban részletezett szabálya alá, miért használja a – tágabb kört sejtető – *vicinior* vagy *ulterius* kifejezést az első rész vonatkozásában.¹¹¹ Schmidt-Hofner arra is rámutat, hogy tartalmilag nem a táborok „közelebbi” vagy „távolabbi” fekvése az igazán lényeges, hanem az ott állomásozó katonák részesedése a táborokba szállított ellátmányból.¹¹²

Az elemzett rendeletekből jól látható, hogy a terményszoldként funkcionáló *annona militaris* pénzbeli fizetéssel történő kiváltása jelentős mértékben a beszolgáltatás technikai jellegű megvalósíthatóságát is szolgálta. Az áruban fizetett adó jellegéből következően (romlás, szállítás, rendelkezésre állás) csak jelentős veszteséggel tudott kifizetesként megjelenni az igazgatásfinanszírozás rendszerében.

4. Az igazgatásfinanszírozás mint közteher

A szakirodalomban egységesen Diocletianus uralkodásához kötött igazgatásfinanszírozási rendszer új elemei alapvetően három meghatározó változás köré csoportosíthatóak: az *annona militaris* adó rendeltetésének újraszabályozása; az adókvetés (*indictio*) új rendszerének megteremtése, továbbá az igazgatásfinanszírozás második pillérét jelentő közkötelezettségek (*munera*) újraszervezése és bevonása az igazgatásfinanszírozás rendszerébe.

¹⁰⁷ JONES 1964, 1260³⁹.

¹⁰⁸ In *Codex Theodosianus Iacobi Gothofredi*, VI/2, Lipsiae 1745, 255.; ad CTh. 7, 4, 15.

¹⁰⁹ Betthora az arabiai *limes* mentén fekvő katonai tábor, a mai Jordánia területén.

¹¹⁰ Értsd: minden ellátmányt közvetlenül és teljes egészében a táborokba kell szállítani.

¹¹¹ MITTHOF 2001, 192.

¹¹² SCHMIDT-HOFNER 2008, 168¹⁵⁰.

4.1. A késő római adórendszer összetettsége

A késő római adórendszer árnyaltságát és összetettségét már a kérdéskört feldolgozó legkorábbi munkák is hangsúlyozzák.¹¹³ A feldolgozás nehézségét és a közös álláspontok kialakítását több, napjainkig nem tisztázott kérdés is nehezíti. A rendszer alapelemeinek megismerését elsődlegesen szolgáló római jogi források fogalomhasználata nem egységes és még kevésbé következetes. A témával foglalkozó elemzések első megközelítésben arra tesznek kísérletet, hogy a késő római adóügyi alapfogalmak, mint a „kataszter”, „földadó-egység” (*iugatio, capitatio*), „fejadóegység” (*caput*) stb. pontos tartalmát megvilágítsák és kimutassák a rendszerszerűen vagy birodalom szinten egységesnek tekinthető szabályokat. Mindez azonban csak részben tehető meg, mivel a rendelkezésünkre álló forrásokból nem rajzolódik ki egy egyértelmű és következetesen alkalmazott fogalom- és szabályrendszer.

A fogalomhasználat és terminológia egységének hiányára és a rendszerező elemzés ebből eredő nehézségeire mutat rá Dazert az adóügyi igazgatással összefüggő császári rendeleteket feldolgozó munkájában.¹¹⁴ A témát feltáró szakirodalom sok tekintetben még mindig küzd a Bott – csaknem százéves – tanulmányában már hangsúlyozott problémákkal. A források szűkössége és az elméletalkotás ebből fakadó nehézsége miatt az új adórendszer meghatározó intézményei – különösen a „fejadó” (*capitatio* és *caput*) – egyes elemei továbbra is „igencsak homályosak” („sehr in Dunklen liegen”).¹¹⁵ Hasonló tartalommal nyilatkozik Karayannopoulos és Goffart az új szisztéma egyik meghatározó jellemzőjéről, a „földadó” (*iugatio*) és a személyes adófizetést megalapozó *capitatio* egymást kiegészítő rendszeréről.¹¹⁶

Az egységes értelmezés további nehézségét jelenti, hogy az alapvetően általános szabályokra épülő diocletianusi rendszerben is voltak egyes régiókat, tartományokat érintő eltérések, területi sajátosságok, amelyek a túlzott általánosítások megtételében intenek óvatosságra. Itt utalhatunk pl. az egyiptomi területek adóösszeírásának specifikus jellegére,¹¹⁷ az adórendszerbe bevont *Italia* eltérő megítélésére, vagy az egyes területek „fejadó” (*capitatio*) alóli mentességére.¹¹⁸ Várady ugyanakkor kritikusan jegyzi meg a *capitatio-iugatio*

113 BOTT, H. (1928): *Die Grundzüge der diocletianischen Steuerverfassung*. Dissertation. Frankfurt-Darmstadt; PIGANIOL, A. (1935): La capitation de Dioclétien. *RH*, 176. 1–13.; DÉLÉAGE, A. (1945): *La capitation dus Bas- Empire*. Mâcon; JONES, A. H. M. (1953): Census, Records of the Later Roman Empire, *JRS* 43; KARAYANNOPOULOS 1958; VÁRADY, L. (1962): Contributions to the Late Roman Military Economy and Agrarian Taxation. *Acta Arc.* 14. 403–438.

114 DAZERT, H. (1985): *Ergänzungsabgaben und außerordentliche Lasten im römischen Reich im 4. und 5. Jahrhundert nach Christus*. Freiburg. 2.

115 BOTT 1928, 11.

116 GOFFART, W. (1974): *Caput and Colonate: towards a history of late Roman taxation*. Toronto, University of Toronto Press. 35.; KARAYANNOPOULOS 1958, 29. skk.

117 BAGNALL, R. S. (1980): P. Oxy. XVI 1905, SB V 7756 and fourth-century taxation. *ZPE*, 37. 185–196.; CARRIÉ, J.-M. (1981): L’Égypte au IVe siècle: fiscalité, économie, société. In Bagnall, R. S. ed. (1981): *Proceedings of the sixteenth international congress of papyrology, New York, 24-31 July 1980*. Chico, Scholars Press. 431–446.

118 A birodalom különböző területeiről származó adóajstromok megismerése és összevethetősége szempontjából különösen lásd a Jones által kiadott és kommentált adócenzusokat (JONES 1953, 49. skk., ill. a Goffart munkájának végén található összefoglalást (GOFFART 1974, 113–122.)

rendszer elemzésére vállalkozó, múlt század közepén keletkezett munkák vonatkozásában, hogy azok túlságosan is elismerik a rendszer regionális töredezettségét, nem törekednek az egységes elvek kimutatására, mivel „nyíltan vagy hallgatólagosan tudomásul veszik az alapelv megfajthetlenségét”.¹¹⁹

A késő római adórendszert vizsgáló szerzők arra is rámutatnak, hogy nem állnak rendelkezésre a teljes körű feldolgozáshoz szükséges források, különösen hiányoznak azok a dokumentumok, amelyek megfelelő hitelességgel tudósítanak a rendszer közvetlen működéséről és „hétköznapi” gyakorlatáról.

A források szűkösségét és az elméletalkotás ebből fakadó nehézségét az újabb szakirodalom is megállapítja.¹²⁰ Az elemzés nehézsége már a rendszer két alapeleme: a „földdel összefüggő adókötelezettség” (*iugatio*) és a „személyhez kötött adókötelezettség” (*capitatio*) vonatkozásában is megmutatkozik.¹²¹ A forrásokban szereplő alapfogalmak jelentéstartalmának rétegződése és árnyaltsága különös hangsúlyt nyer a személyes jellegű adófizetési képességet meghatározó *capitatio* és a személyes adófizetési kötelezettséget kifejező *caput* vonatkozásában.

A késő római adórendszer nemcsak az igazgatásfinanszírozás megalapozása miatt bír kiemelkedő fontossággal, de a római gazdaság és társadalom alapviszonyait is döntően meghatározta. A római társadalomtörténet szempontjából különös jelentőségű *colonatus* kialakulása¹²² és az egész birodalmi igazgatás számára végzetesnek bizonyuló *patrocinium*-rendszer létrejötte is több vonatkozásban visszavezethető a késő római adórendszer sajátosságaira.¹²³

Az igazgatásfinanszírozás bevételi alapjául szolgáló „agráradó” az új rendszerben elsősorban nem a kormányzás kiadásainak fedezésére előírt újraelosztott bevételekként, sokkal inkább az adózó lakóhelyének megfelelően igazgatási egység és feladat *közvetlen finanszírozásának* forrásaiként funkcionáltak. A „polgári közkötelezettségek” (*civilia munera*) rendszeréhez hasonlóan az *annona militaris* terménybeli beszolgáltatása is egy meghatározott közfeladatnak megfelelően és helyhez kötött közteherré vált, amelyet csak az adóügyi illetőség szerinti helyen és módon lehetett személyesen teljesíteni.

119 VÁRADY 1961, 313.

120 GREY, C. (2011): *Constructing communities in the late Roman countryside*, Cambridge, Cambridge University Press; BRANSBOURG, G. (2008): Fiscalité impériale et finances municipales au I^{ve} siècle. *AnTar*, 16. 255–296.; HILDESHEIM, U. (1988): *Personalaspekte der frühbyzantinischen Steuerordnung. Die Personalveranlagung und ihre Einbindung in das System der capitatio-iugatio*. Pfaffenweiler; DUNCAN-JONES, R. (1990): *Structure and scale in the Roman economy*, Cambridge, Cambridge University Press. 119–21.; CARRIÉ J.-M. (1994): *Diocletien et la fiscalité*. *AnTard*, 2. 33–64.; CÉRATI, A. (1975): *Caractere annonaire et assiette de l'impôt foncier au Bas-Empire*. Paris, Librairie générale de droit et de jurisprudence; MACMULLEN, R. (1987): Tax-pressure in the Roman Empire. *Latomus*, 46/4. 737–754.; JONES, A. H. M. (1974): *Capitatio and iugatio*. In A. H. M. Jones (1974): *The Roman economy: studies in ancient economic and administrative history*. Oxford, Blackwell. 280–292.

121 A problémához különösen lásd GOFFART 1974, 35–40.

122 Az adórendszer és a *colonatus* összefüggéseire lásd GOFFART 1974, 66–91. Legújabban: GREY, C. (2007): Contextualizing *Colonatus*: The Origo of the Late Roman Empire. *JRS*, 97. 155–175.; SIRKS, A. J. B. (2008): The *Colonate* in Justinian's reign. *JRS*, 98. 120–143.

123 A késő római *patrocinium*-viszonyok és az adórendszer összefüggéseire lásd HAHN I. (1955): A kései császárkori *patrocinium* viszonyok kialakulásának kérdéséhez. *AnTan*, 2. 238–253.; CARRIÉ, J.-M. (1982): Le 'colonat du Bas-Empire': un mythe historiographique? *Opus*, 1. 351–70.; MIRKOVIC, M. (1997): *The Later Roman Colonate and Freedom*. Philadelphia, American Philosophical Society; MATHISEN, R. W. ed. (2001): *Law, Society, and Authority in Late Antiquity*. Oxford, Oxford University Press.

A „mezőgazdasági fejadóként” intézményesülő *caput* fizetési kötelezettsége az adóalanyt közteherviselési illetőségéhez (*origo*) kötő terhet jelentett, hasonlóan a városi tanácsstagok számára előírt *civilia munera* polgári közkötelezettségéhez.¹²⁴ Az *annona militaris* szolgáltatása a földművelő adózók közvetlen terménybeszolgáltatásán túl a városi tisztviselők számára előírt „közvetett adószolgáltatást” is jelenthetett, mivel a városi tanácsstagokra bízott adók beszedésért az adószedés közterhével megterhelt *curialisok* is anyagi felelősséggel tartoztak. A *civilia munera* körén belül értelmezett adószedés – mint vagyoni jellegű polgári közkötelezettség – nemcsak az adók (így pl. az *annona militaris*) beszedésének „technikai” feladatát foglalta magában, hanem egy annál jóval tágabb kötelességet is: vagyoni felelősséggel megerősített „adószolgáltatást”.

A közteherviselési illetőség, az *origo* mentén így kapcsolódott össze a késő római igazgatásfinanszírozás két fő kötelezettsége: az *annona militaris* és a *civilia munera*, továbbá a két fő kötelezeti kör: a közteherviselés minősége alapján kategorikusan elválasztott „adózó földműves” és a vagyonos városi polgárság.

4.2. Az *indictio*

A késő római adórendszer a principátus idején már létező intézményekből táplálkozott, azok rendeltetését és jelentőségét azonban olyan mértékben megváltoztatta és átszervezte, hogy a 3. század végétől egy érdemben és tartalmilag is teljesen új szisztéma intézményesült. A késő római államszervezés Diocletianus császár uralkodásához köthető reformja a Római Birodalom kormányzati rendszerének átalakítása mellett az igazgatásfinanszírozás alapjait, módszereit és formáit is döntően megváltoztatta. Az igazgatás csaknem valamennyi területét érintő államszervezeti intézkedések közül az igazgatásfinanszírozás, vagyis a fenntartás és működtetés rendszerének átszervezése terén eredményeztek a változtatások valóban radikális, meghatározó és maradandó újításokat.

Az új rendszerrel összefüggő átszervezés során a Severus-korban még a hadsereg élelmezését és ellátmányozását szolgáló lakossági terménybeszolgáltatás, az *annona militaris* rendkívüli és eseti jellegű kötelezettsége vált az igazgatásfinanszírozás legfőbb forrásává, az említett közterhet előíró császári adókvetés, az ún. *indictio* pedig az új igazgatásfinanszírozási rendszer (*annona-munera* rendszer) szervezési alapjává.

A terményben és raktározható termékekben beszolgáltatandó, agrárnépességre kivetett *annona militaris* összegszerűségét az öt-, később tizenöt évente esedékes adóügyi összeírások, *indictiók* alapján határozták meg. Az *annona militaris* kivetését és beszedését megszabó adóegységek és számítási módszerek határozták meg a többi, ugyancsak igazgatásfinanszírozási szükségletet szolgáló közterhet is.

124 Az *annona militaris* és a *civilia munera* mellett helyhez kötött közkötelezettségeknek minősültek az államszervezet működtetése szempontjából kiemelt jelentőségű foglalkozást űzők (fegyverkovácsok, szabók, tengeri és szárazföldi szállítók, pékek, élelmiszer-kereskedők stb.) testületei (*collegia, corpora*) által államnak végzett munkaszolgáltatások (nevükben ezek is *munusok*) – ezekben az esetekben ugyanakkor a közteherviselési illetőség kiegészült a testülethez kötéssel. FÖLDI A. (1990): A hajófuvarozásra vonatkozó közjogi szabályok fejlődése a római jogban. *AUB* 32. 9–39.

Az *indictio* mint rendkívüli jellegű, majd rendes adóketést tartalmazó császári utasítás, parancs az újjászervezett adóügyi igazgatás rendszerében utóbb már több jelentést is magában foglalt: Jelenthetett egy hosszabb távú, 15 éves *indictio*s időszakot, amelyet (az első ilyen *indictio* időpontjától, 312-től számítva) az időszámításban is figyelembe vettek. Az *indictio* ebben az értelemben az adóketés és -beszedés alapjául szolgáló elszámolási egységek (jellemzően a föld- és személyi adóegységek: a *iuga* és a *capita*) meghatározását jelentette a soron következő időszakokra. Ezen egységek és normák alapján történt a tényleges ketés és beszedés a következő 15 évben;

Az *indictio* másodsorban az adott adózási évre (szeptember 1-én) meghirdetett adóketést is jelenthette. A *praefectus praetoriók* (a birodalom négy *praefectura*jának kormányzói) minden év szeptember 21-én közölték a hozzájuk tartozó provinciák helytartóival az általános császári adómegállapítás (*delegatio sacra*) alapján rájuk eső adómennyiséget, akik ezt az adót felosztották tartományaikon belül. Az *indictio* napját követő negyedik hónapban kezdődött meg a tulajdonképpeni beszedés vagy behajtás (*exactio*).

Az *indictio* mindezen túl (összefoglaló értelemben) jelenthette magát az adót, pontosabban a császári parancs (és a fentebb részletezett egyéb elismert lehetőségek) alapján beszedett adótételeket, szembeállítva a *superindictum*nak minősített, jogtalanul előírt közterhekkel.¹²⁵

A principátus korában alkalmazott „kettős természetű” közfeladat-finanszírozás az új rendszerben megszűnt, mivel a *munera* körében értelmezett közterhek is állami szinten szabályozott kötelező teherre váltak, „közjogi jelleget” öltve kikerültek a magánjellegű igazgatásfinanszírozás köréből. Az egyéges, közjogi alapú igazgatásfinanszírozás igazodott a dominátus új, uralkodói hatalmat intézményesítő igazgatási rendszeréhez. Az állam számára teljesítendő közterhek megállapítása uralkodói előjognak minősült, amely magában foglalta az adók összegének megjelölését és a felhasználás módjának meghatározását is. Az adóketésre vonatkozó uralkodói utasítás végrehajtásának felelősei a tartományi kormányzók voltak, de még ők sem rendelkeztek a végrehajtás körében önálló kompetenciával. Nem volt joguk a császár által előírányzott összegnél többet beszedni,¹²⁶ és nem diszponálhattak önállóan, külön császári iránymutatás nélkül (*sine sacra forma*) a felhasználásra nem kerülő és megmaradt kincstári bevételek felett.¹²⁷ Az előbbi szabályt legsúlyosabban megsértő önkényes pótketítés (*superexactio*) súlyos bűncselekménynek számított (*superexactionis crimen*).¹²⁸

Az adóketés elsőrendű formája az általános, éves császári adómegállapítás (*delegatio sacra, theia diatyposis*), ezt egészíthette ki más, adóketésre vonatkozó császári parancs. A 4. század végére már határozottan tiltották a *praefectus praetoriók* vagy más kormányzók által kiírt „pótketítést” (*superindictum*), amely korábban lehetővé tette, hogy a tartományokban felmerülő „halaszthatatlan szükségletek” (*inexcusabilis necessitas*) fedezésére a császári *delegatió*ból rájuk eső rendes ketésen (*indictio*) túl, önhatalmúlag (*arbitrio suo*)

125 HEUMANN, H. G. – SECKEL, E.: *Handlexikon*. 247–248.

126 „*Omnes pensitare debebunt, quae manus nostrae delegationibus adscribuntur, nihil amplius exigendi*” (CTh. 11, 1, 1 [315]). A CTh. 1, 22, 4, 1 külön is hangsúlyozza, hogy a tartományi kormányzók nem követelhetnek többet az adózóktól, csak amennyit a császári adóketés megjelöl *annona* és *cellaria* (raktározható élelmiszer) jogcíme alatt.

127 C. 10, 16, 1.

128 C. 10, 20, 1 (400). A jogcím nélküli adóbehajtástól (*superexactio*) megkülönböztették a jogos, de összezszerűségét tekintve túlzott (*ultra debitum elicatum*) többletbehajtást (ez utóbbi szankciója pénzbüntetés volt).

további terheket szabjanak ki.¹²⁹ A *delegatiók*ban szereplő, vagyis a császár által kivetett, *superindictum*ként megnevezett terheket is rendes adóként (*velut canonem*) kellett értelmezni és teljesíteni.¹³⁰ A kötelezettségek sajátos típusa volt a császári parancs nélkül, egy adott területen „szokásos módon” teljesített szolgáltatások köre, amelynek az adott „rendes” jellegét, hogy „évente ismétlődő szokás szerint régóta teljesítik” („*anniversaria consuetudine antiquitus postulatur*”).¹³¹

A császári adókvetésen alapuló, „általános és rendes” (*canonica*) adók, továbbá a területileg különböző, szokások alapján („*consuetudine*” ill. „*ex more*”) történő éves teljesítések együtt alkották a rendes kötelezettségeket, amelyeket megkülönböztettek a rendkívüli terhektől (*extraordinaria onera/munera*).¹³² Rendkívüli terheknek (*extraordinaria onera/munera*) tekintették mindazokat a kötelezettségeket, amelyek nem tartoztak a császári adókvetésen alapuló (*canonica*) és a helyi szokások alapján kivetett, rendszeresen (*sollemniter*) teljesített szolgáltatások körébe,¹³³ továbbá az ugyancsak éves rendszerességgel ellátott közkötelezettségek, *munusok* közé. Teljesítésük nem rendszeresen, éves ismétlődéssel történt, hanem rendkívüli jelleggel és szükség szerint. A kötelezettség „rendszeretlen” jellegét emeli ki a *Codex Theodosianus* vonatkozó rendelete is, amikor rögzíti, hogy „nem lehet rendkívüli [teherként] értelmezni azt, amit a szolgálatkész lakosoknak rendszeresen kell teljesíteniük” („*nec esse extraordinaria nec vocari, quae sollemniter a provincialibus devotissimis conferenda sunt*”).¹³⁴

A rendkívüli terhek adózók közötti felosztását Constantinus a kormányzók közvetlen hatáskörébe utalta. Az erre vonatkozó rendelkezés értelmében a helytartóknak saját kezűleg (*manu propria*) kellett a császári adókvetésben meghatározott nevek mellé feltüntetni a személyre szabott kötelezettséget.¹³⁵

4.3. A *capitatio-iugatio* rendszer

A Diocletianus uralkodásától számított új igazgatásfinanszírozási rendszer az *annona militaris* terménybeli beszolgáltatásként érvényesített adóját és a városi lakosság számára előírt közkötelezettségek (*munera civilia*) új rendszerét jelölte ki az igazgatásfinanszírozás alapjául. Az *annona militaris* adó általános közteherként való megjelölésével párhuzamosan

129 CTh. 11, 6, 1 (382). II. Constantius császár és Iulianus *caesar* 356-ban kiadott, vonatkozó rendelete (CTh. 11, 16, 7) azokra a különösen indokolt esetekre korlátozta a kormányzók adókvetési jogát, amikor „megoldhatatlan szükséglet miatt kell valami új [terhet] kivetni és a közérdek nem tűr késedelmet” („*si inexcusabilis necessitas quiddam novum exigat nec dilationem publica utilitas patiatur*”). Ebben az esetben is szükség volt azonban a felettes *praefectus praetorio* engedélyére. A formailag tartományi kormányzó által elrendelt, valójában a *praefectus praetorio* döntésétől függő, „halaszthatatlan szükségből” végrehajtott adókvetésben rejlt visszaélési lehetőségekkel Iulianus már galliai *caesarsága* alatt szembesült. A közte és *praefectus praetorioja* között kialakult adómegállapítási vita tapasztalatait tükrözi az egy évvel később, 357-ben meghozott *constitutio* (CTh. 11, 16, 8), amely a kormányzói (*praefectusi*) adókvetés esetén az uralkodó – igaz csak utólagos – értesítését írja elő.

130 CTh. 11, 5, 2 (416).

131 CTh. 11, 16, 7 (356).

132 A „rendszeres adók” egy helyen említésére lásd pl. a CTh. 11, 16, 7 (356) rendelet első mondatát („*Sola iubemus exigi, quae factis a nobis indictionibus allisve praeceptis continentur et quae anniversaria consuetudine antiquitus postulatur*”).

133 A CTh. 11, 16, 2 (323) értelmezése alapján: *quae praeter „canonica et consueta dependant*”.

134 CTh. 11, 1, 5 (339).

135 CTh. 11, 16, 4 (328).

intézményesült az *annona* adó és az azzal összefüggő terhek (*annonarias functiones*) meghatározásának alapjául szolgáló új közteherviselési rendszer: a megművelt földet és a földet művelő lakosságot adóügyi egységként kezelő *capitatio-iugatio* szisztéma. A *capitatio-iugatio* rendszer nem egy „új adó”, hanem a (földet terhelő) adómeghatározás és adókimutatás új rendszere, egy új adófelmérési rendszer, amit először 287-ben alkalmaztak és állítottak össze.

Az adómegállapítás és adókimutatás új módja a föld mezőgazdasági termelőképessége alapján határozta meg a megművelt földterület adófizetői képességét (*professio*).¹³⁶ A *capitatio-iugatio* eljárás első eleme az adózó földterület adóügyi felmérése, minősítése (ez volt a tág értelemben vett *iugatio*) és a megművelt földterület adófizető egységekre, ún. *iugumok*-ra osztása termelőerő és adófizetői képesség alapján.¹³⁷

A szakirodalomban példaként rendszeresen idézett syriai számadáskönyvek adatai szerint a „földadó” megállapítására szolgáló egység, a *iugum* a megművelt terület nagysága és minősége szerint lett megállapítva. Egy *iugum* adófizető egységnek 5 *iugerum* (10 *phletron*) szőlő,¹³⁸ 20 *iugerum* jó, 40 *iugerum* közepes és 60 *iugerum* rossz minőségű szántóföld felelt meg. Hasonlóan egy *iugumra* mérték a 220 *pertica* jó minőségű olivaültetvényt és a 450 *pertica* rosszabbat.¹³⁹ Az egységek értelemszerűen változtak és módosultak a birodalom egyes régióiban.¹⁴⁰

A *professio* mint az adófelmérés első fázisa, a *iugatio* mellett magában foglalta a *capitatio* eljárását is, amely a földhöz rendelt (emberi és állati) munkaerő egységei szerinti minősítést jelentette. Az adózásra kötelezett, termőképes földterület értelemszerűen csak földművelőkkel válhatott termelő és adófizető földterületté, funkcionálisan adóügyi egységgé. Ennek megfelelően a földterület adózóképesség alapján történő minősítése során annak „termőképessége” mellett számba vették a „termelőképességet” kifejező szabad és rabszolga emberi munkaerőt, továbbá a művelésbe bevont állatállományt is.¹⁴¹

A *capitatio* szakirodalmi értelmezésének nehézségét mutatja, hogy a szerzők egy része összefüggésbe hozza a személyhez kötött adófizetői kötelezettséget kifejező „fejadóegység” *caput* fogalmával, vagy azt egyenesen fejadónak minősíti.¹⁴² Ugyanakkor – ahogyan arra Goffart rámutat – a *capitatio* fogalma és pontos tartalma meglehetősen bizonytalan, és általános jelentéstartalmában csak az adózói képességet (*tax liability*) kifejező értelmezés tekinthető biztosnak.¹⁴³ A *capitatio* ebben a megközelítésben a föld „természetes termelőképességét” kifejező *professio* megfelelője és nem a személyi adófizetők belajstromozása és hozzáírása a földbirtokhoz.¹⁴⁴

136 GOFFART 1974, 35. skk.; VÁRADY 1961, 94. skk.; JONES 1974, 284. skk.; CARRIÉ 1994, 46.; GREY 2007, 190–191.

137 DUNCAN-JONES 1990, 216. skk.

138 Az ún. *pertica*-rendszer átváltási arányai szerint 1 *iugerum* = 2 *phletron* = 200 *pertica* = 2523,3 m².

139 *Leges saeculares* 121, FIRA II, 795–796.

140 Az adóösszeírás és felmérés egyes változataira lásd JONES 1953, 50. skk.; DUNCAN-JONES 1990, 222. skk.

141 Az adófizetői képesség szempontjából meghatározó „non-animate” és „animate” elemek megkülönböztetéséhez lásd GOFFART 1974, 47.; CARRIÉ 1994, 43–47.; GREY 2007, 160³³.

142 VÁRADY 1961, 95. skk.

143 „The general definition of *capitatio* as 'tax liability' is secure.” GOFFART 1974, 40.

144 Az adózó föld-egységek, (*iuga*) föld szerinti minősítésének és „capitálásának” kettősségét („*iugorum capitacionibus et professionibus*”) tartalmazza II. Constantinus 340-es rendelete C.Th. 11, 12, 1 (megszüntetve a földadóegységekkel összefüggő mentességeket).

A *capitatio-iugatio* rendszer az agrárnépességet terhelő *annona militaris* és „*annona-szerű terhek*” (*annonarias functiones*) mint „agráradók” kivetését és beszedését határozta meg, amelyek rendszerszerűen el voltak választva a városi lakosságot érintő közterhek rendszerétől. A két adófizetői csoport közötti kategorikus megkülönböztetést hangsúlyozza Constantinus 313-ben kiadott rendelete (CTh. 13, 10, 2):

Plebs urbana, sicut in Orientalibus quoque provinciis observatur, minime in censibus pro capitatione sua conveniatur, sed iuxta hanc iussionem nostram immunis habeatur, sicuti etiam sub domino et parente nostro Diocletiano seniore Augusto eadem plebs urbana immunis fuerat.

A *constitutio* (hivatkozva Diocletianus rendelkezésére: „*sicuti etiam sub domino et parente nostro diocletiano seniore augusto eadem plebs urbana immunis fuerat*”) a városi köznép (*plebs urbana*) körébe tartozó lakosság vonatkozásában hangsúlyozza, hogy nem lehet őket az adólajstromokba *capitatio* révén beszámítani („*minime in censibus pro capitatione sua conveniatur*”).

Hasonló elvet fogalmaz (ugyancsak a *capitatio*óra utalással) Diocletianus rendelete (C. 11, 55, 1), ezúttal az agrárnépesség védelmében („*Ne quis ex rusticana plebe, quae extra muros posita capitationem suam detulit et annonam congruam praestat, ad ullum aliud obsequium devocetur...*”). A rendelet a „falusi köznép” (*rusticana plebs*) vonatkozásában írja elő, hogy nekik „a városfalakon kívül van kijelölve a *capitatio*ója, és az ezzel összefüggő *annona*-szolgáltatást [ott] teljesítik” („*quae extra muros posita capitationem suam detulit et annonam congruam praestat*”).

4.4. A *caput*

A föld után teljesítendő adófizetési kötelezettséghez járult az adóalanyok személy szerinti hozzárendelése az adózó földterülethez „személyes adófizetői egység”, ún. *caput* (*capita*) formájában. A *caput* mind fogalmilag, mind az adóügyi igazgatásban betöltött rendeltetése tekintetében a késő római adórendszer egyik legtöbbet vitatott eleme.¹⁴⁵

A *caput* (*capita*) fogalmát hármassal megközelítő Goffart értelmezése szerint a *caput* (*capita*) első értelmezésében a föld adóügyi értékelésénél megállapított emberi és állati munkaerőegységet (“human or animal component in the formula of assessment”) jelentette. A *capitatio* ebben a formájában a föld adófizetői képességét (*professio*) mutató felmérés része, a *iugatio* kiegészítése, a *iugumok* és *caputok* számának (*iugum sive caput*) együttes megállapítása.

A *caput* második értelmezése szerint jelentette az adójegyzékben feltüntetett individuális adóalanyt (individual „heading” in the tax register), amely magában foglalta a név szerint meghatározott adózó megjelölését. Végül, harmadik megközelítésben, a *caput* (*capita*) jelölhetett egy adókivetést meghatározó, de földhöz nem rendelt, „fedezetlen” egységet

¹⁴⁵ „Caput is the most difficult of the technical terms of late Roman taxation” – GOFFART 1974, 40. A fogalom összetettségét jól jelzi, hogy Goffart könyvében külön fejezetet szán a *caput* három értelmezésének (Part IV.: „The three meanings of *caput*”).

(„unsecured share of assesment”), amely szembeállítható a *iugum*mal mint földhöz rendelt egységgel.¹⁴⁶

A szakirodalmi elemzések egyetértenek abban, hogy a *caput* mint személyhez kötött adófizetési egység csupán egy „virtuális adóalany” megjelölésére szolgált, nem felelt meg az adott földet művelő tényleges adózók létszámának. A kisparaszti gazdaságokhoz értelemszerűen hozzá tartozó, azt megművelő adózók egy részét név szerint is felvezették az adólajstromokba, vagyis nemcsak a *iugatio*hoz rendelt termelő- és adófizetői képességhez (*professio*) „számították be”, hanem személyi adófizetőként is feltüntették a censusban. A név szerinti feltüntetés azonban nem közvetlenül a belajstromozott személyekre vonatkozott, hanem általánosan fejezte ki az adott birtok „*caput*-normáját”.

A *caput* által kifejezett emberi munkaerő és adózó létszámnak a képletes jellegét szemlélteti Theodosius 386-ban kiadott rendelete (CTh. 13, 11, 2), melyben a korábbi *caput*-számítást (*capitis norma*) úgy változtatja meg, hogy egy férfi és két nő helyett kettő vagy három férfi és négy nő után kell egy teljesítendő *caput*-egységet meghatározni („*Cum antea per singulos viros, per binas vero mulieres capitis norma sit censa, nunc binis ac ternis viris, mulieribus autem quaternis unius pendendi capitis attributum est*”).

A *iugum* mellett így intézményesült egy másik, személyhez kötött adóívetési egység is *caput* (*capita*) néven. A két adóívetési egység egymás melletti érvényesülését bizonyítja a katonai ruházat (*vestis militaris*) adójának beszolgáltatását rendező, annak régiónkénti mértékét előíró császári rendelet (CTh. 7, 6, 3 [377]):

Provinciae thraciarum per viginti iuga seu capita conferant vestem: scythia et moesia in triginta iugis seu capitibus interim annua solutione dependant: per Aegyptum et Orientis partes in triginta terrenis iugis, per Asianam vero et Ponticam dioecsin ad eundem numerum in capitibus seu iugis annuae vestis collatio dependatur, ita ut per Orientem provinciae in titulo auri comparaticii, quod per iugationem redditur, compensationis gratia perfruantur, exceptis Osrhoena et Isauria: nam easdem constat aurum comparaticium minime redhibere.

A szöveg értelmében a katonai ruházat (illetve az annak megfelelő pénzdadó) szolgáltatása a *iuga* és a *capita* egységei alapján számítva történik. A régiók egy része meghatározott számú „*iuga seu capita*” után, másik részük csak *iuga* után szolgált egy katonai felszerelést. A kedvezőbb helyzetben lévő *Aegyptus* és *Oriens* csak a *iuga* után köteles teljesíteni a katonai ruházat adójának beszolgáltatását (*annuae vestis collatio*), emellett *Oriens* a kompenzáció kedvezménye alapján (*compensationis gratia*) – szintén a *iuga* után megállapított – visszatérítést (*aurum comparaticium*) is kap (*Osrhoena* és *Isauria* tartományok kivételével).

A kedvezményezett régiók számára adott könnyítés tehát abban állt, hogy csak az egyik adóegység, a *iuga* után fizették a *vestis militaris* adót, míg a többiek a *iuga* és a *capita* egységek után is – vagyis utóbbiak több adóügyi egység után voltak megterhelve.

A közterhek *iugatio* és *capitatio* szerinti elkülönítésére utalhat Valentinianus rendelete (CTh. 11, 1, 5), amely előírja, hogy az *annonához* tartozó termékeket (*annonarias species*)

146 GOFFART 1974, 40., 44.; BRANSBOURG 1964., 271.; CARRIÉ 1994, 46.; GREY 2011, 191; PIGANIOL, A. (1935): *La capitation de Dioclétien*, RH 176, 1-13.

mindenkinek „*pro modo capitationis et sortium*” kell három részletben, négyhavonta megsztva beszoigáltatni. Az *annonna*-szerű közterhek legfontosabb elemét jelentő termékek (*annonarias species*) *capitatio* és személyes helyzet (*sors*) alapján történő beszoigáltatása ebben az olvasatban elkülönítve értelmezendő a *iugatio* alapján fizetett terhektől.

Hasonló értelmezést enged a Constantinus Augustodunum galliai tartomány számára megadott privilégiuma, amely a terület 32 000 *caput*jából ad mentességet.¹⁴⁷ A Panegiricus szerint a császári kegy a *caput*-egységeket több mint ötödével csökkentve 7000 *caputot* (a pontos ötödrészt 600-al felfelé kerekítve) von ki az adófizetés alól („*Septem milia capitum remisisti, quintam amplius partem nostrorum censum*”).

A szakirodalom reprezentánsainak egy része ugyanakkor a *caput* fogalma mögött nemcsak egy személyhez kötött adófizetői kötelezettséget, hanem a *iugum* „minősített formáját” látja.¹⁴⁸ Ebben a megközelítésben a *caput* egy olyan *iugum*, amelyhez még egy személyes adófizető nevét is hozzáírják. Az egységnyi földterülethez (*iugumhoz*) ily módon hozzáírt személy ugyancsak egy virtuális adóalany, aki képviseli a földet művelő személyeket és azok adófizetési kötelezettségét. Vagyis egy meghatározott földterülethez egy fiktív, adózó létszámot rendeltek hozzá (ez volt a *capita*), de ez a szám bizonyos személyekre mégis konkretizálódott, akiket név szerint is feltüntettek a *caputok* alatt.

A kérdéskör kapcsán rendszeresen elemzett szőnyi törvénytábla szövege jelentős segítséget nyújt a *caput* rendeltetésének megértéséhez.¹⁴⁹ A császári leirat első része a katonai szolgálattal összefüggő adókedvezményekről rendelkezik, ezen belül is pontosan meghatározza a szolgáló és leszerelt katonáknak járó, *caputok* szerint számított adómentességeket.¹⁵⁰

...*have Dalmati carissime nobis / cum in omnibus pro devotione ac laboribus suis militum nostrorum commodis / adque utilitatibus semper consultum esse cupiamus in hoc etiam dispo/sitionum nostrarum provisione eiusdem(!) militibus nostris consulendum / esse credidimus Dalmati carissime unde intuentes labores eorundem mili/tum*

147 Paneg. VIII: 11, 1, 3; VIII. 12, 3 (312). Elemzi GOFFART 1974, 49.; VÁRADY 1961, 309.

148 VÁRADY 1961, 307 skk.

149 A szőnyi törvénytábla (*Epistula Constantini et Licinii de privilegiis militum et veteranorum*) egy 1930-ban és 1934-ben felfedezett bronztábla, amely egy 38 soros feliratot tartalmaz. A három nagyobb és két kisebb töredékből álló tábla – amely 1934-ben egy további kis töredéssel is kiegészült – magassága 78,5 cm, szélessége 68 cm, vastagsága 0,3-0,5 cm volt, súlya 14,7 kg. Az összesen 38 soros, teljes egészében ránk maradt felirat több hibát is tartalmaz: a császári titulátúra lemaradt, azt a tábla tetején levő, 4,5 cm széles perem és a bronztábla széle közötti részre vésték fel utólag. A 311-ből származó szöveg alapjául szolgáló rendeletet Constantinus és Licinius császárok adták ki Sercidában egy Dalmatius nevű katona részére. A táblán egy császári leirat másolata (*exemplum sacrarum litterarum*) olvasható. A törvénytábla publikálása: PAULOVICS I. (1936): A szőnyi törvénytábla (La table de privilèges de Brigetio). *ArchHung*, 20. Gyűjteményes kötetben: *FIRA I.* 455–458. Magyar fordítását (Fényes Gabriella) lásd BORHY L. szerk. (1998): *Római történelem – Szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris kiadó. 111–113. A szőnyi törvénytábla legújabb fordítását (Borhy László), valamint széles körű régészeti feldolgozását és elemzését lásd BARTUS D. szerk. (2015): *Philippus Arabs császár brigetói törvénytablája*. Komárom.

150 A törvénytablán olvasható katonai kiváltságok vonatkozó szakirodalmából lásd CAMPBELL, B. (1994): *The Roman Army, 31 BC-AD 337: A Sourcebook (Routledge Sourcebooks for the Ancient World)*. London – New York, Routledge. 241. skk.; SCHMIDT-HOFNER 2008, 266. skk.; WOLFF, H.: Die Entwicklung der Veteranenprivilegien vom Beginn des 1. Jahrhunderts v. Chr. bis auf Konstantin d. Gr. In Eck, W.– WOLFF, H. Hrsg. (1986): *Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle*. Köln, Böhlau. 44–115.

nostrum(!) quos pro rei pub(licae) statu et commodis adsiduis discursibus sustinent / providendum ac disponendum esse credidimus ut et militiae suae tempore iucundis laborum / suorum fructibus ex nostra provisione se perfrui gaudeant et pos(t) militiam quiaeto(!) otio et congrua securitate / S potiantur itaque devotioni tuae significandum esse credidimus ut idem milites nostri militiae quidem / suae tempore quinque(!) capita iuxta statutum nostrum ex censu adque a pr(a)estationibus sollemnibus / annonariae pensitationis excusent eademque immunia habeant adque cum completis stipendiis legitimis / honestam missionem idem fuerint consecuti sed hii qu(i) licet post(!) viginti stipendia ad(a)eque honestam missionem / F adepti fuerint ab annonario titulo duo kapita excusent id est tam suum quam etiam uxoris suae si quis forte ex preli / vulnere causarius fuerit effectus etiam si intra viginti stipendia ex ea causa rerum suarum vacationem / fuerit consecutus ad beneficium eiusdem indulgentiae nostrae pert(i) niat(!) ita ut suum et uxoris / suae kaput excuset adque ut omni modo tam quietis suae securitati quam etiam commodis con/sultum provisionis nostrae beneficio idem milites gratulentur...

A forrás – témánk szempontjából különösen kiemelendő – részletének fordítása (Borhy Lászlótól) a következő:

„Légy üdvözölve, igen kedves Dalmatiusunk!

Midőn úgy kívánjuk, hogy áldozatkészségükért és fáradozásaikért (*pro devotione ac laboribus suis*) katonáink összes kiváltságaiban és kedvezményeikben (*in omnibus... commodis adque utilitatibus*) mindig gondoskodás essék (*consultum esse cupiamus*), úgy döntöttünk, igen kedves Dalmatius, hogy rendelkezéseink még eme bölcs előrelátásában (*in hoc etiam dispositionum nostrarum provisione*) is rendelkezés essék ugyanezen katonáinkról, emiatt alaposan tekintetbe véve ugyanezen katonáink fáradozásait (*labores*), amelyeket az állam fennmaradásáért és érdekeiért (*reipublicae statu et commodis*) állandó ide-oda vonulásaikkal magukra vállalnak, úgy gondoltuk, hogy gondoskodás és rendelkezés essék (arról) (*disponendum esse credidimus*), hogy mind katonáskodásuk ideje (*militiae suae tempore*) alatt gondoskodásunkból fakadóan (*ex nostra provisione*) munkájuk megérdemelt gyümölcseit teljességgel élvezzék, mind pedig szolgálatuk után (*post militiam*) nyugodt pihenésben és harmonikus biztonságban részesülhessenek (*quieto otio et congrua securitate potiantur*).

Úgy döntöttünk hát, hogy elkötelezettség jeleként (*devotio tua*) értékeljük, hogy ezen katonáink szolgálati idejük alatt (*militiae suae tempore*) rendeletünk értelmében (*iuxta statutum*) a census alól, illetve a terményadó szokásos megfizetéséből (*ex censu adque a praestationibus sollemnibus annonariae pensitationis*) öt egységnyi (*quinque capita*) mentességet élvezzenek (*excusent*); ugyanezt a mentességet (*eademque immunitiam*) bírják akkor is, ha törvényes szolgálatuk leteltével (*post completis stipendiis legitimis*) tisztességes elbocsátásban részesültek (*honestam missionem idem fuerint consecuti*). Azonban azok is, akik 20 szolgálati évet követően ugyanúgy honesta missióban részesültek (*post //!// viginti stipendia adaeque honestam missionem adepti fuerint*), a terményadóból két egységnyinek (*ab annonario titulo duo kapita excusent*), azaz úgy a saját magáénak, mintaházastársáénak (*tam suum, quam etiam uxoris suae*) a megfizetése alól mentesüljenek. Ha pedig valaki véletlenül csatában szerzett sebesülés

(*ex preli !/ vulnere*) miatt egészségügyi okból kényszerülne elbocsátásra (*causarius fuerit effectus*), akkor is, ha a húsz év szolgálati időn belül (*intra viginti stipendia*) saját dolgainak ezen okából kifolyólag kapja meg a szabadságolását (*vacationem fuerit consecutus*), ugyanezen gondoskodó szeretetünk jótéteményéhez tartozzon oly módon (*ad beneficium eiusdem indulgetiae nostrae*), hogy mentesüljön a saját és felesége adóegysége alól (*suum et uxoris suae caput excuset*), ugyanúgy, mint ahogy minden más egyébben is: úgy nyugdíjuk biztonságát (*quietis suae securitati*), mint a mi bölcs előrelátásunk jótéteményéből (*commodis consultum provisionis nostrae beneficio*) fakadó juttatásokat ugyanezek a katonák élvezhessék (*idem militis gratulentur*).¹⁵¹

A szöveg szerint tehát a szolgálatban álló katonák szolgálati idejük alatt (*suae tempore*) abban a lehetőségben részesülnek, hogy öt *caput* mértékben mentesítést nyernek a rendes vagy rendszeres, *annona*-szerű terhek alól („*a pr(a)estationibus sollemnibus / annonariae pensationis*”). Az értelmezésünk szempontjából lényeges kedvezmény öt *caputra* vonatkozik, vagyis a katona az adóajstromba felvezett öt *caputot* (önmagán kívül négyet) mentesít az adóösszeírás alól. Ugyanezt az öt *caputnyi* mentességet élvezik a szolgálatukat kitöltött és tisztos elbocsátással (*honestam missio*) leszerelt („*cum completis stipendiis legitimis / honestam missionem idem fuerint consecuti*”) katonák szolgálati idejük után. Akik húsz év szolgálati idő után tisztos elbocsátással szereltek le, két *caput* mentességet kapnak éppúgy, mint akik húsz évnél rövidebb szolgálattal, de sebesülés miatt szereltek le, kényszerű elbocsátás (*causaria missio*) révén.

A császári leirat nemcsak általában határozza meg, hanem nevesíti is a *caput* „virtuális” megszemélyesítőit, amikor mindkét két*caputnyi* mentességnél hangsúlyozza, hogy a privilegizált katona „két *caputot* mentesít, de csak a sajátját és a feleségéét” mentesíti („*duo capita excusent id est tam suum quam etiam uxoris suae*”, ill. „*suum et uxoris suae caput excuset*”). A *caputok* tehát meghatározott személyekre voltak „ráírva”, meghatározott személyekhez voltak hozzárendelve.

Hasonló tartalommal értelmezhető Constantinus császár másik, katonáknak biztosított privilégiumokat tartalmazó, a CTh. 7, 20, 4 (325) alatt felvett rendelete:

pr. Comitatus et ripenses milites atque protectores suum caput, patris ac matris et uxoris, si tamen eos superstites habeant, omnes excusent, si censibus inditi habeantur. Quod si aliquam ex his personis non habuerint vel nullam habuerint, tantum pro suo debent peculio excusare, quantum pro iisdem, si non deessent, excusare potuissent, ita tamen, ut non pactione cum alteris facta simulato dominio rem alienam excusent, sed vere proprias facultates.

1. *Veteranos autem post emeritae missionis epistulas tam suum quam uxoris caput excusare sancimus aut, si honestam missionem meruerint, suum caput tantummodo excusare ceteros. Omnes veteranos de quocumque exercitu una cum uxore sua unius capituli frui excusatione praecipimus.*

2. *Ripensis autem veteranus, qui ex priore lege post viginti quattuor stipendia honesta missione impetrata unius excusatione capituli fruebatur, etiam si viginti stipendiis*

completis honestam missionem meruerit, ad exemplum comitatensium militum unum caput excuset. Intra viginti etiam stipendia dimissus, quoniam inbecilli et debiles censibus non dedicantur, eodem beneficio utatur.

3. *Alares autem et cohortales dum militant, propria capita excusent, veteranis quoque eadem excusationis solacia habituris. Qui quocumque tempore in quibuscumque partibus meruerint missionem, si ex comitatensi militia senectutis vel debilitatis causa dimissi fuerint, indiscreto stipendorum numero duo capita excusaturis, id est suum adque uxoris; et ripensibus indiscrete idem privilegium habituris, si se ob belli vulnera dimissos probaverint: ita ut, si quis eorum post quindecim stipendia intra viginti et quattuor annos ex militia decesserit, sui tantum capitis excusatione fruatur; uxorem enim ripensis, si militia decesserit post viginti et quattuor annos, excusari oportet.*

A rendelet értelmében a katonai elitalakulatok (*comitatenses*, *ripenses* és *protectores*) tagjai szolgálati idejük alatt négy *caputot* mentesítenek, név szerint megnevezve: sajátjukét, feleségükét, apjukét és anyjukét (amennyiben élnek és a *census*ban fel vannak tüntetve). A leszerelt katonák érdemes elbocsátás esetén („*post emeritae missionis epistulas*”) két, tisztos elbocsátás esetén („*si honestam missionem meruerint*”) egy *caput* kedvezményt kapnak. A *caputok* ismét nevesítve vannak (saját, ill. saját és felesége *caputja*).¹⁵²

Az idézett másik, hasonlóan hangsúlyos rendelkezése rávilágít a mentességet élvező *caputok* név szerinti megjelölésének szükségességére. A „név nélküli”, csupán számszerűen mentesített *caputok* esetén lehetőség volt arra, hogy a kedvezményben részesülő, de megfelelő családtagokkal nem rendelkező katonák saját mentességük érvényesítése érdekében megfelelő földeket vásároljanak (az eladóval összejátszva), így mások birtokához hozzácsatolhatták a saját mentességüket. A másokkal kötött, színlelt szerződéssel („*pactione cum alteris facta*”) és a tulajdon ily módon való színlelésével („*simulato dominio*”) tulajdonosi kapcsolatot teremtettek más földjével, és így (kölcsönös ellenszolgáltatásért cserébe) más földjét is mentesítették („*rem alienam excusent*”).

A császári rendelkezés erre tekintettel hangsúlyozza, hogy minden katona csak a saját tulajdonát mentesítheti („*tantum pro suo debent peculio excusare*”), továbbá csak a személyre szabott, konkrétan meghatározott kedvezményeket használhatja ki, nem „általában” négyet vagy kettőt. A tulajdonjog színlelését lehetővé tevő ügyletekkel szemben ugyanis a családi kapcsolatot nem lehetett színlelni és „álságos” ügyletekeket megváltoztatni vagy megfelelően alakítani.

A szőnyi törvénytábla öt*caputos* mentessége alapján állította fel Várady azt a feltételezést, miszerint egy kisparaszti gazdaság *caput*-normája öt fő volt, az öt *caput* pedig egy öt *iugumnyi* területhez rendelt öt adófizető, akik virtuálisan kifejezték az adott gazdaság egész

152 A rendelet folytatásában tovább részletezi a katonáknak járó adómentességeket a rangsorban következő egységek vonatkozásában. A kiemelt határvédő alakulatok, az ún. *ripenses* leszerelt katonái egy *caput* kedvezményt kapnak, az *alák* és *cohorsok* katonái ezt csak szolgálatuk alatt kapják meg. A kényszerű elbocsátás esetén csak a *comitatensis* és *ripensis* alakulatok jogosultak kedvezményre a leszerelés okától függően és a leszolgált idő függvényében. A két*caputos* mentesítések esetén ismét nyomatékosítva van, hogy a katona ebben az esetben saját és felesége személyét mentesíti.

adózó közösségét.¹⁵³ Az említett öt fő (a CTh. 7, 20, 4 alapján) a családfő, a feleség, az anya, az apa és a (a CTh. 7, 13, 7 [375] rendeletére hivatkozva) felserdült fiúgyermek (*adcrescens*).

A *iugá*hoz kapcsolt *capita* természetesen nem az adott földterület művelőinek tényleges létszámviszonyait tükrözte, hanem egy adott földterületnek megfelelően személyi adófizetői egységet. Az öt *iugera* földterülethez rendelt öt *capita* így öt „képletes adóalanyt” jelentett, amely mögött akár tíz vagy tizenöt tényleges személy is állhatott. Ugyanakkor az adólajstromba felvezett öt *caput* alapján kellett az adott földhöz és az adott földet művelő közösséghez fűződő „fejadó-fizetési” kötelezettséget (*capita*) teljesíteni.

Az öt *caput* a nyilvántartásba felvezett öt személy vonatkozásában – az adószedés természetéből fakadóan – személyhez kötötten jelent meg az adóügyi nyilvántartásokban, vagyis a kisparaszti gazdaság tényleges létszámkeretéből a képletes adóalanyok (öt *capita*) számának megfelelő személyt személyesen, saját nevük alatt is feltüntettek, így – Várady vitatott szóhasználatával – „capitálták” őket.

A *caput* mint a személyhez kapcsolt adófizetési kötelezettséget egy meghatározott adófizető számára, helyhez kötötten előíró adóegység végső soron elvezet a késő római adóügyek igazgatásfinanszírozáson túlnyúló, társadalmi vetületeihez. A diocletianusi rendszer többször hangsúlyozott sajátosságai: az igazgatásfinanszírozás közvetlen jellege és a közterhek helyhez kötöttsége az igazgatásfinanszírozás mindkét nagy egységében a közteherheket viselő személyek közjogi korlátozását eredményezték.

5. Az origo mint „közteherviselési illetőség”

A késő római igazgatásfinanszírozás és közterhek vonatkozó szakirodalma – tekintettel az *annona militaris* adó kiemelt jelentőségére – elsősorban az agrárnépesség kötelezettségeire fókuszál. Az *annona militaris* alapjául szolgáló termékeket a vidéki lakosság állította elő és szolgáltatotta be adószerűen az állami intézmények számára.

Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy a bevételeket biztosító „agráradók” mellett a vagyonos városi polgárság (*decuriók majd curialisok*) számára előírt „polgári közkötelezettségek” (*civilia munera*) is alapvető szerepet játszottak a késő római államfinanszírozás működtetésében, sőt – Kolb lényegre törő szavaival élve – a római adóügyi igazgatás második pillérét („zweite Säule der römischen Steuerwirtschaft”) jelentették.¹⁵⁴

Az *annona* és *munera* – jellegét, természetét és érintetti körét tekintve egyaránt – markánsan eltérő közterhet ugyanakkor összeköti az igazgatásfinanszírozás közvetlen és megfelelően jellege: az a sajátosság, hogy az *annona* és a *munera* kötelezettjei csak közteherviselési illetőségüknek, *origójuk*nak megfelelően teljesíthették a rájuk szabott közterheket.¹⁵⁵ A közteherviselési illetőségre tekintettel a városi tanácsstagok és az *annona* beszolgáltatására kötelezett vidéki lakosság egyaránt kötve voltak adóügyileg *origójuk*hoz, így a közteherviselési lekötöttségük idővel a társadalmi és személyes státuszukat meghatározó tényezővé vált.

¹⁵³ VÁRADY 1961, 307. skk.

¹⁵⁴ KOLB 2000, 167.

¹⁵⁵ CARRIÉ 1994, 45.; GREY 2007, 191.⁵⁰.

5.1. Az origo jelentősége a *munera civilia* rendszerében

A principátus korát jellemző korlátozott, részben magánjellegű közfeladat-finanszírozás meghatározó szereplőiként tevékenykedő városi tanácsstagok (*decuriones*) méltóságukhoz (*honor*) kapcsolódóan, magánvagyonukból finanszírozták a hivatalukhoz kapcsolódó közfeladatokat.¹⁵⁶ A 4. századtól egyre inkább, majd kizárólagosan *curialis*nak nevezett tisztviselők¹⁵⁷ úgy lettek bevonva a késő római igazgatásfinanszírozás rendszerébe, hogy az önkéntes feladatvállalást jelentő méltóságviselés és közfeladat-ellátás kötelezően ellátott és finanszírozott köztelherré vált. A városi tanácsstag a késő császárkorra már elsősorban nem előjogként, hanem közteherként viselte tisztségét.¹⁵⁸

A tisztviselés méltósága (*honor*) és az ahhoz kapcsolódó előnyökhöz képest meghatározóbbá váltak az azzal járó közkötelezettségek (*munera*) jelentette terhek (*onera*) és az azért való anyagi felelősség.¹⁵⁹ Az igazgatásfinanszírozás új rendszerében a birodalmi kormányzat – a principátus magánjellegű közfeladat-finanszírozásának gyakorlatát folytatva, de annál sokkal kiterjedtebb és fokozottabb módon – a helyi szintű állami igazgatás közfeladatainak jelentős részét a városi tanácsstagokra hátrította. A városi tanácsstagok a városukhoz tartozó területek igazgatásfinanszírozással összefüggő feladatait is ellátták, és azért anyagilag is felelősséget vállaltak.

Azzal, hogy a feladatot ellátó személy vagyonát határozták meg a kötelezettséget fedező vagyoni biztosítékként, a *curialis*ok jövedelme és vagyona teljes egészében az igazgatás-finanszírozási rendszer „államosított” részévé vált, és a késő császárkor alig egy évszázada alatt az „állam áldozataivá”,¹⁶⁰ bizonyos értelemben „nem teljes jogú polgárrá”¹⁶¹ tette a korábban még nagyra értékelt és erősen ambicionált társadalmi csoportot.

A közkötelezettségek teljesítésének természetyszerű helyben teljesítésének igénye mellett a *curialis* „kényszerméltóság” tömegesen elhagyása is arra készítette a császári kormányzatot, hogy a „közteherviselési illetőséggént” (*origo*) meghatározott városukhoz és tanácsukhoz (*curiájukhoz*) kössék az érintetteket. A *curialis*ok *origo*-elhagyási tilalmának

156 A *decuri*ók/*curialis*ok társadalmi csoportjának bemutatásához lásd BRÓSZ R. (1964): *Nem teljes jogú római polgárok a római jogforrásokban (A római polgárság rétegződése)*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 217–250.; Vö. BRÓSZ, R. (1962): Use and meaning of the terms „decurio” and „curialis” in the sources of roman law. *Annales Budapest III.* 133–142.; ABBOTT, F. F.– JOHNSON, A. C. (1970): *The municipal Administration in the Roman Empire*. Princeton, Princeton University Press; ALFÖLDY 2002, 161. skk.; 187. skk.; SCHUBERT, W. (1969): Die rechtliche Sonderstellung der Dekurionen (Kurialen) in der Kaisergesetzgebung des 4–6. Jahrhunderts. *ZSS RA*, 86. 287–333.; LANGHAMMER, W. (1973): *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus municipales und der Decuriones*. Wiesbaden, Steiner Verlag.

157 A *decurio* elnevezést felváltó *curialis* terminológia kialakulására lásd BRÓSZ 1964, 221. sk., ill. Uő (1962): Use and meaning of the terms „decurio” and „curialis” in the sources of roman law. In *Annales Budapest III.* 133–142. Utóbbi hivatkozásra és helyesbítéssel SCHUBERT 1969, 287.

158 A tisztviselés (*honor*) és a közfeladat, mint teher fogalmi elválasztása a vonatkozó jogszabályokban is megnyilvánul, pl. akkor, amikor előírják, hogy a közfeladatok (mint terhek) alóli mentesítés nem jelent felmentést a tisztviselés alól (Iav. Dig. 50, 4, 12; Az Ulp. Dig. 50, 5, 2, 1; Pap. Dig. 50, 5, 8, pr).

159 A *honor* „munusszá alakulását” elemzi BRÓSZ 1964, 230. sk. A dioletianusi adórendszer *munusok* rendszerére gyakorolt hatását lásd DRECOLL, C. (1997): *Die Liturgien im römischen Kaiserreich des 3. und 4. Jh. n. Chr. – Untersuchung über Zugang, Inhalt und wirtschaftliche Bedeutung der öffentlichen Zwangsdienste in Ägypten und anderen Provinzen*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag. 121. skk.

160 ALFÖLDY 2002, 189.

161 BRÓSZ 1964.

ismétlődő kimondása, továbbá a tilalom szankcionálása a 4. századra a császári jogalkotás állandó „témájává” válik.¹⁶²

A *decurio-curialis* réteg társadalmi helyzetét leginkább meghatározó körülmény, a városi tanácsstagok „helyhez kötése” visszavezethető a késő római igazgatásfinanszírozás közvetlen jellegére, és az annak keretében előrt közfeladatok (*munera civilia*) helyhez kötésére. A *munera civilia* fogalma alá sorolt közfeladatokat a származási helyként megállapított város, az ún. *origo* határozta meg.

A városi polgár (*municeps*) jogállás és az ahhoz kötődő közfeladatok (*munera*) fogalmi összekapcsolódását jelző forráshely (Ulp. Dig. 50, 1, 1, 1) szerint: „Tulajdonképpen értelemben *municeps*eknek nevezzük azokat, akik részt vállalnak a közfeladatokban (*muneris particeps*), mivel azért fogadtuk be őket a polgárok közé, hogy velünk együtt lássák el a közfeladatokat...¹⁶³ Ebben a megközelítésben a városi polgárok (*municipes*) elsősorban közfeladatokban részt vállaló személyek (*muneris participes*), mivel éppen azért lettek város közösségébe befogadott (*recepti*) személyekké, hogy a közfeladatoknak (*munera*) tegyenek eleget.

A *municeps* jogállását megalapozó három lehetséges körülmény – az (apának megfelelő) születés,¹⁶⁴ a felszabadítás¹⁶⁵ és az örökbefogadás¹⁶⁶ – valamelyike ennek megfelelően kijelölte az adott személy közteherviselési illetőségét, az ún. *origóját* is,¹⁶⁷ megmutatva, hogy a *municeps*nek hol – pontosabban (mivel a *munus* városhoz kötődött): melyik város igazgatásának (*ordójának*, *curiájának*) keretében – kell közfeladatait ellátnia.¹⁶⁸

162 Ezt fejtegeti és támasztja alá BRÓSZ 1964, 218–219., továbbá 235. Ahogyan arra a szerző rámutat, a *curialisok* helyhez kötését tartalmazó rendeletek csaknem teljes egészében kitöltik a *Codex Theodosianus* 12. könyvét (mintegy 192 rendelet), amely az egész kódex 1/16-od részét teszi ki.

163 „*Et proprie quidem municipes appellantur muneris participes, recepti in civitatem, ut munera nobiscum facerent...*” Illés Imre Áron fordítása. In SZÉKELY M.–ILLÉS I. Á. szerk. (2013): *Késő-római szöveggyűjtemény*. Szeged, JATEPress. 146.

164 A fiúgyermek *origóját* és közfeladatait elsősorban az apa – pontosabban: a „családapa”, a *pater familias* – származási helye határozta meg („*Filios apud originem patris, non in materna civitate, etsi ibi nati sunt, si modo non domiciliis retineantur, ad honores seu munera posse compelli explorati iuris est.*” – C. 10, 39, 3). Az anya szerint megállapított *origo* kivételesnek számított (Ulp. Dig. 50, 1, 1, 2).

165 A felszabadítottak *patronusaik* származási helyét (és lakóhelyét) követik (Paul. Dig. 50, 1, 6, 3), ebben az esetben viszont előfordulhat, hogy egy személynek több *origója* is van, amennyiben többen szabadították fel (Paul. Dig. 50, 1, 6, 7).

166 Az örökbefogadás a családapa–családfiú kapcsolatnak megfelelő felelősségi rendszert eredményezett (lásd pl. Paul. Dig. 50, 1, 21, 3: „...*qui decurionem adoptavit, onera decurionatus eius suscepisse videri exemplo patris, cuius voluntate filius decurio factus est*”).

167 „*Municipem aut nativitas facit aut manumissio aut adoptio*” (Ulp. Dig. 50, 1, 1, pr.). A C. 10, 40, 7 a *municepsé* válás további, negyedik forrásaként jelöli meg az *adlectiót*, amikor az uralkodó vagy a városi tanácsstagok döntése alapján vesznek fel egy kívülről személyt a polgárok közé („*Cives quidem origo manumissio adlectio adoptio... facit*”). – Megjegyzendő, hogy a vonatkozó forrásban az *origo* nem a közfeladat-ellátási illetőséget, hanem az illetőség egyik forrását jelentő származást jelöli.

168 SCHUBERT 1969, 287–333.

Az *origót* tehát döntően nem a tényleges élethelyzetből (születési hely, lakóhely), hanem a magánszemély családi állapotából, származásából vezették le, mivel döntően az atya, ritkább esetben az atya helyén állók (felszabadító, örökbefogadó, kivételesen: az anyja) származási helyét (pontosabban: *origóját*) követték a *municeps* és *muneris particeps* minőségében.¹⁶⁹

Az *origót* mint családi kapcsolaton alapuló kötöttséget el kell határolnunk a lakóhelytől (*domicilium*), különösen, hogy ez utóbbi fogalmilag nem áll összefüggésben sem a *municeps* jogállással, sem a közfeladatok teljesítésének kötelességével (*muneris particeps*).¹⁷⁰ Utóbbihoz úgy kapcsolódhatott, hogy a városban lakóhellyel (*domicilium*) rendelkező, de *origó*-ját máshol tudó lakos (*incola*)¹⁷¹ kötelezhető volt a lakóhelye szerinti város közterheinek teljesítésére (is)¹⁷² – ami természetesen nem érintette az *origo* szerinti városhoz kapcsolódó közfeladatokat (ugyanakkor a *domicilium* szerinti városban tisztséget nem viselhetett, így a *honor* és a *munus* ebben az esetben nem kapcsolódhatott össze).

Az adott városhoz kötődő közfeladatra kötelezett személyek körén belül ennek megfelelően megkülönböztethetjük a *municepset*, aki *origója* alapján kötődik a városhoz, és ennek alapján látja el a városhoz kötődő közfeladatit, továbbá az *incolát*, aki az adott város lakosaként kötelezhető a városhoz kötődő közfeladatok teljesítésére, de *origóval* máshol rendelkezett. Lényeges különbség, hogy az *origo* alapján meghatározott *muneris particeps* jogállás élethosszig tart,¹⁷³ míg a lakóhely alapján, *incolaként* ellátandó közteher – a lakóhely megváltoztatásával – megszüntethető.

A városi lakost az *origo* szerinti városhoz kötötten kötelezték közfeladatainak ellátására, az *origónak* megfelelő város lett az ő közfeladat-teljesítési helye, a források rendszeres szóhasználatával: „házája” (*patria*). A *patria (origo)* és az azzal összefüggő közterhek tartalmi összekapcsolását tartalmazza az Ulp. Dig. D. 50, 2, 1 alatt felvett (Severus-korból származó) forráshely:

169 A családapa ilyen jellegű szerepe még kifejezettebbé vált azáltal, hogy a fiú *decurio*i terheiért a családapa kezesként felelt (Ulp. Dig. 50, 1, 2, pr.). A közfeladatok *pater familias*hoz kötését jól érzékelteti, hogy bizonyos esetekben a családapa örökösei is osztottak az említett felelősségben (C. 10, 32, 1 [259]). A *pater familias* felelősségét (elviékben) a családapa (családfő hivatalviseléséhez való) beleegyezéséhez kötötték (C. 10, 32, 5). A vonatkozó források szóhasználata ugyanakkor arra enged következtetni, hogy az ilyen jellegű beleegyezését főszabály szerint „vélelmezték”. Beleegyezésnek számított például, ha a fiú *municeps*é nevezése (*nominatio*) ellen az apa, annak jelenlétében, „nem tiltakozott” („*Consensisse autem pater decurionatui filii videtur, si praesens nominationi non contradixit.*” – Ulp. Dig. 50, 1, 2, pr.). A Paul. Dig. 50, 2, 7, 3 pedig kifejezetten előírja, hogy a családapának (esetleges) egyet nem értését („*contrariam voluntatem*”) külön, formálisan is ki kell nyilvánítania. Végezetül – a közfeladat családapái helyzetéhez kötésének alátámasztására – megjegyzendő, hogy a családapa nem felel (örökösei révén) azokért a terhekért, amelyeket halála (vagyis *pater familias* hatalma megszűnése) után vállalt el a(z) egykori) családfő (Paul. Dig. 50, 1, 21, 2).

170 A családapa származása szerinti *origo* és a lakóhely (*domicilium*) összevetésére lásd Paul. Dig. 50, 1, 6, 1: „*Filius civitatem, ex qua pater eius naturalem originem ducit, non domicilium sequitur.*”

171 A lakóhely (*domicilium*) és a lakos (*incola*) fogalma közötti összefüggésre lásd a C. 10, 40, 7 lényegre törő szóhasználatát: „*...incolas vero... domicilium facit.*”

172 Erre példaként lásd a CTh. 12, 1, 5 (317) rendeletét, melynek értelmében azoknak a vagyonos személyeknek is be kell lépniük a város *curialis* rendjébe, akik *incola* minőségben tartózkodnak a városban, vagy az ahhoz tartozó *territoriumon* földbirtokkal rendelkeztek.

173 Az *origo* „egy életre” meghatározta a városi polgár közfeladatait és státuszát, vagyis élethosszig tartó adottság volt. Nem lehetett megváltoztatni (C. 10, 39, 4), sem eltitkolni vagy „letagadni” (Paul. Dig. 50, 1, 6, pr.).

Decuriones, quos sedibus civitatis, ad quam pertinent, relictis in alia loca transmigrasse probabitur, praeses provinciae in patrium solum revocare et muneribus congruentibus fungi curet.

A forrás szerint a tartományi kormányzó (*praeses provinciae*) feladata a város kormányzatából („*sedibus civitatis*”) más helyekre eltávolítani igyekvő *decurió*kat visszahívni illetőségi helyükre („*in patrium solum revocare*”), és azokat a megfelelő közteherhekre rászorítani („*muneribus congruentibus fungi*”).

A közfeladatok csoportosítását tárgyaló források szerint a *munera civilia* elsődleges felosztása a feladat ellátásának jellege szerint alakul.¹⁷⁴ A Herm. Dig. 50, 4, 1, pr. ennek megfelelően különbözteti meg a vagyoni és személyes jellegű közfeladatokat („*Munerum civilium quaedam sunt patrimonii, alia personarum*”). Személyes közfeladat (*munus personale*) „általában” (*generaliter*) az, „amelyet testünk munkájával, elménk megfeszítésével és odafigyeléssel rendszeresen végzünk” („*quod corporibus labore cum sollicitudine animi ac vigilantia sollemniter extitit*” – Herm. Dig. 50, 4, 1, 3). Vagyoni közfeladat (*munus patrimonii*) ezzel szemben, „ami leginkább anyagi hozzájárulást kíván” („*in quo sumptus maxime postulat*” – Herm. Dig. 50, 4, 1, 3).¹⁷⁵

A hivatkozott forráshely a *munus personale* és *munus patrimonii* legfontosabb fogalmi elemeit emeli ki (egy fogalmilag zárt definíció megadása helyett), majd a *munus*ok két csoportjába tartozó kiemelt közfeladatok felsorolásával fejezi ki a két kategória különbségét. Hasonló megkülönböztetést tesz a Paul. Dig. 50, 4, 6, 3 is („*Sciendum est quaedam esse munera aut personae aut patrimoniorum*”).

A harmadik forráshelyként kiemelendő Arc. Char. Dig. 50, 4, 18, 1 már megjelöli a két kategória közötti legfontosabb elhatárolási ismérvet,¹⁷⁶ amikor a személyes közfeladatok (*personalia*) vonatkozásában úgy fogalmaz, hogy azok „szellemi figyelemmel, fizikai munkával viselője bármiféle vagyoni kiadása nélkül teljesíthetők” („*Personalia sunt, quae animi provisione et corporalis laboris intentione sine aliquo gerentis detrimento perpetrantur*”).¹⁷⁷

A vagyoni hozzájárulás mint egyértelmű megkülönböztetési szempont érvényesül az egyes közfeladatok felsorolásakor és besorolásakor is. A személyes közfeladatok egy részének részletezésénél külön is kiemelésre kerül, hogy az adott *munus* akkor minősül személyes jellegűnek, amennyiben a feladat költségeit közpénzből biztosítják, illetve megtérítik. A gabona és az olaj vásárlásának intézése és a közfürdő fűtése pl. személyes közfeladat, ha erre a célra a város jövedelmeiből szolgáltatnak pénzt az ügyet intéző *curator*

174 A *munera civilia* csoportosításához lásd DRECOLL 1997; NEESEN, L. (1981): Die Entwicklung der Leistungen und Ämter (munera et honores) im römischen Kaiserreich des zweiten bis vierten Jahrhunderts. *Historia*, 30, 203–235.; HOSTKOTTE, H. (1996): Systematische Aspekte der munera publica in der römischen Kaiserzeit. *ZPE*, 111, 233–255; PÓLAY E. (1980): A városi polgárokat terhelő közszolgáltatások rendje Arcadius Charisiusnak, a digeszták posztklasszikus jogászának művében. *AUSZ* 27, 295–306.

175 Rihmer Zoltán fordítása. BORHY 1998, 144.

176 Az Arcadius Charisiustól származó forráshely (Arc. Char. Dig. 50, 4, 18, 1) részletes ismertetését lásd PÓLAY E.: A városi polgárokat terhelő közszolgáltatások rendje Arcadius Charisiusnak, a digeszták posztklasszikus jogászának művében. *AUSZ*, 27. (1980) 295–306.

177 Illés Imre Áron fordítása. SZÉKELY-ILLÉS 2013, 177.

számára (Arc. Char. Dig. 50, 4, 18, 5). Személyes közfeladatot látnak el a szentélyek őrei, irattárosok, könyvelők, levéltárosok stb., feltéve, hogy a munkálatok elvégzését közpénzzel fizetik ki (Arc. Char. Dig. 50, 4, 18, 10). Ebbe a körbe tartoznak továbbá „azok, akiket az utak karbantartására szoktak választani, amennyiben nem saját vagyonukból áldoznak erre a közfeladatra...” (Arc. Char. Dig. 50, 4, 18, 7).¹⁷⁸ A „teve-állítás” közfeladata (*camelasia*) is azért személyes jellegű közfeladat, mert – amikor a kötelezettek elszámolják a tevék és takarmány költségeit – egy meghatározott összeget kell adni a közteherre felhívottak számára, hogy azok „csak testük szolgálatára legyenek kötelezve” (Arc. Char. Dig. 50, 4, 18, 11). Hasonlóképpen ide sorolandóak a császári udvarba küldött követek (*legati*), mivel a követség idejére követi költségnek (*legativum*) nevezett útiköltséget (*viaticum*) kapnak a várostól (Arc. Char. Dig. 50, 4, 18, 12).

A *munera civilia* másik csoportját alkotó esetkör meghatározása szerint: „Vagyoni közfeladatok azok, melyek költségeit a feladatot teljesítő viseli.” (*„Patrimoniorum sunt munera, quae sumptibus patrimonii et damnis administrantis expediuntur.”* – Arc. Char. Dig. 50, 4, 18, 18).¹⁷⁹

A vagyoni közfeladatok körén belül tesz lényeges különbségtételt a Paul. Dig. 50, 4, 6, 5, amikor úgy disztigvál, hogy „...a vagyona kiszabott közfeladatok is kettősek: ugyanis egy részüket a (föld)birtokosokra szabják ki, akár *municepsek*, akár nem, más részüket viszont csak a *municepsek*re vagy az *incolákra*. A földekkel vagy épületekkel kapcsolatos adókat (*intributiones*) birtokosaikra szabják ki, a vagyoni jellegű közfeladatokat viszont másokra nem, csak *municepsek*re és *incolákra*.”¹⁸⁰

A szöveg értelmében a vagyona kivetett *munusokon* („*munera, quae patrimonii indicuntur*”) belül is megkülönböztették a birtokosok szerint kivetett kötelezettségeket („*quae... possessoribus iniunguntur*”) a *munera patrimoniorum* körétől. A birtokra vagy vagyona kivetett közfeladatok tehát nem azonosak a *munera patrimoniorum* körével, másrészt nem a polgári *municeps* státuszhoz, hanem az adott földbirtok tulajdonjogához kötődnek. Mindebből az is következik, hogy a *munera patrimoniorum* a *munera civilia* körébe tartozik, mivel azokat csak *municepsek*re (vagy közfeladat-ellátás tekintetében *municeps*nek minősülő *incolára*) lehet kivetni, míg a birtokosok szerint kivetett kötelezettségeket azokra is, akik nem *municepsek*.¹⁸¹

A késő római igazgatásfinanszírozás pragmatikus megoldásainak keretében kiemelendő, hogy a *decurio-curialis* réteg által ellátott *munusok* rendszere egyszerre szolgálta az igazgatás és az igazgatásfinanszírozás célját és érdekeit.

178 Illés Imre Áron fordítása. SZÉKELY-ILLÉS 2013, 178.

179 Illés Imre Áron fordítása. SZÉKELY-ILLÉS 2013, 179.

180 Illés Imre Áron fordítása. SZÉKELY-ILLÉS 2013, 174.

181 ESDERS, S. (2009): „Öffentliche” Abgaben und Leistungen im Übergang von der Spätantike zum Frühmittelalter: Konzeptionen und Befunde. In Kölzer, T.–Schieffer, R. Hsg. (2009): *Von der Spätantike zum frühen Mittelalter: Kontinuitäten und Brüche, Konzeptionen und Befunde*. Ostfildern, Jan Thorbecke Verlag. 189–244.; 192.; HORSKOTTE 1996, 245.

A *curialis munusok* vagyoni felelősséggel történő összekapcsolása a személyes feladatellátásnál is hangsúlyozottabban jelenik meg a vonatkozó forrásokban. Egyrészt az igazgatásfinanszírozás szempontjából legfontosabbnak tekinthető kötelezettségek vagyoni jellegű terheknek minősülnek,¹⁸² másrészt általános elvként érvényesül, hogy a közfeladattal terhelt személy „mulasztása” esetén annak vagyona szolgál a feladat ellátásának fedezetéül.

Csak példálózó jelleggel említjük Constantinus 329-ben kiadott rendeletét (CTh. 12, 1, 16), mely szerint ha a *duumviri* tisztség ellátására kötelezett személy megszökik, vagyonát annak rendelkezésére fogják bocsátani, akit az ő helyén az adott időre a *duumviri* kötelezettségre meghívnak („*qui praesenti tempore in locum eorum ad duumviratus munera vocabuntur*”). A szökött személy emellett – visszatérése esetén – köteles további két év *curialis* terheit is viselni.

Még szigorúbb szabályok vonatkoznak a tartósabb távolmaradásra. Egy 395-ös *constitutio* (CTh. 12, 1, 143) értelmében ha a városi tisztségre kötelezett öt éven belül nem tér vissza *curiájába*, vagyonát „a kötelezettségekre és terhekre” a *curia* rendelkezésére kell bocsátani („*facultates eorum pro muneribus et oneribus curiae addici decernimus*”). Különösen tanulságos a rendelet indokolása, miszerint a városi polgár (*municeps*) szabálytalan hivatalviseléssel (*militiae ambitione*) történő kitérése a közfeladatok ellátása alól már a városok kárára menő csalásnak minősül („*Fraudem civium non ferendam in dispendium ire civitatum animadvertimus, cum municipes aut peregrinando munera civitatum aut militiae ambitione declinant*”).¹⁸³

5.2. Az origo jelentősége az annona militaris rendszerében

Az *origo* mint közteherviselési illetőség nemcsak a késő római igazgatásfinanszírozás egyik pillérét jelentő *munera civilia* körét határozta meg, de az *annona*-adóval összefüggő, az agrárnépesség számára előírt kötelezettségekhez is kapcsolódott.

Az adófizető agrárnépesség terheivel és adóügyi felelősségével összefüggésben rendszeresen hivatkozott forráshely (CTh. 11, 1, 14 [366]) az *annona* beszolgáltatására kötelezett vidéki adófizetőket, az ún. *colonusok*at tulajdonosi helyzetük és adóügyi felelősségük szempontjából két, alapszinten elkülönülő csoportra osztja:

182 A körben elsőként kiemelendő Ulp. Dig. 50, 4, 3, 11 forráshelye általánosságban kimondja, hogy az adók behajtása vagyoni jellegű teher („*Exactionem tributorum onus patrimonii esse constat*”). Egy 5. századi *constitutio* (C. 10, 23, 4 [468]) rendelkezik arról, hogy a *curialisok* maguk is felelősséggel tartoztak az adók beszedéséért a tartományi főtisztviselők és azok hivatalnokai mellett. Hasonló elv alapján állapítják meg a városi tisztviselők anyagi felelősségét pl. az állami posta (*cursus publicus*) működtetésével összefüggő feladatokkal kapcsolatban („*Publici cursus exhibitio antiqua ex consuetudine inducta curialibus viritim per curias debet pensata locorum hominum facultatum qualitate distribui*” – CTh. 8, 5, 51 [392]).

183 Hasonló tartalommal lásd a CTh. 12, 1, 143 (395) rendeletét, ahol a városi közfeladatokra és terhekre („*pro muneribus et oneribus curiae*”) történő vagyonekobzás célja már kimondottan is a *curialisok* – városok kárára menő – elvándorlásának és állami szolgálatba állásának megakadályozása („*Ne diu in fraudem civitatum municipes evagentur vel ad militiam socientur*”). A rendelet magyar fordításához (Palotás György) lásd *Hivatalnokok, lázadók, szerzetesek*. 26.

Penes quos fundorum dominia sunt, pro his colonis originalibus, quos in locis isdem censitos esse constabit, vel per se vel per actores proprios recepta compulsiois sollicitudine implenda munia functionis agnoscant. Sane quibus terrarum erit quantulumque possessio, qui in suis conscripti locis proprio nomine libris censualibus detinentur, ab huius praecepti communione discernimus: eos enim convenit propriae commissos mediocritati annonarias functiones sub solito exactore cognoscere.

Az ún. *coloni originales* köre nem rendelkezik (semmilyen) földtulajdonnal (csak bérleménnyel), az ő esetükben az általuk megművelt (bérelt) föld tulajdonosa hajtja be az *annonával* összefüggő terheket (C. 11, 48, 4, pr.). Amennyiben azonban a földművesnek (a forrás második szakasza nem használja a *colonus* kifejezést) bármilyen kis földterület is van saját tulajdonában („*terrarum erit quantulumque possessio*”), vele szemben már a városi tisztviselők közül kijelölt adóbeszedő (*exactor*) végzi az adóbehajtást. A *colonusok* ezen, saját tulajdonnal (is) rendelkező, második csoportját nevezik a szakirodalmi feldolgozások 'szabad *colonusoknak*' (*coloni liberi*). Az elemzett csoportosítás alapja tehát az adózó földművesek nyilvántartásba vétele saját vagy földtulajdonosuk (földesuruk) neve alatt.

Anastasius császár görög nyelvű, C. 11, 48, 19 alatt felvett rendelete szerint a (latin terminológiával) *coloni liberi* csoportját és az *adscripticiust* különíti el aszerint, hogy utóbbiak különvagyona az uraikhoz tartozik, míg előbbieket vagyonuk felett szabadon rendelkeznek, de ők is kötelesek a földet művelni és a közterheket teljesíteni.¹⁸⁴ A szakirodalom a két rendelet alapján azonosítja a *colonus originalist* és az *adscripticiust*, mint a más tulajdonában álló földet művelő, más néven nyilvántartásba vett adófizetők egységes csoportját.¹⁸⁵

A tulajdonosi jog és az adóbehajtás összefüggése mellett a két csoport adóügyi összeírására, számbavételére is irányutatót ad az elsőként elemzett rendelet. A *coloni originales (originarii)* a tulajdonos tulajdonában álló föld szerint vannak (adóügyiileg) számba véve („*censitos esse constabit*”). A földtulajdonnal rendelkező *coloni liberi* azonban saját nevük alatt szerepelnek ott, ahol a tulajdonukban álló föld van, vagyis „saját összeírásuk helyein, saját nevükön vannak az adónyilvántartásokba bevezetve” („*in suis conscripti locis proprio nomine libris censualibus detinentur*”). A föld feletti tulajdon különbsége így az adóbehajtás és az azzal járó adóügyi nyilvántartás és felelősség szempontjából is különbséget jelent: a *colonus originalistól* a tulajdonos hajtja be az adót, míg a *colonus libertól* a városi *exactor* – valamennyi földje vonatkozásában.¹⁸⁶

A későbbiekben még részletesen is elemezendő forrás a kizárólag bérleménnyel rendelkező és más tulajdonában álló földet művelő *coloni originales* csoportját azon az alapon választja el a tulajdonnal rendelkező *colonusoktól*, hogy előbbieket a föld tulajdonosának adóügyi felelőssége alá tartoznak, mivel földjeik a tulajdonosok neve alatt szerepelnek. A másik csoport értelemszerűen tulajdonosként szerepel a saját földje vonatkozásában, de a többi, bérelt földterület után teljesítendő *annonaris* szolgáltatásokat is a városi *exactor* hajtja be.

184 SIRKS 2008, 123. az adóajástromba vett *colonusokat (coloni censiti)* azonosítja a szabad *colonusokkal*, és elkülöníti a *coloni adscripticii* körétől.

185 NÉMETH GY. szerk. (2007): *Római történelem*, Budapest, Osiris kiadó.766.

186 A vidéki adózó lakosság csoportosítása és az *origo* összefüggéseire lásd D. NÖRR (1963): *Origo. Studien zur Orts-, Stadt- und Reichs- Zugehörigkeit in der Antike. TvR*, 31. 525–600.; GOFFART 1974, 66–91.; Legújabbban: GREY 2007, 155–175.; SIRKS 2008, 120–143.

A rendelet a *colonusok* adóügyi természetével összefüggésben egy harmadik szempontra is iránymutatást ad. A Grey által kidolgozott elmélet szerint a *coloni originales (coloni originarii)* esetében a jelző *origo* szóból képzése jelentőséggel bír, az *originalis* és *originarius* jelző pedig technicus jellegű. A forrásban mindkét csoporttal összefüggésben használt „egyszerű” adóügyi összeíráshoz, feljegyzéshez, regisztrációhoz képest az *originarius*ként való bejegyzés a nyilvántartásba vétel magasabb szintjét jelenti. Ez a „magasabb szintű nyilvántartásba vétel” egyrészt összefüggésben van a személyes jellegű nyilvántartásba vétellel (*capitatio*), másrészt tartalmazza a tulajdonos közkötelezettségeit is meghatározó, specifikus *origó*hoz való kapcsolást is.¹⁸⁷

Grey érvelésének ehhez kapcsolódó, a korábbi állásponttal ellentétes eleme az addig szinonimaként használt *colonus originarius* és *colonus adscripticius* érdemi megkülönböztetése. Álláspontja szerint ez utóbbi csupán egyszerű adóösszeírást, számbavételt jelent, hasonlóan a *censitus* helyzetéhez.¹⁸⁸

Az „egyszerűen belajstromozott” földművelők (*censitos*) és az *originarius colonus* minőségi megkülönböztetésére utal a C. 11, 48, 7 alatt felvett rendelet:

Quemadmodum originarios absque terra, ita rusticos censitosque servos vendi omnifariam non licet.

1. *Neque vero commento fraudis id usurpet legis illusio, quod in originariis saepe actitatum est, ut parva portione terrae emptori tradita omnis integri fundi cultura adimatur.*

2. *Sed cum soliditas fundorum vel certa portio ad unumquemque perveniat, tanti quoque servi et originarii transeant, quanti apud superiores dominos et possessores vel in soliditate vel in parte manserunt: et emptor pretium quod dederit amissum existimet, nihilo minus venditori ad repetendos servos cum agnatione eorum vindicatione concessa...*

A rendelet egyértelmű különbséget tesz az *originarius colonus* és a földhöz hozzáírt „egyszerű földműves” (*rusticus*), valamint a belajstromozott rabszolga (*servus censitus*) között. Kötelező jelleggel írja elő továbbá, hogy a földbirtok eladásakor a föld nagyságának megfelelő *colonus* és *censitus* személyt is át kell adni a vevőnek, határozottan tilalmazva azt a korábbi gyakorlatot, mely szerint „a föld egy kis részének vevőnek való átruházásával a birtok egészét megművelő személyi állomány átadásra került” („*parva portione terrae emptori tradita omnis integri fundi cultura adimatur*”). Az új szabály nyomatékosan rögzíti, hogy „ha a birtokok egésze vagy meghatározott része kerül át valakihez, csak annyi rabszolga és földesúri *originarius* szálljon át, amennyi a korábbi tulajdonosoknál és birtokosnál az egésznek vagy a résznek megfelel” („*Sed cum soliditas fundorum vel certa portio ad unumquemque perveniat, tanti quoque servi et originarii transeant, quanti apud superiores dominos et possessores vel in soliditate vel in parte manserunt*”).

A földhöz kötöttség viszonylatában tehát azonos szabályok vonatkoznak az egyszerűen belajstromozott (*censitos*) és az *originarii* csoportjára, az egységes szabályok hangsúlyo-

187 GREY 2007, 170skk. Ezzel ellentétes állásponthoz lásd SIRKS 2008, 125. skk.

188 GREY 2007, 174.

zása ugyanakkor az említett személyi körök egyéb szempontból való elkülönítésére enged következtetni.

A személyes adókötelezettséget jelentő, *originarius*ként való számbavétel és az ezzel összefüggő helyhez kötöttség szoros összefüggésére tekintettel Grey az *origót* a *colonatus* „lelkének” nevezi.¹⁸⁹ Ebben az összefüggésben az *annona*-terhek teljesítése is *origó*hoz, vagyis városhoz kötött adókötelezettséget jelent. Mivel a tulajdonos adóügyi felelőssége is az *origó*hoz kötődik, összekapcsolódik az agráradó, az *annona* és a *munera civilia* rendszere.¹⁹⁰

A más joga alá tartozás (tulajdonos neve alatti számbavétel), az *originarius* helyzet és a birtokhoz való személyes adóügyi kapcsolódás összefüggésének bizonyítéka lehet Constantinus rendelete (CTh. 5, 17, 1):

pr. Apud quemcumque colonus iuris alieni fuerit inventus, is non solum eundem origini suae restituat, verum super eodem capitationem temporis agnoscat.

1. Ipsos etiam colonos, qui fugam meditantur, in servilem condicionem ferro ligari conveniet, ut officia, quae liberis congruunt, merito servilis condemnationis compellantur implere.

A rendelet szóhasználata szerint a más joga alá tartozó *colonust origójához* kell visszairányítani, emellett az őt rejtegetőnek meg kell térítenie a *colonus* adóügyi kiesésével összefüggő kárt, vagyis a távollét ideje alatti, *capitatio*óval összefüggő terheket.

Grey elmélete szerint tehát az *annona*-fizetés és az azt megalapozó, magasabb szintű adóügyi kötelezettséget jelentő *capitatio* is helyhez kötötten, *origó*hoz kapcsoltn jelenik meg. A *colonus originalis*tól adót beszedő, ezért az adóért vagyoni felelősséggel tartozó földesúr-tulajdonos is saját, városa szerinti *origója* szerint van számon tartva, ehhez az *origó*hoz igazodik a *colonus originalis* adófizetési kötelezettsége is.¹⁹¹ Az *origo* szerinti adóügyi nyilvántartás ezáltal képvisel egy magasabb szintű lekötöttséget az „egyszerű” adóügyi számbavételhez képest.

Sirks – Grey elméletére reflektálva – határozottan elkülöníti a város alapján megálapított közteherviselési illetőséget („városi” *origót*) a *colonus originalis* kötelezettségével összefüggő „vidéki” *origótól*. A városi közkötelezettségekkel összefüggésben álló „városi *origo*” minden esetben egy várost, egy városhoz kapcsolt illetőséget jelent, a *colonus* esetében azonban nem a várost, hanem a földbirtokot jelenti, ahol a kötelezettséget teljesítenie kell. A *colonus* tehát ugyanúgy csak helyhez kötötten, közteherviselési illetőségének megfelelően teljesítheti kötelezettségeit, de ez a közteherviselési illetőség nem a város, hanem a földbirtok.¹⁹² Fontos továbbá kihangsúlyozni hogy a *colonus originalis* adóügyiileg, míg a tulajdonos ez utóbbi minőségében felel az adók befizetéséért, de ez a felelősség nem keletkeztet „közteherviselési illetőséget” a tulajdonos számára.

189 GREY 2007, 170.: „the origo therefore lay at the heart of the 'colonat'”.

190 GREY 2007, 170.

191 Az *origo* jelentőségét hangsúlyozza BRANSBOURG 2015, 269.

192 „A town as *origo* must be distinguished from a town as centrepoint in the taxation system.” SIRKS 2008, 127. skk.

Az elemzett rendelet (CTh. 11, 1, 14 [366]) tehát a *colonusok* között aszerint tesz különbséget, hogy azoknak van-e bármilyen saját tulajdonuk. Ebben az esetben ugyanis saját nevükön, a tulajdonuk helyén vezetik fel őket az adólajstromba (függetlenül attól, hogy máshol is van bérleményük, mástól is művelnek földet). Mindez azzal az adóügyi szempontból fontos következménnyel jár, hogy a bérlemény helyén nem jelennek meg az adónyilvántartásban, az adott terület *capitatio*jába nem lehet őket beszámítani.¹⁹³

6. A capitulum mint „komplex közteher”

A késő római igazgatásfinanszírozás működésében intézményesen is összekapcsolódott a fogalmilag egymástól megkülönböztetett „városi” *munera* és az *annona*-szerűen teljesített „vidéki” közterhek rendszere. A közteherviselési illetőség (*origo*) mellett a késő római közterhek további elemeinél is megfigyelhető az igazgatásfinanszírozás két pillérének egymáshoz kapcsolása.

A római polgárokat terhelő katonáskodási kötelezettség 3. században továbbélő – Diocletianus adóügyi reformjaival jelentős részben érintett – változata a *protostasia munusa*, továbbá az abból levezetett újoncállítás és újoncmegváltás kötelezettsége. A hadkötelezettség császárkori változataként működő *protostasia* gazdag városi polgárokat terhelő közkötelezettség (*munus civile*) volt, amelyet Diocletianus reformjai úgy alakítottak át, hogy a földbirtokot terhelő egyéni újoncállítás összekapcsolódott a kollektív újoncállítás és az ugyancsak csoportos újoncmegváltás rendszerével.

Az említett három, egy töről fakadó közteher az igazgatásfinanszírozás mindhárom rétegét érintette, mivel a városi közkötelezettségek körében (*munera civilia*) értelmezett, a gyakorlatban földbirtokhoz kötődő (*munus possessionis*) és vagyoni jellegű (*munus patrimonii*) *protostasia* több tulajdonos esetén egy sajátos csoportos adófizetési kötelezettséggé vált, ahol a *capitulum* az újoncállításra kötelezett földterületnek megfeleltetett adófizetői csoportot jelölte.

A *capitulum* – mint a földterület (és földadóegység: *iugum*) alapján megállapított csoportos adóközösség – magán viselte a késő római igazgatásfinanszírozás csaknem valamennyi elemét. A csoportos kötelezettség keretében teljesített újoncállítás (*tironum praebitio*) az 'alantas közkötelezettségek' (*munera sordida*) körébe nyert besorolást, míg az újoncmegváltás (*aurum tironicum*) egy *annona*-szerűen teljesített, pénzben fizetett adó volt, amelyet a *caputhoz* és *capitatio*hoz igazodva kellett a földet művelő, adózó lakosságnak teljesíteni.¹⁹⁴

193 HAHN 1955, 243.

194 ESDERS 2009, 209. skk.

6.1. Történeti előzmény: a *protostasia* mint személyes

hadkötelezettség

A *protostasia* a 3. század végéig egy városi előjárókat terhelő közkötelezettség (*munus civile*). A *munus*hoz kapcsolódó tisztséget ellátó *protostatae* a városi tanácsstagok kis létszámú, informális vagyonos csoportját jelentették, akik elsősorban az adóügyi igazgatás legfontosabb feladatait (adómegállapítás, adókivetés, adóbeszedés) látták el vagyoni felelősségük mellett, vagyonukat terhelő *munusként* (*munus patrimonii*).

A legvagyonosabb városi csoportokat terhelő *protostasia*-tisztség a késő császárkorra jelentős változáson ment át azáltal, hogy a *munus protostasiae* a római polgárokat terhelő hagyományos hadkötelezettség megnevezésévé vált. A hadkiegészítés legrégebbi módszere, a római polgárok hadkötelezettsége és személyes katonának állása a késő császárkorra tartalmilag már nem működött. Egyfajta védelmi kötelezettségként azonban mégis érvényesült annyiban, hogy a *protostasiára* kötelezett személynek „maga helyett” katonát kellett (lehetett) állítania, mintegy helyettesként (*vicarius*). A kiállított „helyettes újonc” (*vicarius iunior*) így nem saját, hanem kiállítója kötelezettségét teljesítette. A kötelezettség helyettesállítással való megváltása nem volt minden esetben lehetséges. A leszerelt katonának (*veterani*) katonáskodásra kötelezett fiainak például megtiltották, hogy helyetteseket állítsanak, ezáltal – formailag nem, gyakorlatilag azonban mégis – kitérjenek a rájuk szabott kötelezettség alól. Esetükben ugyanis kötelező volt a katonáskodás személyes teljesítése.¹⁹⁵

A földbirtokkal rendelkező vagyonos polgárok értelemszerűen a földjeiken élő, formailag szabad és polgárjoggal rendelkező (tehát katonaképes), de hozzájuk (pontosabban földjükhöz) kötődő személyt állítottak maguk helyett. A néhány éves rendszerességgel előírt „helyettesállítás” vagy „katonaállítás” igen terhes volt a *protostasia* kötelezettje számára akkor is, ha ténylegesen, személyállítással (*corpora*), és akkor is, ha egy meghatározott megváltás (*pretium*) megfizetésével teljesítették azt.¹⁹⁶ Ennek megfelelően a *protostasia munusára* csak a legvagyonosabbakat lehetett kötelezni. A *munus* rendkívül megterhelő voltára mutat rá az a Diocletianus nevéhez fűződő rendelet (C. 10, 62, 3), amely korlátozza a tisztségre nevezhető személyek körét.

Si ii, qui cum patre ad protostasiae munus vocati sunt, etiam nunc in patria potestate constituti sunt, ab huiusmodi necessitatibus liberentur, cum ex eadem familia ac domo duos ad ista obsequia destinari periniquum videatur. 1. Sane eos, quos emancipatos esse atque ex familia exisse manifestum est, sine cunctatione retinere debebis.

195 Lásd Valentinianus 372-es rendeletét (CTh. 12, 1, 78): „...ab omnibus his veteranorum filiis, qui vel curiae addicti sunt vel civilibus muneribus aliisque necessitatibus obsecundant, penitus abstinendum vel, si qui forte retracti essent, eos ita protinus officii anterioribus redderent nec pro his vicarios expeterent iuniores.” A szolgálati kötelezettség helyettesállítással kieszközölt elhagyását tehát akkor sem engedték meg, ha a katonafüi ugyancsak terhet jelentő curialis állást vagy más kötelezettséget vállalt.

196 LANGHAMMER 1973, 258.

A *constitutio* az atyai hatalom alatt álló családfiút mentesíti a *protostasia* kötelezettsége alól, amennyiben apját a *munus*szal már megterhelték. A rendelkezés szóhasználata szerint ugyanis méltánytalannak tűnik („*periniquum videatur*”), hogy egy családból („*ex eadem familia ac domo*”) két személyt állítsanak. Az atyai hatalom alól felszabadult (*emancipati*) és a családból kivált fiúk azonban már kötelezhetőek a feladatára. A szabály értékeléséhez tudnunk kell, hogy az atyai hatalom alapesetben nem mentesített a *munus*okkal járó tisztségek viselése alól (Ulp. Dig. 50, 4, 2). Ahogyan arra fentebb rámutattunk: a vagyoni jellegű *munus*ok terén, ahová a *protostasia* is besorolást nyert, különösen tiltották a mentességeket. Ezt még az olyan – más *munus*ok esetén lehetőséget adó – okok, mint az idős kor, gyermekek száma, fiatal kor vagy női nem alapján sem engedélyezték.

A *protostasia* jellegéről és a vele összefüggő diocletianusi változtatásokról nincsenek pontos ismereteink. Az intézmény késő császárkori eredete Mommsen szerint homályos,¹⁹⁷ és Sander is csak annyit állapít meg, hogy egy régi intézmény újraszabályozása történt meg.¹⁹⁸ Diocletianus egy keleti *munus*t újított fel, egyfajta védelmi adóvá (*Wehrsteuer*) alakítva, kiegészítve azzal, hogy a kötelezettek lehetősége volt újoncot állítania.¹⁹⁹ A katonáskodás kötelessége a *protostasia* intézményében élt tovább, amely késő császárkori értelmezésében már nem személyes hadkötelezettség, kötelező katonai szolgálat, hanem a birodalom számára teljesítendő egyfajta védelmi kötelezettség, a védelmi intézkedésekhez való hozzájárulás.

6.2. A *capitulum* mint kollektív újoncállítási kötelezettség

Az intézményt elemző tanulmányok egyöntetűen Diocletianushoz kötik a *protostasia* rendszerének megváltoztatását, melynek során az eredetileg vagyonosokat terhelő *munus civile* egy általánosan előírt közteherviselési kötelezettséggé vált.²⁰⁰

Az újoncállítás úgy kapcsolódott össze a késő római igazgatásfinanszírozás másik két elemével (az *annona* és a *munera* rendszerével), hogy a kötelezettség alapja a *capitulum* lett, vagyis az a meghatározott nagyságú, személyi adófizetőkkel rendelkező földterület, amely után egy újoncot kellett kiállítani.²⁰¹ A vonatkozó szakirodalom egybehangzóan mutatja be a *capitulum* alapján teljesített újoncállítás rendjét,²⁰² melynek teljesítését értelemszerűen három esetben vizsgálhatjuk: amikor *a)* a *capitulum*hoz tartozó földterület egy személy tulajdonában van; *b)* a *capitulum*on több személy osztozik; illetve – kivételes esetben – *c)*

197 MOMMSEN 1910, 246.

198 „Die Regelung Diokletians setzt etwas Neues an die Stelle der alten Art.” SANDER, E. (1940): Praeбитio, protostasia, Erbzwang – Ein Beitrag zur Heeresaufbringung des 4. und 5. Jahrhunderts. *Hermes*, 75. 192–205.; 203.

199 SANDER 1940, 192.; Langhammer is Diocletianushoz köti a *protostasia* és a vele – tévesen – azonosított *prototypia* életre hívását, amely a korábbi hadkötelezettséget (*Wehrpflicht*) váltotta fel (LANGHAMMER 1973, 258 sk).

200 SANDER 1940, 192.; MOMMSEN 1910, 246.; GROSSE 1920, 201.

201 KARAYANNOPULOS 1958, 119.; VÁRADY 1961, 28.; SEECK: *capitulum*, RE VI (1899), 1541.

202 C. ZUCKERMAN (1998): Two reforms of the 370s: recruiting soldiers and senators in the divided Empire. *ReByz*, 56. 79–139.; GROSSE 1920, 212. skk.; J. KARAYANNOPULOS 1959., 119. skk.; S. MAZZARINO (1951): *Aspetti sociali der quarto secolo*. Roma. «L'Erma» di Bretschneider. 275–305.; TH. MOMMSEN 1910., 246. skk.; SANDER 1940; Uő. (1965): *Protostasia*, RE Suppl. X. 676–680, SEECK 1899, 1540. skk.; VÁRADY 1961, 28. skk.; 79. sk.

a *capitulum*hoz tartozó egyes tulajdonos(ok) kedvezményes módon mentesítve vannak a személyes (*corpora*) újoncszolgáltatás alól, és azt pénzen (*pretium*) megválthatják.

a) Amennyiben a *capitulum*hoz tartozó földnek egy tulajdonosa volt, egyedül őt terhelte a katonaállítás kötelezettsége. A kötelezettség ebben a formájában lényegileg nem különbözött a fentebb ismertetett *protostasia munusától*.

b) A katonaállítás másik – vélhetően Diocletianus uralkodása alatt intézményesített – formája, amikor a *capitulum*ba eső földek több tulajdonoshoz tartoztak. Ebben az esetben több személynek mint „kényszerközösségben” (*Zwanggenossenschaft*) társult tulajdonosoknak (*socii*), kellett társulásban (*consortium*) kiállítania egy katonát. Ilyenkor a „személyes katonáskodás” nem lehetséges: közvetlenül értelemszerűen nem, és *vicarius* révén sem, hiszen nem a *socii* számának megfelelő katonát kell kiállítani, csupán összesen egy újoncot. A katonaállítás így már nem helyettesállítás, illetve helyettesek (*vicarii iuniores*) állításával teljesített személyes katonai szolgálat (szűk értelemben vett *protostasia*), hanem „valódi” újoncállítás: *tironum praebitio*.

Az újoncállításból vezethető le a *protostasia* újabb jelentése, amely a kollektív katonaállítást, a *protostasia* csoportos teljesítését takarja. Ennek során a *capitulum* egyik részese saját földjéről újoncot állít, a többiek pedig a kiállító személynek, a *capitularius*nak fizetnek egy jóvátételt, térítést. A csoportos jelleg ott mutatkozik meg, hogy – hangsúlyozottan csak elvileg – személyes újoncállításra mindig a csoport egy másik tagját kötelezik, a személyes jelleg pedig úgy érvényesül, hogy az érintett *capitulum* területéről kell katonát állítani. A *capitularius* az újoncállítást ténylegesen teljesítő *capitulum-socius*, Sander megfogalmazásában „a csoport vezetője” (*der Leiter der einzelnen Gruppe*),²⁰³ aki a többiek nevében is teljesíti a csoportra szabott újoncállítási kötelezettséget (*capitularia functio*).²⁰⁴ A *capitularius*nak ezt követően joga volt a neki járó térítést (*pretium*) a többi *sociustól* beszedni.

A térítés (*pretium*) tehát hangsúlyozottan az újoncot állító *capitulum*-tagnak járt, amely magában foglalta a kiesett emberi munkaerő árát és az olyan további költségeket (*sumptus*), mint a ruházat (*vestis*) és az ellátmány (*pastus*).²⁰⁵ Ezt a befizetést mint térítést feltétlenül meg kell különböztetnünk attól a – szintén *pretium*ként szereplő – megváltási összegtől, amelyet a személyes újoncállítás alól mentesített személyek fizettek a kincstárba.²⁰⁶ Lényeges különbség a megváltás és a térítés jellegű *pretium* között az is, hogy az utóbbi nem az újonc árának teljes összegét jelentette. Az újoncot állító ugyanis kötelezettsége részeként teljesítette a *tironum praebitio*t, vagyis a többi *socius* az újonc értékének csak egy, a *capitulumban* lévő tulajdonrészének megfelelő töredékét fizette meg a *capitularius*nak, mivel abból levonták a *capitularius-socius*ra eső terhet.

203 SANDER 1940, 676.

204 Hasonlóan fogalmaz Zuckermann: „heads» a group of taxpayers”. ZUCKERMANN 1998, 103.

205 Valens 375-ös rendelete (CTh. 7, 13, 7) különíti el először a *pretium*on belül az újonc árát (*quae parti ipsius competit*) és az egyéb költségeket (*gratia vestis ac sumptuum*). A Honorius által 397-ben megállapított (CTh. 7, 13, 13) újoncváltás (ami nem azonos a térítéssel!) 25 *solidus*nyi összege is tartalmazta – kivétel nélkül – a költségek, ruházat és ellátmány értékét (*sumptuum rationem et vestium et pastus*).

206 Lásd a következő c) pontot és az ott idézett CTh. 7, 13, 13 rendeletet.

A kollektív módon teljesített *protostasia* esetében is tényleges újoncszolgáltatás valósul meg, a teljesítés módjában azonban meg kell különböztetnünk az újoncállítást (*tironum praebitio*) és a térítésfizetést (*pretium*). Különös nyomatékkal kell rámutatnunk, hogy a *tironum praebitio* nem azonos a *protostasiával* (az előbb elemzett valamennyi formáját ideértve), és a már ugyancsak bemutatott helyettesállítás formájaként sem értelmezhető.

A *protostasia* és a *praebitio tironum* elkülönítésére Sander tanulmánya is felhívja a figyelmet, különösen hangsúlyozva, hogy a *protostasia* kötelezettségéből kiemelték a – kollektív *protostasia* esetén – annak részeként teljesíthető *praebitio tironumot*.²⁰⁷ Mindez azt jelentette, hogy a – *protostasia* alól nem mentesített – *capitulum*-tagok egy része mentességet élvezett a személyes újoncállítást (*praebitio tironum*) alól. A mentesített személyek nem váltak „tehermentessé”, csupán arra volt lehetőségük, hogy ne állítsanak újoncot, és mindig csak *pretium*-fizetéssel teljesítsék kötelezettségüket. Ugyanerre a következtetésre jut Mazzarino és a nézeteit jórészt osztó Várady is, mivel rámutatnak, hogy ezt a – többieket nyilvánvalóan károsan érintő – mentesítést „technikailag” úgy oldották meg, hogy a *protostasia* továbbra is megmaradt mint vagyonhoz kötődő *munus* (pontosabban a földterület szerint meghatározott *pretium*-fizetés), míg a *tironum praebitio* a természetét tekintve eseti jellegűnek számító alantas kötelezettségek (*munera sordida*) közé nyert besorolást. Így az utóbbiak alól mentesített személyek a *tironum praebitio* alól is felmentést kaptak.²⁰⁸

Az „alantas kötelezettségek” (*munera sordida*) az adózók számára rendkívüli (*extraordinaria*) módon előírható terhek, melyek jellegüket tekintve több formában is teljesülhettek (munkavégzés, közcélú eszköz- és állatszolgáltatás stb.). Megnevezésük talán megtévesztő lehet abban a tekintetben, hogy nem sorolhatók a (szűk értelemben vett) *munusok* közé, közvetlenül nem rokoníthatók a városi polgárok által ellátott *munera civilia* közkötelezettségeivel. Sajátosan ötvözték a közvetlen szolgáltatások és a *munusok* fogalmi sajátosságait, bizonyos szempontból átmeneti csoportot képeztek az „*annona*-szerűen” és a közkötelezettségként teljesített, továbbá a rendszeres és rendkívüli adózói szolgáltatások között.

A *munera sordida* körébe tartozó terhek mint „alantas” (*sordida*) kötelezettségek azért állíthatóak szembe azokkal az igazgatási és szervezési feladatokat jelentő „polgári” közkötelezettségekkel (*munera civilia*), mert azokat nem a *honestiores* körébe tartozó városi előljáróknak (*decuriones, curiales*) kellett ténylegesen is ellátniuk, hanem a *humiliores* csoportjába tartozó, földhöz kötődő adófizető lakosság-nak. A *civilia munera* körébe tartozó kötelezettségek – névleg legalábbis – „megtisztelő” (*honesti*) feladatnak minősültek, amelyek nemcsak terhet (*onus*), hanem megtiszteltetést, méltóságot (*honor*) is jelentettek viselőjüknek.²⁰⁹

A *munera sordida* körébe tartozó munkavégzés feladatai megítélésüket tekintve alantasak (*sordida*),²¹⁰ továbbá – szemben az éves rendszerességgel teljesített *civilia munera* feladataival – eseti jellegűek. A szervezési feladat lebecsültsége visszavezethető a kötelezettségek alacsonyrendűsége-

207 SANDER 1940,192.; 203. skk. A szerző Pauly szócikkét is az elkülönítési kérdésekkel nyitja SANDER 1940, 676. 208 VÁRADY 1961, 79.

209 A feladatokról és a méltóság összefüggésére mutat rá az a részlet, amely szerint: „*honor municipalis est administratio rei publicae cum dignitatis gradu...*” (Call. Dig. 50, 4, 14, pr.). A városi lakosság és a *munera civilia* kapcsolata: „*...municipes dici, quod munera civilia capiant*” (Paul. D. 50, 16, 18).

210 Egy 441-ben kiadott császári rendelet (Nov. Val. X. 3.) használja a *contumeliosa* (gyalázatos, sértő) jelzőt is a *munera sordida*val összefüggésben.

gére (közmunkák, fizikai jellegű tevékenységek). Az ilyen „alantas” közkötelezettségek alacsonyabb elismertsége ugyanakkor nem járt együtt a *honestiores* körébe tartozó magas társadalmi rétegek, különösen a városi tisztviselők feladat alóli felmentésével.²¹¹ Az erre lehetőséget adó császári rendeletek csupán a legkiemelkedőbb társadalmi csoportok és főtisztviselők, továbbá az egyháziak számára biztosítottak mentességet.²¹² A *munera sordida* alól felmentettek alacsony sorú, a *humiliores* körébe eső személyeket is, foglalkozásuk fontosságára tekintettel.²¹³ Az *illustris* rangú személyeket (CTh. 11, 16, 23 [409?412?]=C. 10, 48, 16) és a szenátorokat rendkívüli módon kollektív jelleggel mentesítették a kötelezettség alól.²¹⁴

A *munera sordida* körébe tartozó feladatok tényleges ellátását nem a kötelezettség alanya végezte, hanem a földjein élő adózók. Az adózók tényleges munkája (pl. építési és javítási munkák) közmunkának (*opera*), egyéb szolgáltatásai (pl. a szénbeszolgáltatás) pedig eseti jellegű fizetésnek (*collatio*) minősültek. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a *munera sordida* keretein belül megszervezett szolgáltatások és az *operae* köre csak részben fedik egymást. A középületek és templomok építése, javítása (*sollicitudo publicarum aedium vel sacrarum constituendarum reparandarum*), *opera*, melynek megszervezése a *munera sordida* alanyára hárul. Az erődfalak építése (*constructio murorum*) azonban olyan közmunka, amelyet nem a *munera sordida* keretében kell megszervezni. Az állami posta (*cursus publicus*) szükségleteit meghaladó állat- és fogatállítást (*praebitio paraveredorum et parangiarum*) nem közmunka, de azt a *munera sordida* kötelezettjeinek kell biztosítaniuk. A *munera sordida* alanya – az adószedés feladatával megbízott személyhez hasonlóan – egyfajta „másodlagos kötelezett”, aki mintegy kezesként anyagi felelősséget vállal a földjeire szabott feladatok teljesítéséért, és a „behajtás”, vagyis a teljesítés sikertelensége esetén saját vagyoni felelőssége mellett kell a feladat teljesítését megoldania.

A *munera sordida* további – az elmondottakból fakadó – sajátossága, hogy a földtulajdonos személyéhez kapcsolódik, természetét, teljesítését tekintve azonban földbirtokhoz kötődik. Személyes jellegét mutatja, hogy az alóla való mentesítés életre szól, és a hivatali idő lejártával nem ér véget. A mentesítés azonban nem örökölhető, nem terjeszthető ki, csak arra a földbirtokra vonatkozik, amelyet a kedvezményezett saját neve alatt birtokol.²¹⁵ Az említett esetekben értelemszerűen nemcsak a nevezett *munera sordida*-alanyok vannak felmentve, hanem a teljesítést ténylegesen elvégzők: a földhöz tartozó adózó lakosság is.

A *munera sordida* mint közteher nem tartozik a rendes kötelezettségek körébe, ugyanakkor a – forrásokban rendszerint vele együtt említett – rendkívüli terhek, az *extraordinariák* kategóriájától is el

211 A kérdéssel összefüggésben gyakran idézett részlet (Pap. D. 50, 1, 17, 7) csupán az adószedés feladatát zárja ki kategorikusan a *munera sordida* köréből („*exigendi tributum munus inter sordida munera non habetur et ideo decurionibus quoque mandatur*”).

212 A személyes mentességeket (CTh. 11, 16, 15; 18) szabályozó (továbbá a részben erről is rendelkező) *constitutiók* az alábbiak számára adnak mentesítést: a) legmagasabb rangú (*maximarum culmina dignitatum* ill. *amplissimarum fastigium*) katonai és civil méltóságok; b) a császári tanács *comesei* (*comites consistoriani*); c) a közszolgálat meghatározott csoportjai (*notarii, cubicularii, ex-cubicularii, palatini, decuriones, silentiarii*); d) egyháziak (*ecclesii*); továbbá az e) egyetemi oktatók (*rhetores, grammatici*).

213 Ebben az előjogban részesültek Róma város sertéskereskedői (pontosabban sertéshúsbeszerzői) a *porcinarii* vagy *suarii* (CTh. 14, 4, 6 [389]).

214 A Nov. Val. X. (441) tanúsága szerint (*Neque domum divinam neque ecclesiam aut aliquam personam a quolibet munere publico excusandam*) a mentességek jelentős részét (mégha ideiglenes jelleggel is) utóbb a császári jogalkotás visszavonta.

215 Lásd a mentességekre vonatkozó alaprendeleteket (CTh. 11, 16, 15; 18; 19) és azok *Codex*be átkerült változatait (C. 10, 48, 12-14).

kell választanunk. Az *extraordinariák* fentebb részletezett sajátosságaival szemben ugyanis a *munera sordida* eseti jellegű szolgáltatást jelent, amely nem kapcsolódik a császári adómegállapításhoz, mivel az adminisztráció (jellemzően a hadsereg) eseti jelleggel felmerülő szükségleteit elégíti ki. Közös elem ugyanakkor, hogy a *munera sordida* körébe tartozó terheket is a kormányzók szabják személyre, konkretizálják az egyes földtulajdonosok és a földjeiken élő lakosság számára.²¹⁶

Itt kell megjegyeznünk, hogy Sander nézetét, amely a *tironum praebitió*t elkülöníti a *protostasiával* összefüggő szolgáltatásoktól, Karayannopulos több ponton is vitatta.²¹⁷ Álláspontja szerint a *tironum praebitio* nem *terminus technicus*, nem egy külön szolgáltatást, kötelezettséget jelöl, és mindvégig földhöz kötődik.²¹⁸ A többi „természetben” fizetett adóval (terményben szolgáltatott *annona*, *canon vestis*, *equorum collatio* stb.) rokonítható, amelyet esetenként, elsősorban anyagi szükségszerűségből, pénzben is követelhettek.²¹⁹

A *tironum praebitio* alóli személyes mentességekre sajnálatos módon csak Valens a témában fordulópontot jelentő 375-ös rendeletét (CTh. 7, 13, 7) követően találunk példát.²²⁰ Így éppen azt a fontos kérdést nem tudjuk megnyugtatóan tisztázni, hogy a *tironum praebitió*t mikor emelték be a rendkívüli kötelezettségek körébe.²²¹

A felváltva teljesített *pretium*-fizetés és újoncállítás formájában betöltött *protostasiae onus* és az annak részeként megvalósuló *tironum praebitio* így elvált egymástól. Mommsen ezek alapján csak a *tironum praebitió*t tekinti földesúri katonaállításnak (*Rekrutenstellung des Grundbesitzers*), a Diocletianustól bizonyítható *protostasiát* – mivel az csak „helyettesállítás” – nem. Ennek megfelelően annak kezdetét a jogi forrásokban való feltűnésnek megfelelően I. Valentinianus idejére teszi.²²² Várady Diocletianus egyik rendeletét (C. 10, 62, 3) állítja szembe ezzel a megállapítással. Tudnunk kell azonban, hogy a megjelölt *constitutio* csak a

216 A *munera sordida* közterhek rendszerében való elhelyezéséhez – amelyet KARAYANNOPULOS 1928, és E. KUHN (1997): *Die städtische Verfassung* (id.) munkája is érintőleges szinten hagy – lásd DRECOLL 1997; HORSKOTTE 1996, 252. skk.

217 Karayannopulos, rendhagyó módon, egy nem közvetlenül az újoncállítással foglalkozó tanulmányában fejtegette ki kritikai észrevételeit (KARAYANNOPULOS, J. (1955): *Die Chrysoteleia der Iuga*. *ByzZ*, 49. 72–85). Csupán a tanulmány végén (a 81. oldaltól, annak is a jegyzetében) tér rá Sander elméletének elemzésére.

218 KARAYANNOPULOS 1955, 81⁶⁰. A megállapítás abból a szempontból vitathatatlan, hogy maga a *caput* sem „önmagában létező adófizetőt jelentett”, hanem egy olyan földadóegységet (*iugum*), amelyhez hozzáírtak egy személyi adófizetőt (*caput*).

219 KARAYANNOPULOS 1955, 84.

220 Honorius 5. század elején kiadott rendelete (CTh. 11, 18, 1) a legmagasabb birodalmi méltóságok viselőit mentesíti — többek között — az újoncállítás terhe alól (*nemo tirones equos vel praestationem aurariam vereatur*). A Valentinianus 390-es *constitutió*jában (CTh. 11, 16, 18) szereplő, az *extraordinaria* és a *sordida munera* körébe sorolt *capituli onera* álláspontunk szerint az újoncállítást is magában foglaló, de annál tágabb kötelezettségekört jelent. A „*capitulum* terhei” ugyanis jelenthették mindazt a feladatot, szolgáltatást, amelyek a *capitulum*hoz, pontosabban az abban való tulajdonrészhez kötődtek. Az újoncállítás mellett magukban foglalhatták a *pretium*-fizetést és a *capitularius* feladat ellátását is.

221 Constantinus 323-as rendeletéből például kiderül, hogy az itáliai és africai császári (*patrimonialis*) és örökhaszonbérleti (*emphyteuticarius*) földek mentességet élveztek az *extraordinaria munera* alól. Azt azonban nem tudhatjuk, hogy mindez a személyes újoncállítást is magában foglalta-e.

222 MOMMSEN 1910, 246.

protostasia létezését bizonyítja, a *tironum praebitió*é nem.²²³ A kérdésben döntő állásfoglalást a szakirodalom más helyein sem találunk.²²⁴

c) Abban az esetben, ha a *capitulum* tulajdonosát vagy tulajdonosait mentesítették a személyes újoncszolgáltatás alól, egy meghatározott összegű megváltást (*pretium*) kellett fizetniük. Ahogyan Mommsen rámutat, újoncozást eleve nem rendeltek el minden tartományban, csak ahol a személyes katonáskodás „bevett” szokás volt a lakosság körében.²²⁵ Valens egyik, a személyes újoncállítást alóli mentességet lehetővé tevő rendeletében (CTh. 7, 13, 2 [368-70]) is egyértelműen megkülönböztetik azokat a tartományokat, ahol az újoncállítást „személyesen kérik” (*corpora flagitantur*) és azokat, ahol „pénzfizetést írnak elő” (*in quibus pretia postulatur*).²²⁶

A császári birtokállományhoz tartozó, különböző jogcímen használt földek (*domus divina, patrimonium sacrum, fundi perpetuarii*) haszonbérleti ugyancsak megkaphatták a pénzbeli megváltás kedvezményét,²²⁷ előfordult azonban, hogy ezt utóbb visszavonták, és ezeken a földeken is újoncozást tartottak, mivel „az újoncok fegyverbe hívását a közérdek kívánta meg” (*„publica suasit utilitas iuniores in arma conscribere”*).²²⁸ A pénzbeli újoncmegváltás kedvezményét 397-ben a szenátorok földjeire is kiterjesztették úgy, hogy a kedvezményezettek választhattak (*eligendi habeat potestatem*) a személyes újoncállítást (*„aut tirones aptos... praestent”*) és a meghatározott összegű megváltás között (*„aut pro singulis viginti quinque solidos numerent”*).²²⁹

A pénzbeli megváltás engedélyezése tehát a *protostasia* kötelezettségét nem szüntette meg, csupán a teljesítés módjában engedett egy kedvezményes lehetőséget. Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy ebben az esetben a *capitulum* teljes tulajdonosi (vagy haszonbérleti) köre (amely jelenthet egyetlen személyt is) mentesítve van az újoncszolgáltatás alól, továbbá a *capitulum* területéről nem állítanak újoncot, hanem annak teljes értékét (nem az újonc árával csökkentett részét) megfizetik megváltásként (nem térítésként) a kincstár felé (nem az újoncállítónak).²³⁰

6.3. A *capitulum* mint kollektív újoncvásárlási kötelezettség

Amenyiben a katonáállításra kötelezett *consortium* egyik tagja sem kívánt vagy tudott saját földjéről katonát állítani, lehetőség volt arra, hogy a *protostasia*-kötelezettek – Karayannopulos szemléletes megfogalmazásában – „béreljenek” egy megfelelő személyt,

223 VÁRADY 1961, 28²⁵.

224 Grosse 1920 213. csupán annyit állapít meg, hogy a *protostasia* a 3. század végén már ismert (bezeugt ist).

Sander 1940, 203. ennél tovább menve rögzíti, hogy a *praebitio* időben később jelent meg, mint a *protostasia*.

225 MOMMSEN 1910, 247. A dél-itáliai tartományokban például nem tartottak újoncozást (CTh. 11, 16, 12 [380], *Nov. Val. VI, 2* [443]).

226 A dél-itáliai területeket mentesítő, a CTh. 11, 16, 12-vel egy időben (380) keletkezett, CTh. 7, 13, 9-ben a birodalom bizonyos részeit (katonatoborzásra) alkalmas területeknek (*opportuna regiones*) nevezik.

227 CTh. 7, 13, 2 (368-70); 14 (397).

228 CTh. 7, 13, 12 (393).

229 CTh. 13, 13-14 (397).

230 A CTh. 7, 13, 13 (397) külön hangsúlyozza, hogy a pénzfizetést választó szenátorok az aranyat közvetlenül a kincstárba fizessék be (*„Quod si aurum dare maluerint, mox ad nostrum aerarium deferatur”*).

vagyis a *capitulum* területén kívülről toborozzanak katonát.²³¹ Ebben az esetben a közösség tagjai az újonc árát (*temo*) fizették meg, a tagok közül kijelölt egyik *socius*nak pedig ebből az összegből kellett a *capitulum* területén kívül újoncot toboroznia. A *temo* beszédese és az újonctoborzás együtt alkotta a *prototypia* kötelezettségét. A *prototypia* tehát egy olyan *munus*, amelynek kötelezettje a) újoncot vásárol (*aestimatio tironis*); majd b) az újoncállításra kötelezettek számára meghatározza annak értékét, illetve az egyes tagokra eső összegét (*modum pretii statuere*).²³² Maga az elnevezés – a görög *prototypos*, *typos* szavakból – az ár (*forma*, *forma pretii*, *formale pretium*) meghatározására, megszabására utal.

A kötelezetti kör így továbbra is teljesítette a személyes újoncállítás feladatát, annak módja azonban annyiban változott, hogy a saját földjéről katonát adó újoncállító *capitularius* helyett az idegen területről újoncot toborzó (vagy begyűjtő) *temonarius* felelt a kiállításért. A *capitulum*-tagok így pénzben tettek eleget az újoncállítás feladatának (*adaeratio tironum*), az általuk teljesített pénzfizetés azonban nem azonosítható sem a személyes újoncállításra egyáltalán nem kötelezett *capitulum*-tulajdonosok által fizetett megváltással, sem a *capitularius*nak fizetett térítéssel. Különösen a *capitularius* és a *temonarius* feladatát szükséges elválasztanunk, mivel ezen keresztül lehet a *protostasia* és a *prototypia* rendszerét is elkülöníteni.

A *temo* összegét beszédő *temonarius* egy személyben az újonc-ár (*aurum tironicum*) beszédője (*exactor auri tironici*) és az újonctoborzó(-begyűjtő), a *turmarius* (*exactor tironum*), aki az újoncok összegyűjtésének feladatát (*collatio iuniorum*) látja el. A *capitularius* és a *temonarius* feladata és kötelezettsége kétségtelenül rokonítható, párhuzamba állítható, de semmiképpen sem azonosítható oly módon, ahogyan ez a szakirodalomban megfigyelhető.²³³ Az azonosításra leginkább okot adó császári *constitutio* (CTh. 7, 18, 3 [380]) szerint: „*Si temonarius prodiderit desertorem, protostasiae onere biennio relevetur*”, vagyis „ha egy *temonarius* kézre kerít egy katonaszökevényt, két évig mentesül a *protostasia* terhe alól”. A rendelet értelmezése szerint a *temonarius* is terheli a *protostasia* kötelezettsége, ami csak úgy lehetséges, hogy azonosítjuk őt a *capitulariusszal*. Álláspontunk szerint azonban az idézett forrás csak azt bizonyítja, hogy a *temonarius* is *protostasia*-kötelezett, tehát kötelezett *capitulum*-tag. Amennyiben a *capitulum* tagjai nem a *protostasia* „módszerével” állítanak újoncot, hanem *prototypia* útján, akkor is egy *capitulum*-*socius* felel az újoncállítás (vagyis a *capitularius*-feladat) helyébe lépő újonctoborzás (vagyis a *temonarius* feladat) teljesítéséért. A személyi azonosság azonban nem jelenti a feladat megegyezését.

Kubitschek és Sander Pauly szócikke jól mutat rá erre a különbségre.²³⁴ Sander különösen hangsúlyozza, hogy a *temonarius* bizonyos esetben azonos is lehet az *exactor*,

231 J. KARAYANNOPULOS 1958, 119. sk.

232 KUBITSCHKEK (1934): *temonarius*, RE II 9. 465.; SANDER (1965): *prototypia*, RE Suppl. X, 679. sk.; SEECK 1899, 1542.

233 GROSSE 1920, 212. bár rögzíti, hogy a *protostasia* és *prototypia* két különböző folyamatot (*zwei verschiedene Verfahren*) jelent, mégis azonosítja a *capitulariust* és a *temonariust* (*capitularius vulgär temonarius*). A CTh. 6, 35, 3 – tanulmányunkban később részletesen elemzett – fordulatának (*ne exactorum vel turmariorum, quos capitularios vocant*) értelmezése sem megnyugtató. A két fogalmat lényegében szinonimaként kezeli KARAYANNOPULOS 1958, 119., amikor a *temonarius* meghatározására a *capitularius* fogalmát használja („Derjenige, der jeweils den Soldaten stellte und von den übrigen *socii* des *capitulum* die Geldentschädigung erhielt, hieß *temonarius*”) és Jones is (JONES 1964., 615.)

234 KUBITSCHKEK 1934, 465; SANDER 1940, 676.

capitularius vagy *turmarius* feladatkörét ellátó személlyel, ténylegesen lefedhetik egymást, de fogalmilag el kell választanunk őket. Értelemszerű különbség, hogy a *temonarius* feladata a *prototypia*, a *capitularius*é *protostasia* intézményéhez kapcsolódik.²³⁵ A *protostasia* vagyoni jellegű teher, a fentebb elemzett jelentésárnyalatokkal, a *prototypia* személyi jellegű. A *prototypia* feladatára a *curialis*okat kötelezték, az ezt kimondó császári rendelet (CTh. 11, 23, 2 [362]) kifejezetten *curialium muneraként* említi. A szenátorokat – ellenében a *protostasiával* – felmentették alóla.²³⁶ Az említett *constitutio a prototypiát* az „alacsonyrendűbb kötelezettségek” (*munera inferiora*) közé sorolja, míg a *protostasia* – a már elemzett C. 10, 42, 8 értelmezése szerint – a legmegbecsültebb *munusok* sorába tartozik.

Az újoncállítással összefüggő terheket ennek megfelelően fogalmilag külön kell számba vennünk. Ahogy a *munera sordidára* vonatkozó alaprendeletekből (CTh. 11, 16, 15 [382]; CTh. 11, 16, 18 [390]) kiolvasható: a *capitulum* részeseként kötelező tényleges újoncszolgáltatás és a helyette teljesített kollektív újonctoborzás (*capitulum atque temonis necessitas* ill. *temonis sive capituli onera*) földbirtokhoz kötődő teher, amely az említett „alantas közkötelezettségek” közé nyert besorolást. A *munera sordida* alóli mentesség részeseként felmentésben részesülőknél azonban továbbra is teljesíteniük kellett a *capitularius* és a *temonarius* feladatát (*capitularia (turmaria) ill. temonaria functio*), amelyek személyes jellegű terhek (*personalia onera*).²³⁷ A két kötelezettség elkülönítése a császári rendeletek szóhasználatában is tetten érhető.²³⁸

A *prototypia* időbeli elhelyezése nem egyértelmű, mivel a kifejezést elsőként említő császári rendelet (CTh. 6, 35, 3) keletkezése bizonytalan (319 vagy 352).²³⁹ Annak folyamatát a vonatkozó szakirodalom elsősorban Valens 375-ös rendelete (CTh. 7, 13, 7) alapján próbálja rekonstruálni.²⁴⁰ A *constitutio* szövegéből világosan kitűnik, hogy az újonc ára és a megváltás nagysága nem állt összhangban egymással, ami a rendszert meglehetősen bizonytalanná és ellenőrizhetetlenné tette.²⁴¹ Ahogy Várady fogalmaz: „az *aurum tironicum* határai elmosódtak, a *coemptiós aestimatio* még inkább”.²⁴² Ez értelemszerűen csak úgy fordulhatott elő, hogy a *temonarius* számára nem volt meghatározva a két összeg pontos értéke, így önkényesen és saját anyagi érdekeinek megfelelően szabhatta magasra az újoncárát és alacsonyra a beszolgáltatott újonc értékét.

235 A két intézmény elkülönítéséhez lásd *Commentarius Gothofredi* (id.), IV, ad CTh. 11, 23, 1; SANDER 1965, 679. sk.

236 Lásd a C. 12, 1, 4 (346-49) rendeletet, amely a *senatorok* vagyontárgyait (*senatorum substantias*) és a hozzájuk tartozó személyeket (*homines eorum*) kivonja a *temonaris* terhek teljesítése alól (a *temonariis oneribus conferendis*). A nehezen visszaadható és értelmezhető fordulat álláspontunk szerint a *temonarius* feladat ellátása mellett a *temonariusként* teljesítendő újoncszolgáltatás alól is mentesíti a szabályozás abban nevesített körét.

237 Csak a teljesség kedvéért hívjuk fel a figyelmet az újoncok kíséretét jelentő közkötelezettségre (*tyronum productio*, értsd: *tyronum persecutio*), amely az adóként begyűjtött állami javak raktárakba és más megfelelő helyekre szállításának felügyeletét jelentő kötelezettség egyik eleme volt (Arc. Char. Dig. 50, 4, 18, 3). Fogalmilag a *munera civilia* körébe tartozott és személyhez kötődő közteher volt (*munus personale*).

238 A CTh. 11, 16, 14 (382) a *capitularia* és *temonaria functiót* külön veszi a *vilia* (értsd: *sordida*) *munerától*. A CTh. 11, 16, 6 (346) [= C. 12, 23, 1] és a C. 12, 1, 5 a *temonaria* (nem *temonis*) *onera* körét említi külön a *sordida munera* kategóriájától.

239 A *Codex Theodosianus*ban mindösszesen még egy helyen (CTh. 11, 23, 2 [362]) találkozunk a kifejezéssel.

240 VÁRADY 1961, 79. sk. és MAZZARINO itt hivatkozott tanulmányát (MAZZARINO 1951; a rendelet részletes elemzését lásd fentebb.)

241 SEECK 1899, 1542.

242 VÁRADY 1961, 79.

A rendszer első elemét jelentő újoncbeszerzés folyamatát a szakirodalomból sem ismerhetjük meg kielégítően. Az említett rendeletben szereplő *advenae iuniores*, vagyis „jövevény újoncok” valószínűleg a *capitulumon* vagy a tágabb igazgatási területen kívülről beszerzett új katonákat jelentették, kérdéses azonban, hogy adóügyileg hogyan „számolták el” bevonultatásukat. Grosse magyarázatában a *temonarius* toborozta az újoncot, annak pénzt (*Handgeld*, *Werbegeld*) fizetett. Az újonc „ára” így a felek megállapodásától függött.²⁴³ Várady szerint az újonc állítása „*coemptiós* alapon” történt,²⁴⁴ vagyis az újonc-állításra kötelezett személyeknek kötelességük volt – a rendes újoncállításon túl – további újoncot állítani, amelyért az újoncozó szervek pénzt fizettek. A pénz összege azonban nem megállapodás, hanem hatósági (vagyis a *temonariusok* általi) árszabás révén (*coemptiós* alapon) lett megállapítva.

A folyamat működésének bizonytalanságai több kérdést is nyitva hagynak. Nem egyértelmű az *aurum tironicum* helye és jellege. Amennyiben a *temonarius* költségeinek (vagyis az újoncért kifizetett pénznek) fedezetére szolgált, vagyis annak járt, nem tekinthetjük egy – az újoncállítás tényleges kötelességétől elszakadt – általános adónak, ahogyan azt a szakirodalom nagy része feltünteti.²⁴⁵ Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy az *aurum tironicum* mint *terminus technicus* használata sem egyértelmű a vonatkozó forrásokban.²⁴⁶

Álláspontunk szerint csak a személyes újoncállítás (*tironum praebitio*) alól felmentett területek által fizetett újoncmegváltás (*pretium*) tekinthető adójellegű kötelezettségnek, mivel ez kizárólag az államkincstár felé irányuló pénzfizetésben valósult meg. Az újoncváltás adóként történő intézményesülése több császári rendeletben is kidolgozást nyer. A már említett CTh. 7, 13, 13 (397) mellett (amely a *pretium* kincstárba szállítását írja elő) az újoncállítás alól mentességet élvezők körét meghatározó *constitutio* (CTh. 11, 18, 1 [409?412?]) bevezetése is árulkodó: „*tirones, quorum pretia exhausti aerarii necessitas flagitavit, praebere nolimus*”, vagyis az újoncváltás (*pretia*) beszédését „a szűkölködő kincstár igénye követeli meg”. Ammianusnál olvashatjuk, hogy újoncváltás címén („*pro militari supplemento*”), amelyet évente, tehát rendszeresen fizetnek a tartományok, nagy mennyiségű arany („*auri cumulus magnus*”) kerül a kincstárba.²⁴⁷ Ebben a megközelítésben az újoncállítás (*tironum praebitio*) helyett fizetett megváltást teljesen el kell választanunk a *prototypia* keretében teljesített *aurum tironicum*tól.

Az újoncállítással összefüggő fogalmak elhatárolásához nyújt segítséget a *prototypia* kifejezést elsők között említő jogforrás (CTh. 6, 35, 3). Az udvari tisztviselők számára előjogokat biztosító *constitutio* témánk szempontjából fontos, fordulata több kérdést is felvet.

243 GROSSE 1920, 214.

244 VÁRADY 1961, 79.

245 KARAYANNOPULOS 1958, 119. skk. az általános, rendes adók (*ordentliche allgemeine Steuern*) közé sorolja; SANDER 1940, 194 a CTh. 7, 13, 7-ben felszámolt pénzfizetési kötelezettséget a „védelmi adó” (*Wehrsteuer*) megszüntetéseként értelmezi. KUBITSCHKE 1934, 65. szerint a *temo* egy változó összegben meghatározott adóösszeg (*Steuerbetrag*). Jones szóhasználatában az *aurum tironicum* a vidéki népesség számára előírt *land tax* (JONES 1964, 615.).

246 Ammiani Marcellini *Rerum Gestarum libri qui supersunt*, XIX, 11, 7 mint *aurum*, XXXI, 4, 4 *pro militari supplemento auri cumulus*. A CTh. 7, 13, 3, 1-ben: *aurum pro tironibus*. A teljes kifejezés mindössze egy 4. század eleji egyiptomi papiruszon található meg (KARAYANNOPULOS 1958, 119^{9a}).

247 Amm. Marc. XXXI, 4, 4.

Quibus omnibus condonamus, ne exactorum vel turmariorum, quos capitularios vocant, curam subeant vel obsequium temonariorum vel prototypiae.

Grosse értelmezése szerint a „*quos capitularios vocant*” fordulat a *temonarius*ra és nem a *turmarius*ra vonatkozik. A magyarázat háttérében a *capitularius* és a *temonarius* fentebb már említett, nem minden esetben helyes azonosítása állhat.²⁴⁸ Álláspontunk szerint az „*exactorum vel turmariorum...curam*” fordulat, mondattani elhelyezkedésének megfelelően, a *capitularius*ra vonatkozik. A *capitularius* a kollektív újoncállítás rendszerében az újoncok begyűjtője (*exactor tironum*), az újoncok egységének (*turma iuniorum*) vezetője, a *turmarius*.²⁴⁹ A rendelet feladatának legfontosabb elemeit sorolja fel. A *cura exactorum* jelentheti egyrészt az újoncok begyűjtését, pontosabban az újoncállításról való gondoskodást, másrészt a térítés (*pretium*) beszedését a többi *sociustól*. A *turmariorum cura* egyértelműen az újoncok begyűjtésének kötelezettségére vonatkozik.

Az „*obsequium temonariorum vel prototypiae*” fordulat az újoncállítás másik módszerén, a *prototypia* rendszerén belül értelmezhető. Az itt megjelölt kötelezettség az újoncvásárlás fentebb részletezett, feladatát jelenti. A *temonarius* egyrészt az újoncok beszerzője (*exactor tironum*), másrészt az újoncár megállapítója és behajtója (*exactor auri tironici*). A szövegből jól láthatóan kitűnik a *protostasia* és a *prototypia* különbsége, a két rendszer megfogalmazás szintjén is megnyilvánuló elválasztása.²⁵⁰ Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a *constitutio* mindkét esetben csupán meghatározott feladatok ellátása alól ad mentességet. A kedvezményezettek nem kapnak felmentést az újoncállítással összefüggő valamennyi teher alól: a *capitularius*nak járó térítést (*pretium*) és a *temonarius*nak teljesítendő újoncárat (*aurum tironicum*) továbbra is meg kell fizetniük.

248 GROSSE 1920, 212.

249 Az újonc csapat *turma* szóval való megjelölésére lásd CTh. 7, 13, 8 (380).

250 A rendelet *Codex Iustinianus*ban szereplő változata (C. 12, 28, 2) a *prototypia* kifejezést értelemszerűen nem tartalmazza, mivel Valens – az alábbiakban elemzett – 375-ös rendelete a *prototypia* addigi gyakorlatát megszüntette.

7. Igazgatásfinanszírozás a gyakorlatban – egy vitatott császári szándék

7.1. Az újoncállítás rendjének reformkísérlete: Valens 375-ös rendelete (CTh. 7, 13, 7)

A katonaillesítés és katonatoborzás közterhének meghatározó eseményét jelentette Valens 375-ben kiadott, CTh. 7, 13, 7 alatt felvett császári rendelete. A *constitutiót* a vonatkozó szakirodalom egyöntetűen fordulópontként jelöli meg az újoncozás rendjének szabályozásában. Függetlenül attól, hogy az abban megjelölt és kitűzött változtatási tervek mennyiben valósultak meg, a *protostasia-prototypia* rendszere – a jogi szabályozás szintjén legalábbis – átalakult. Zuckerman egy külön tanulmányt szentel a rendelet – fordítással összekötött – értelmezésének,²⁵¹ Sander, Várady, Mazzarino vonatkozó tanulmányában külön elemzi a jogforrást oly módon, hogy az azt megelőző és az azt követő gyakorlatot ütközteti.²⁵² Munkánkban, ezt a megközelítést némileg módosítva, először az új szabály megalkotására okot adó körülményeket kívánjuk feltárni, ezt követően térünk rá a bevezetni kívánt új módszer ismertetésére. A rendelet elemzését azzal kívánjuk kiegészíteni, hogy vizsgálódási körünkbe bevonjuk az azzal összefüggésben álló, de legalábbis annak jogtörténeti előzményeként értelmezhető, ugyancsak Valenstől származó 370-es *constitutiót* (CTh. 7, 13, 6).

7.2. A *prototypia* gyakorlatában rejlő visszasságok

A rendelet bevezető szakasza az új szabályozás legfontosabb elemeinek rögzítését követően hosszan, szinte már szónoki stílusban taglalja a régi rendszer hiányosságait:

Tironum praebitio in patrimoniorum viribus potius quam in personarum muneribus collocetur, ut proto.. munus, quod provinciarum interna depascitur, ab imis, ut dicitur, radicibus eruatur. Nam inter reliqua vitia haec duo vel maxime intolerabilia iudicamus, quod aurum saepe pro corporibus inmane deposcitur atque advenarum coemptio iuniorum insolentius quam convenit aestimatur. Contra haec sane reperta est et facilitas et commoditas exigendi, cum neque excusari quisquam poterit, ut ante privilegio consueta fuerat hominis vindicatio, nec ullus, qui relevandus fuerit, perpetuae ingravationi addici.

251 ZUCKERMANN 1998, 97–121. A tanulmányban elemzett másik rendelet a (más tárgykörben) 372-ben kiadott CTh. 6, 4, 21.

252 Esders – a rendelet elemzésén túl – a késő római újoncállítás rendszerének hasonló, középkori frank intézményekkel való összevethetőségét vizsgálja. ESDERS 2009, 210. skk.

a) „*Tironum praebitio in patrimoniorum viribus potius quam in personarum muneribus collocetur,...*” – A rendelet első mondata szerint az újoncállítás kötelezettségét nem személyhez kötődő közkötelezettségként (*personarum muneribus*), hanem patrimoniális alapon, tehát a föld tulajdona vagy birtoklása szerint kell megállapítani. Az új szabály látszólag nem jelent változást, hiszen az újoncállítási kötelezettség alapját jelentő *protostasia* kezdettől fogva a földhöz, pontosabban a *capitulum*hoz tartozó föld feletti rendelkezéshez kötődött. A gyakorlatban azonban – ahogyan arra rámutattunk – a *protostasia* és a tényleges, „természetbeni” (*corpora*) újoncszolgáltatás kötelezettsége (*tironum praebitio*) elvált egymástól. Ebből az következett, hogy a *protostasia* alól nem mentesített *capitulum-socii* egy része, személyes alapon, a tényleges újoncszolgáltatás alól mentesítést kaphatott.²⁵³ A *protostasia* kötelezettségének általános fenntartása mellett így a „gyakorlati értelemben vett *protostasia*”, vagyis a személyes újoncállítás terhe ismétlődően a *capitulum* ugyanazon tagjaira nehezedett. A rendelet ezért a *tironum praebitiót*, személyi alapú *munus* helyett, patrimoniális szolgáltatásnak minősíti, melynek nemcsak alapja a földbirtok (lásd *capitulum*), de jellege szerint is a rendes földadó kategóriájába esik.²⁵⁴ A rendelet az új besorolással párhuzamosan megszünteti a *tironum praebitio* alóli személyes mentességeket és azok öröklődését.

b) „...*proto.. munus, quod provinciarum interna depascitur, ab imis, ut dicitur, radicibus eruatur.*” – A töredékes szöveg kétféleképpen (*protostasiae* ill. *prototypiae munus*) kiegészíthető részét a szakirodalom többé-kevésbé egyformán, a *prototypia* addigi gyakorlatának megszüntetéseként, „gyökeres átalakításaként” értelmezi.²⁵⁵ A jogforrások is ezt a feltételezést támasztják alá, mivel a *prototypia* mint *terminus technicus* ezt követően már nem fordul elő császári rendeletekben, míg a *protostasia* igen.²⁵⁶

c) „...*aurum saepe pro corporibus inmane deponitur atque advenarum coemptio iuniorum insolentius quam convenit aestimatur.*” – Az idézett fordulatból levonható legfontosabb következtetés, hogy az újoncozóknak (*temonariusoknak?*) lehetőségük volt az újoncállításra kötelezett személyek számára az újoncváltságot (*aurum pro corporibus*) magasan megállapítani, míg az újoncállításra kötelezett közösségektől „alacsony áron átvenni” a rekrutákat. A fordulat a *protostasia* egyik tárgyalt változatát, a „kollektív újoncvásárlást”, vagyis a *prototypia* módszerét világítja meg. Az újoncozók ebben az esetben nem „belterületi”, vagyis adóügyileg a kötelezett *capitulum*hoz tartozó katonákat gyűjtenek, hanem azon kívüli „jövevény újoncokat” (*advenae iuniores*). Az újoncokért „*coemptiós* módszerrel” fizettek, vagyis az árat ők határozták meg.

253 A *tironum praebitio* alól mentesítő császári rendeleteket (C.Th. 11, 16, 18 [390]; 11, 18, 1 [409?412?]) hangsúlyozottan el kell különítenünk a *protostasia* alóli mentességet szabályozó *constitutió*któl (C.Th. 7, 18, 3; 11, 23, 3-4 [396]).

254 VÁRADY 1961, 79.

255 A rendeletet a *prototypia* megszüntetéseként értelmezi GROSSE 1920, 214.; SANDER 1940, 194.; ZUCKERMANN 1998, 105.; VÁRADY 1961, 80. a két kifejezést párhuzamosan használja a töredék lehetséges kiegészítéseként. Noethlichs értelmezése, amely a *constitutiót* a *protostasia* megszüntetéseként magyarázza, egy nem jellemző kivételnek tekinthető: NOETHLICH, K. L. (1981): *Beamtenum und Dienstvergehen. Zur Staatsverwaltung in der Spätantike*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag. 122.

256 C.Th. 11, 23, 3 (396), C.Th. 11, 23, 4 (396).

A visszaélési lehetőségek azonban nem merültek ki a katonát állító és a katona helyett megváltást fizető közösség szolgáltatásainak (az újonc, illetve az *aurum tironicum*) érték-különbözetéből adódó spekulációs haszonban. Az újoncszolgáltatásra kötelezett közösségeknek ugyanis – az idézett szakirodalomban egyöntetű feltételezés szerint – egyrészt meg kellett fizetniük a megváltás, az *aurum tironicum* összegét, és ezen felül kellett még újoncot is szolgáltatniuk. Amennyiben saját *protostasia*-kötelezettségük részeként állították volna a katonát, azért értelemszerűen nem kaphattak volna ellenértéket, azt a hatóság tőlük nem „megveszi” (*aestimatur*), hanem „beszedi”.

A spekuláció és a korrupció ilyen mérvű lelelményessége és szemérmertlensége mellett talán nem is minősül dagályosnak a rendelet szóhasználata, amely szerint ez a gyakorlat „minden más gazság mellett is a legelviselhetetlenebb” (*„inter reliqua vitia haec duo vel maxime intolerabilia iudicamus”*), és a tartományokat már „velejükig pusztítja” (*„provinciarum interna depascitur”*).

7.3. A „külderületi toborzás” megszüntetése

A rendelet elsőrendű célja, hogy megszüntesse az újoncszolgáltatás általunk utolsóként tárgyalt módját, a „külderületi újoncvásárlást” és az abban rejlő visszaélési lehetőségeket. Ahogyan Sander elemzése rámutat, a korábbi rendszer legnagyobb hibája az volt, hogy az újoncállítás kötelezettségét pénzen váltották meg, az így beszedett pénzen pedig „külderületeket” vettek.²⁵⁷ Az eddig taglalt szempontok alapján könnyen megérthető, hogy az újoncszolgáltatás első két módja sokkal egyszerűbb és ellenőrizhetőbb, mivel a *capitulum* tulajdonosa(i) katonát állítottak vagy újoncváltásgot fizettek. A *prototypia* rendszerében a két szolgáltatás viszonya ellenőrizhetetlenné vált, aminek következtében nemcsak az adózók szenvedhettek kárt, hanem az államkincstár is.

Az önkényes árszabásokból eredő spekulációs haszon mellett ugyanis a *prototypia* egy másik visszaélési lehetőséget is magában rejtett. A katonának állított, *capitulum*hoz tartozó *colonus* bevonulásával adómentességet kapott, amely a szolgálati idő előrehaladtával kiszélesedhetett. Az adómentesség lényege abban állt, hogy a bevonult személy neve alatt szereplő adófizetési kötelezettség, az úgynevezett *caput* (*capita*) a katonáskodás ideje alatt szünetelt. A szolgálati évek és az egységek minőségétől függően a mentességet ki lehetett terjeszteni a családtagok (feleség, szülők, gyermekek) *caputjára* is.²⁵⁸ A császári rendeletalkotás ezzel a módszerrel kívánta segíteni a *colonus* család fennmaradását (és gyarapodását) a családfő távolléte esetén.²⁵⁹ Mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy ha a *capitulum-socii* közül valaki újoncot állított, saját földjére kapott egy (vagy több) *caputnyi* adómentesítést. Amennyiben azonban a katonaállítást intéző *socius* (ez esetben *temonarius*) külderületről, esetleg az adónyilvántartásba nem vett személyek köréből állított katonát, jogosulatlanul szerezhetett mentességet, mivel a földjéhez kötött munkaerő száma nem csökkent.

257 SANDER 1940, 194.

258 Ilyen mentességet tartalmazó rendeletek: CTh. 7, 13, 6 (370); 7 (375); 7, 20, 4; továbbá a fentebb elemzett szónyi törvénytábla. A visszaélési lehetőségek elemzését lásd VÁRADY 1961, 307. skk.

259 SANDER 1940, 204., katonáskodást ösztönző eszközként párhuzamot von a bevonult *colonus*nak járó adókönyvnyitás és a veteránfiúk számára nyújtott zsoldpótlék biztosítása között.

Ennek elkerülése érdekében már Valens *caput*-mentességet engedélyező egyik rendeletének második szakasza (CTh. 7, 13, 6, 1) rögzítette az alábbi szabályt:

Nullus vero tironem vagum aut veteranum possit offerre, cum ad spontaneam singuli militiam propositae inmunitatis commodis invitentur. circa eos enim legis iubemus valere beneficium, qui indigenas atque ipsius provinciae finibus innutritos vel adfixos censibus vel ad crescentibus suis obtulerint iuniores; neque enim convenit illum inmunitate gaudere, qui vana oblatione vagi atque fugitivi vel veterani filii statum futurae conventionis inviserit.

A bevonulásért járó előjog (*beneficium*), az adómentesítés csak azoknak jár, akik olyan személyeket állítanak katonának, akik a) az adott tartományban születtek vagy nevelkedtek („*indigenas atque ipsius provinciae finibus innutritos*”), továbbá b) az adólajstromba fel van annak véve saját nevükkel összekapcsolt *caput* alatt (*adfixos censibus*) vagy az adott *caput* „adóügyi helyetteseként” („*ad crescentibus suis*”).²⁶⁰ A rendelet ennek megfelelően nem engedélyezi, hogy „külföldi” újoncot, illetve kiszolgált katonát („*tironem vagum aut veteranum*”) állítsanak, és ezzel a „fonderlatos felajánlással” („*vana oblatione*”), a beszerzett személyekkel való megállapodás révén, élhessenek a mentességgel.

7.4. A bevezetni kívánt új gyakorlat

Az újoncvásárlás lehetőségének megszüntetésével a *capitulum*-tagok újoncállítással vagy megváltásfizetéssel teljesíthették a *protostasia* kötelezettségét. A rendelet azonban a két korábbi módszer teljesítési rendjében is változtatásokat vezetett be.

1. Illud etiam similiter definitum est, ut ii tantum a consortibus segregentur, quorum iugatio ita magna est, ut accipere non possit adiunctum, cum pro suo numero in exhibendo tirone solus ipse respondeat. inter quos vero possessionis exiguae necessitas coniunctionem postulat, functionis annorum et praebitionis vicissitudo servetur, quippe ut senatores ceterique, qui primo anno et suo et consortis nomine tironem dederint, insequenti vice habeantur immunes illique in praebitione succedant, a quorum conventione fuerit ante cessatum. quem ordinem, cum corpora postulantur, conveniet custodiri. sin vero aurum fuerit pro tironibus inferendum, unumquemque pro modo capitationis suae debitum redhibere oportet.

a) „...*ii tantum a consortibus segregentur, quorum iugatio ita magna est, ut...pro suo numero in exhibendo tirone solus ipse respondeat.*” – Az idézett szabály látszólag nem rejt magában új megoldást, mivel arról rendelkezik, hogy a megfelelő nagyságú földterülettel, pontosabban földadóegységgel rendelkezőket („*quorum iugatio ita magna est*”), akik egye-

²⁶⁰ Az *ad crescens* (akit nyomatékosan meg kell különböztetnünk a hadsereg állománytáblájába felvett, ugyanilyen elnevezésű fiatal „tartalékostól”) az adólajstromban szereplő (tehát nem *incensitus*), de fizetési kötelezettséggel nem terhelt személy, vagyis olyan „*censibus adfixus*”, akinek a neve nincs külön *caput* alá vezetve, de – mint egyfajta „adóügyi tartalékos”, helyettes – ettől még adóúgyileg kötve van a *caput*okkal összekapcsolt személyek közösségehez (*censibus obnoxius*).

dül is képesek (illetve kötelesek) egy újoncot kiállítani, nem kell bevonni az újoncállításra kötelezett közösségekbe. Az „*ii tantum a consortibus segregatur*” („csak azokat kell a tagoktól elválasztani”) fordulat és a részlet ebből következő „csak azokat kell a társult tagoktól különválasztani” fordítása már elgondolkodtató. Mivel a rendelet egyik szabályával megszüntette a *tironum praebitio* alóli mentességeket, talán tehetünk egy olyan következtetést, hogy korábban a mentességet élvezőket elválasztották az újoncállításra kötelezettekől, őket – annak ellenére, hogy a *capitulum*hoz tartoztak – nem vonták be az újoncállításra kötelezettek kényszerközösségébe (*consortium*). A *capitulum-socius* így nem lett *consors*. Ezért hárulhatott ismétlődően ugyanazokra a személyekre, *consortes*re az újoncállítás terhe.

b) „...*qui primo anno et suo et consortis nomine tironem dederint, insequenti vice habeantur immunes...*” – A *protostasia*, a *capitulum*-tagok általi újoncállítás „klasszikus” rendjét rögzítő rendelkezés szerint abban az esetben, amikor a közösség az újoncállítás kötelezettségének személyek állításával, „természetben” tesz eleget (*cum corpora postulantur*), mindig más tagnak kell a tényleges újoncállítást teljesíteni. Aki az egyik évben újoncot állított, az a következő években csak térítés (*pretium*) fizetésére kötelezhető. A teljesség kedvéért, vagyis hogy „semmi kétség ne maradjon” („*ne aliquid dubium relinquatur*”) a felváltva teljesített újoncállítás szabályait és összecszerűségeit is rögzítik:

2. Ne aliquid dubium relinquatur, et solidorum numerum, qui temonario inferendus est, designamus, ut, sive senator honoratus principalis decurio vel plebeius tironem suo ac sociorum nomine ex agro ac domo propria oblaturus est, ita se a coniunctis accepturum solidos noverit, ut integri pretii modus in triginta tantummodo et sex solidis colligatur, ut deducta portione, quae parti ipsius competit, reliquum consequatur, sex tironi gratia vestis ac sumptuum praebiturus.

A *constitutio* idézett szakasza – mintegy emlékeztetve legfőbb rendelkezésére – hangsúlyozza, hogy a *consortium* tagjainak „saját földjükről és házukból” („*ex agro ac domo propria*”) kell, a közösség nevében („*suo ac sociorum nomine*”), újoncot állítani. Ebben az esetben az újoncot állító személynek harminc aranynak megfelelő pénzösszeget kell felbontania a *capitulum* tagjai között (magát is beleszámítva), a földterületek arányában, majd ebből levonva a rá eső részt („*deducta portione, quae parti ipsius competit*”), a megmaradt összeget lehet a tagoktól beszedni („*reliquum consequatur*”). A térítés (*pretium*) összegén felül megállapított hat arany különválasztva kezelendő. Ez az összeg ugyanis az újoncnak (nem az újoncállítónak) jár „ruházat és költségek okán” (*gratia vestis ac sumptuum*), továbbá ezt arányosan kell felosztani a *capitulum*-tagok között úgy, hogy abba (valószínűsíthetően) az újoncállító is fizet.

A részlet másik fontos adaléka, hogy a kollektív újoncállítás „klasszikus esetének” szabályozásakor nem a *capitularius*, hanem a *temonarius* szóval jelöli a közösségi újoncállító (és a térítést beszedő) személyt. A *prototypia* fogalmának – császári rendeletekben is tükröződő – eltűnése így nem jelentette a vele technikai értelemben összefüggő *temonarius* kifejezés és feladat megszűnését is.²⁶¹

261 A *Codex Iustinianus*ban szereplő C. 12, 28, 2, 1 egyszerre használja a *capitularius* és a *temonarius* kifejezést.

Végezetül tekintsük át a rendelet talán leglényegesebb változtatásának minősíthető új szabályt:

...Sin vero aurum fuerit pro tironibus inferendum, unumquemque pro modo capitationis suae debitum redhibere oportet.

Az új szabály szerint amennyiben a közösség tagjai újoncváltságot (*aurum pro tironibus*) fizetnek, nem a földadóegység (*iugatio*), hanem a fejadóegységek alapján (*pro modo capitationis*) kell a terhet közöttük megosztani. A *consortium* tagjai így nem a *capitulum*hoz tartozó földadóegységek, a *iugum*okon belüli részesedés alapján osztoznak az újoncváltságban, hanem a földjükön nyilvántartásba vett, ahhoz kötött személyi adófizetők, a *caputok* száma szerint. Az új szabályozás szerint tehát – a *iugatio*hoz igazított *capitulum* alapján kivetett újoncállítástól és térítésfizetéstől eltérően – az újoncváltság (*aurum tironicum*) technikai értelemben is pénzben fizetett, egyenes adóvá vált.

7.5. Az újoncállítás adóügyi vonatkozásai

A korábbi gyakorlattal összefüggő visszasságok és visszaélések egyik lehetősége lehetett a bevonult katonának járó adóegység- vagy *caput*-mentességek körében elérhető előnyök rosszhiszemű kihasználása. A katonának bevonult, saját nevük alatt bejegyzett adózók vonatkozásában a rendelet a következő szabályt állapítja meg:

3. Ipsorum etiam, qui militaturi sunt, privilegiis accedentibus facilius devotio provocatur, videlicet ut universi, qui militaria sacramenta susceperint, eo anno, quo fuerint numeris adgregati, si tamen in suscepto labore permanserint, immunes propriis capitibus mox futuri sint. Completis vero quinque annorum stipendiis qui comitatensibus numeris fuerit sociatus, patris quoque et matris nec non et uxoris suae capitationem meritis suffragantibus excusabit. Ii vero, qui in ripa per cuneos auxiliaque fuerint constituti, cum proprio capite uxorem suam tantum post quinque annos, ut dictum est, praestent immunem, si tamen eos censibus constiterit adtineri. Et quia publica utilitas quoque cogitanda est, ne sub hac indulgentia insertae capitationis numerus minuatur, ex incensitis adque ad crescentibus in eorum locum, qui defensi militia fuerint, alios praecipimus subrogari.

a) „...universi, qui militaria sacramenta susceperint... eo anno, quo fuerint numeris adgregati, ...immunes propriis capitibus mox futuri sint.” – A katonának állt személy – a szolgálattal együtt járó előjogként – nyomban (*mox*) mentesíti a saját neve alá vett *caputot* az adófizetés alól. Ötévnyi szolgálatot követően („*completis vero quinque annorum stipendiis*”) a kiemelt, *comitatensis* egységek tagjainál már további három személy: a bevonuló apja, anyja és felesége *caputja* után is jár a mentesség, míg a *ripenses* („*in ripa*”), *auxilia* és *cuneus* egységek katonái esetén a mentesség további egy főre (a feleség *caputjára*) szól. Külön is kiemeli a rendelet, hogy a *caput*-mentességet csak a meghatározott személyek (léte és) adóajstromba való bejegyzése esetén lehet érvényesíteni („*si tamen eos censibus constiterit adtineri*”).

A szabály lényegében megismétli a munkánkban korábban részletesen is elemzett szőnyi törvénytábla (*Epistula Constantini et Licinii de privilegiis militum et veteranorum*) és a CTh. 7, 20, 4 (325) rendeletének garanciális szabályait, amely megakadályozta, hogy a bevonuló katona szolgálatáért járó *caput*-mentességét rosszsziszeműen használják fel.

b) „*Et quia publica utilitas quoque cogitanda est, ne sub hac indulgentia insertae capitacionis numerus minuat, ex incensitis adque ad crescentibus in eorum locum, qui defensi militia fuerint, alios praecipimus subrogari.*” – Az előzőekben említett biztosítékokat teszi teljessé a szakasz és az egész *constitutio* záró rendelkezése.

A katonák bevonulásával a *caputok* (pontosabban: az aktív *caputok*) száma értelemszerűen csökken, mivel a katona és idővel családtagjai *caput*-egysége mentességet élveznek, azokat nem kell beszámítani az adófizetésbe. A rendelet minderre tekintettel kötelezővé teszi, hogy a kieső vagy „passzívt” személyek nevében lévő *caputok*nál a kiesett személyek neve helyett az addig be nem jegyzett és adóügyileg cenzusba vehető személyek köréből (*incensitis adque ad crescentibus*) fel kell vezetni a megfelelő számú új nevet az adóajstromba, hogy a személyhez kötött adóegységek, a *capitatiók* száma ne csökkenjen az újoncok bevonulásával („*ne sub hac indulgentia insertae capitacionis numerus minuat*”).

7.6. A refomkísérlet értékelése

A vonatkozó szakirodalom nem alkot túl elismerő véleményt az elemzett rendeletről. Várady szerint „a Valens-féle rendelet aligha lehetett maradandó hatású”,²⁶² a még szigorúbban nyilatkozó Sander értékelésében a törvény és az abban megfogalmazódó rendszer értelmetlen és felesleges.²⁶³

A kritikus értékelés rámutat arra, hogy a vonatkozó császári rendeletek, 375 után is biztosítottak mentességeket az újoncállítással összefüggő terhek alól,²⁶⁴ vagyis a császári *constitutio* önmagában – a *prototypia* kifejezés megszüntetésével és az ahhoz kapcsolódó mentességek ilyen formában foganatosított eltörlésével – nem tudta hosszabb távra felszámolni az engedményadományozások gyakorlatát.

Ugyancsak jogosan megfogalmazódó kritika, hogy az újoncállítás közösségben teljesítése szinte kizárólag a városokhoz, illetve az azok előjáróihoz (*decuriones, curiales*) tartozó földeket érintette. A szenátorok földjei eleve megkülönböztetett módon voltak kezelve,²⁶⁵ a *protostasia* kötelezettségével összefüggésben pedig külön rendelet (CTh. 11, 23, 1 [361]) írta elő, hogy a szenátori földeket nem lehet más földekkel összekapcsolni, és egy *capitulum-consortium*ba vonni („*nec cuiusquam alterius iuga aut capita senatorum censibus adgregentur*”). A szenátorok és a *honorariusok* egyébként is elegendő nagyságú földterü-

262 VÁRADY 1961, 80.

263 Sander szavaival: „wäre also zwecklos und ein Schlag ins Wasser gewesen”. SANDER 1940, 196.

264 A már többször idézett CTh. 11, 18, 1 (409?412?) az újoncállítás, a CTh. 11, 16, 18 (390) – a *munera sordida* részeként – a „*temonis sive capituli onera*” alól mentesít.

265 A szenátorok földjeit és a szenátorinak minősülő földeket (amelyekre a rendeletek rendszeresen használják megkülönböztető jelleggel a *gleba* kifejezést) külön tisztviselők, *censualisok* vették nyilvántartásba. A szenátorok által fizetett adók beszedésére külön apparátust rendszeresítettek, a tőlük befolyt, mindig készpénzben fizetett adók (*collatio glebalis, aurum oblativum*) nem a *praefectus praetoriók*hoz, hanem az államkincstárhoz (*sacra largitio, comes sacrarum largitionum*) tartoztak. Részletesen lásd KARAYANNOPULOS 1958, 126. skk.

lettel rendelkeztek ahhoz, hogy önállóan is katonát állítsanak (vagy az „egész katona” utáni újoncváltást megfizessék), nem volt szükségük arra, hogy másokkal (értelemszerűen: más szenátorokkal) *consortium*ba tömörüljenek.²⁶⁶ Itt kell utalnunk arra, hogy a szenátorok rendszeresen megkapták az újonccállítás pénzbeli megváltásának lehetőségét, vagyis a földbirtokosoknak ez a csoportja eleve pénzfizetéssel teljesítette az említett kötelezettséget.²⁶⁷

A rendeletet – mint egy „fiktív” helyzet szabályozását tartalmazó jogszabályt – bíráló véleményekkel szemben ugyanakkor rá kell mutatnunk, hogy bizonyos értelemben az újoncozás egész rendszere „fikciókra” épült. A *protostasia* kötelezettsége mint hadkötelezettség, illetve az azt kiváltó évenkénti helyettesállítás éppúgy eltávolodott eredeti tartalmától, mint a *capitulum*ok utáni újonccállítás. Karayannopoulos kimutatása szerint ha minden évben minden *capitulum* után szolgáltattak volna egy rekrutát, az birodalmi szinten cca. 150 ezer embert jelentett volna (Iustinianus korának teljes keletrómai hadserege!).²⁶⁸ Sander is utal tanulmányában arra, hogy a *capitulum*ok mögött álló *colonus*-családok „fizikailag” sem lettek volna képesek évente megfelelő állapotú felferdült fiúgyermeket kiállítani.²⁶⁹ A többé-kevésbé folyamatos újoncozásra legfeljebb azokban a barbár közösségek által benépesített tartományokban lehetett esély, ahol a népesség teljes férfi lakossága hagyományosan katonáskodott, vagyis a szükséges harckészség és harcképesség is biztosított volt. A birodalom belső területeire telepített, különböző jogi és szervezeti formában integrált közösségek (*laeti, dedititii, foederati, gentes*) azonban nem tagozódtak be a városokra épülő közigazgatási rendszerbe, kívül álltak a városok igazgatási territóriumain.²⁷⁰

A formailag újonccállításra kötelezett földtulajdonosok túlnyomó többsége – mégha a megközelítés kissé leegyszerűsítő is – egyszerű adófizetesként teljesítette ezt a köztérhet, ez az adójelleg pedig Valens rendeletét követően, pontosabban a *capitatio* szerinti fizetésre vonatkozó szabály nyomán egyértelművé vált.²⁷¹ A *capitatio* alapján megállapított újoncváltás egyrészt megszüntette a földek után járó mentességek szerinti kedvezményeket, másrészt lehetővé tette, hogy valamennyi *capitulum*-tag egyenlő részt vállaljon a teher megfizetéséből (szemben a személyes újonccállításal, ahol értelemszerűen csak egy személy teljesített), harmadrészt rendes, éves adóvá tette a szolgáltatást, míg a tényleges újonccállítás átkerült a rendkívüli kötelezettségek (*extraordianaria munera*) körébe.²⁷²

A *prototypia* addigi gyakorlata lehetőséget adott a kötelezetteknek, hogy az újoncváltás megfizetése helyett „beszerzett újoncokkal” teljesítsenek, kikerüljék az adófizetést. A *prototypia* rendszerét elsősorban azért kellett „*ab imis radicibus*” felszámolni, mert az egyik legfontosabb, pénzben fizetett adóból származó állami bevétel csökkentette. Az adózókat

266 SANDER 1940, 196. sk.

267 Lásd CTh. 7, 13, 13-14 (397).

268 KARAYANNOPOULOS 1959, 44.

269 SANDER 1940, 200.

270 A késő római hadsereg rekrutációs bázisát elemző munkák részletesen elemzik a birodalom területén belül letelepített barbár közösségek jogi és szervezeti kereteit (MOMMSEN 1910, GROSSE 1920, 200. skk.; VÁRADY 1961, 34–48., SOUTHERN, P.–DIXON, K. R. (2000): *The Later Roman Army*. London. Routledge. 46–50.

271 A *temo* egyszerű adóként való kivételére lásd különösen a *Nov. Val. VI, 3* (444) rendeletet, amely társadalmi helyzet szerint határozza meg annak összegét 90, 30 és 10 *solidus*ban.

272 Lásd a CTh. 11, 16, 18 (390) rendeletet. Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a rendelet az *extraordianaria munera* körébe tartozó „*temonis sive capituli onera*” alól a nevezettek földjeit mentesíti („*Eius igitur patrimonium, quem ab his obsequiis lex nostra defendit*”), vagyis a *capitatio* szerinti újoncváltás megfizetésére nem vonatkozik a mentesítés.

ért méltánytalanságok csak az említés szintjén játszhattak fontos szerepet. Az új rendszerben a *temonarius* feladata is megváltozott. Ahogyan a rendelet 2. szakaszából világosan kiderül, a *prototypia* „újoncbeszerzője” ezentúl az újoncváltás, a *temo* adójának beszédője lett, illetve az azért anyagilag is felelős *capitulum*-tag. Az „újoncot állító” *socius* személyének kötelező váltogatása valójában a *temo* adóját beszédő tag személyének előírt cserélését jelentette, az anyagilag felelősséggel tartozó tag – inkább gyakorlatias, mint méltányossági célú – váltogatását.

A rendelet mindazonáltal, álláspontunk szerint, tartalmazott új és maradandó elemeket. Erdemei közül elsősorban azt tartjuk fontosnak kiemelni, hogy a formaságoktól terhelt újonc-állítás rendszerét átvezette a gyakorlatban is megfelelően érvényesülő adófizetés körébe.

7.7. Következtetések

A szakirodalmi feldolgozások sem tudják pontosan meghatározni, hogy az újoncállítás rendszerén belül mikor került előtérbe az újoncváltás a tényleges újonciszolgáltatással szemben, mikortól szolgált a kötelezettség egyértelműen hadgazdasági és nem hadkiegészítési célokat. Bár Valens 375-ös rendelete, álláspontunk szerint, egyértelmű elmozdulás az előbbi irányba, a következő évtizedekben még rendszeresen rendeltek el létszámfeltöltési célú újoncozást. A folyamat csak Iustinianus korára, a *Codex Iustinianus* rendeleteiben válik egyértelművé. A *Codex Theodosianus* vonatkozó *constitutio*i még lehetővé teszik az adófizető *colonusok* besorozását, megoldásokat keresnek a kieső adózók pótlására.²⁷³ A *Codex Iustinianus* vonatkozó rendelete (C. 12, 43, 1) már egyértelműen tiltja az adólajstromba vett személy (*censibus obnoxius*) belépését, egy másik *constitutio* pedig külön is nevesíti a *colonusokat* azzal, hogy őket „akkor sem lehet a hadseregbe behívni, ha önként ajánlkoznak, és kötelezni sem lehet őket a belépésre” („*aut ultro se offerentes ad militiam suscipiantur armatam aut cogantur inviti*”). A *colonusok* csoportjának hadseregtől való elválasztása, kiegészülve a rabszolgákra vonatkozó késő császárkori tilalmak továbbélésével, az újoncállítás tényleges (*corpora*) teljesítésének legfontosabb forrásait zárták el.²⁷⁴

A hadgazdasági és hadkiegészítési érdekek közötti ingadozás az előbbiekre javára dőlt el. A tényleges újoncozás, mint említettük, nem szűnt meg, de az 5. században már inkább kivételes. A Rajna-vonal összeomlását kísérő mozgósítást,²⁷⁵ majd a vandál-hun veszély idején foganatosított intézkedéseket 440 után²⁷⁶ a szakirodalom nemcsak elkésettnek minősíti, hanem naivnak is, mivel a végveszély állapotában, az anyagi források menthetetlen beszűkülése közepette tesznek kísérletet egy új, római, a gyakorlott barbár seregekkel konkurálni képes hadsereg megteremtésére.

Tekintetbe véve, hogy a barbár közösségek emberanyaga képezte a jó minőségű katonaságot, továbbá a katonai akciók döntő súlypontját már régóta a barbár hadseregek

²⁷³ A CTh. 7, 13, 6 (370) szerint elsősorban az adónyilvántartásban szereplő *ad crescentes* köréből kell a pótlást megoldani („*ex ad crescentibus primitus reparatur*”), a CTh. 7, 13, 7 (375) értelmében a helyettesek és az adónyilvántartásba nem vett személyek közül („*ex incensitis adque ad crescentibus*”).

²⁷⁴ Lásd pl. CTh. 7, 13, 8 (380); Marc. Dig. 49, 16, 11. A CTh. 7, 13, 11 (382) külön büntetést rendel a más rabszolgáját újoncsorba (*in tirocinium militiae*) állító számára.

²⁷⁵ CTh. 7, 13, 16-17 (406).

²⁷⁶ Nov. Val. V, 1 (440); Nov. Val. V, 2 (443); Nov. Val. XV. (444-445).

hordozták, az említettek haderőbe építése jelenthette a hadsereg-kiegészítés legcélszerűbb lehetőségét.²⁷⁷ Mindezt technikailag az egyéni vagy csoportos zsoldostoborzás, illetve az örökletes szolgálati kötelezettség formájában lehetett megvalósítani.

A hadsereg „barbarizálódásának” eltérő módszerei és kimenetele, továbbá ennek hatása a Nyugatrómai Császárság bukására tudományosan közismert. A keletrómai államban lezajlott intézkedések – a 443-as hadseregreform, továbbá a barbár *foederati* beépítése a birodalom politikai rendszerébe és hadszervezetébe 479-ben – sikeresebbnek bizonyultak. A szétesett nyugati birodalom féllal szemben lehetőség kínálkozott egy „saját” – ha nem is római, de birodalmi – hadsereg létrehozására,²⁷⁸ amely a megfelelő anyagi háttér és emberállomány szerencsés ötvözésével, Iustinianus korára ismét képes volt katonailag aktív szerepet játszani a mediterrán térségben.

277 Ahogyan Grosse fogalmaz: „eine Truppe um so höher bewertet wurde, je barbarischer sie war” (GROSSE 1920, 201).

278 Karayannopoulos hosszan elemzi és bizonyítja a keletrómai hadsereg I. Theodosiustól Iustinianusig megfigyelhető hazaivá, vagy rómaivá válását (Karayannopoulos 1959, 39–45.). Fejtegetéseinek legfőbb nehézsége, hogy a „külföldiség” fogalmát az 5–6. században szinte lehetetlen meghatározni. A birodalom területére 378 után betelepített gót *foederati* pl. az 5. század végén már nem tekinthető külterületi vagy külföldi katonaságnak. Ugyanez a kétség merül fel az ugyancsak fontos rekrutációs bázist jelentő isauriai vagy armeniai közösségekkel összefüggésben.

ZÁRÓGONDOLATOK

A Római Birodalom Diocletianus névéhez kötött, gyakorlatilag a 3. század elejétől kezdődő és a 4. század első felét végigkísérő államszervezeti megújulása is – a római igazgatástörténetet általában jellemző – válaszlépések rendszerének tekinthető egy számtalan kihívást magában hordozó történelmi helyzetben. A működésében megrendült római állam olyan körülmények között kényszerült katonai erejének és adminisztratív szervezettségének jelentős bővítésére, amikor már gazdasági teljesítőképességének határához ért, területi gyarapodásában megállapodott. A bővítéssel járó átszervezést csak a rendelkezésre álló erők és források minden korábnál szervezettebb és intenzívebb, *horribile dictu* elnyomóbb kihasználásával lehetett megvalósítani.

A „diocletianusi” rendszernek nevezett igazgatási reform egy krízis idején kialakított államfinanszírozási gyakorlatot rendszeresített, és egy rendkívüli jelleggel alkalmazott eszközrendszert állandósított, felvállalva a hosszabb távú működtethetőség komoly kockázatát. A birodalom intézményei és fokozatosan szűkülő pénzügyi forrásai a principátus korának eszközrendszerével már nem tudták működtetni a létszámát tekintve jelentősen megnövelt hadsereg és a teljesen újjászervezett államapparátus költségeit. Kényszermegoldásként, a közterhek mellett, az adózó lakosság vagyonát és munkáját is be kellett vonni az igazgatásfinanszírozás rendszerébe. A reform rövid távon elért eredményei: a császári hatalom növekedése, az igazgatás szélesebb körű működtetése, az állami adminisztráció hatékonyabb működése együtt jártak a lakosság elszegényedésével, a társadalmi szerveződés egységeinek folyamatos elsorvadásával, végső soron az államszervezet ténylegesen működtető igazgatási egységek leépülésével.²⁷⁹

Ahogy arra Alföldy is rámutat: a birodalmi szervezetrendszer mindenáron való működtetése a társadalom valamennyi alsóbb rétegét nyílt és brutális elnyomásként érintette („die offene, oft brutale Unterdrückung, die für die Sicherung der erforderlichen Arbeits- und Abgabenleistungen notwendig war und ebenfalls wahllos, die meisten sozialen Gruppen innerhalb der niederen Bevölkerung betraf”).²⁸⁰ A *munusok* rendszere, az *annona militaris* adó terhei és beszedésének rendje jól mutatják azt az aránytalanságot is, amely a császári kormányzat elvárásai és a teljesítőképessége határára ért lakosság lehetőségei között fennállt.

Az államfinanszírozás stabilizálása, a centralizált császári hatalom megerősödése, az igazgatás szélesebb alapokon nyugvó működtetése nem tudták ellensúlyozni a működésből értelemszerűen következő problémákat: a teherviselés aránytalanságait, a korrupciós lehe-

279 OSTROGORSKY, G. (1963): GESCHICHTE DES BYZANTINISCHEN STAATES, MÜNCHEN, BECK VERLAG, 33–34
[MAGYAR FORDÍTÁSBAN: OSTROGORSKY, G. (2001): A BIZÁNCI ÁLLAM TÖRTÉNETE (FORD. MAGYAR ISTVÁN LÉNÁRD),
BUDAPEST, OSIRIS KIADÓ].

280 ALFÖLDY 2002, 145.

tőségeket, a beszédések és fizetések lebonyolításával együtt járó jelentős veszteségeket. Mintegy igazolásaként utalhatunk a fentebb már elemzett császári rendelet (CTh. 7, 4, 35) indoklására, amely szokatlan őszinteséggel állapítja meg, hogy a katonák és tisztviselők zsoldjául szolgáló *annonát* a behajtók „mélyen a lakosok zsigereiből fogják előkaparni” („*graviter ex provincialium visceribus eruebant*”).

Az *annoná-munera* rendszer munkánkban elvégzett – nem átfogó, csupán egyes meghatározó elemeket kiemelő – rövid elemzése alapján is kijelenthető, hogy a rövid távon stabilitást teremtő, mindazonáltal kivételes és rendkívüli államfinanszírozási módszer hosszabb időn keresztül történő fenntartása jelentős kockázatokat rejtett magában. Az új államfinanszírozási szisztéma – kétségbevonhatatlan eredményei ellenére – magában rejtette a veszélyt, hogy a birodalom a fennmaradásáért folytatott küzdelemben felemészti a megújuláshoz szükséges anyagi és emberi tartalékait.

Az igazgatásfinanszírozás új rendszere nemcsak a kormányzást és adópolitikát fektette új alapokra, de alapjaiban változtatta meg a birodalom társadalmi és politikai viszonyait is. Az agrárnépességet és a városi lakosságot egyaránt terhelő és egymással szembeállító „für das Reich unheilvoll, aber für den Kaiser sehr bequem”²⁸¹ rendszer hosszabb távon végzetesnek bizonyult. Az adómegállapítás és -beszedés feladatait ellátó városi előljárók végső soron ugyanúgy a rövidlátó államfinanszírozási módszerek áldozataivá váltak, mint a közvetlen adófizetők. A császári politika rövid távú érdekeket szem előtt tartó, sajátos „sakkhúzása”²⁸² tragikus módon a társadalomnak éppen azt a két csoportját állította érdekellentétbe a birodalmi intézményekkel, amelyek annak működését biztosították.

281 SEECK, O. (1901): *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, II. Berlin, Siemenroth & Worms, 276.

282 ALFÖLDY 2002, 169.

IRODALOMJEGYZÉK

Az alábbi irodalomjegyzék nem tartalmazza a lexikonokat és szótárakat, az egyes enciklopédiacikkekre is csak a lábjegyzetekben hivatkozunk. Az alább fel nem tüntetett művek bibliográfiai adataira nézve a vonatkozó lábjegyzetekben foglaltak irányadók.

- Abbott, F. F. – Johnson, A. C. (1970): *The municipal Administration in the Roman Empire*. Princeton, Princeton University Press.
- Alföldy G. (2002): *Római társadalomtörténet*. (Ford. Borhy László) Budapest, Osiris kiadó.
- Alston, R. (1994): Roman Military Pay from Caesar to Diocletian, *JRS*, 84 (1994). 113–123.
- Altmayer, K. (2014): *Die Herrschaft des Carus Die Herrschaft des Carus, Carinus und Numerianus als Vorläufer der Tetrarchie*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- Arnheim, M. T. W. (1972): *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*, Oxford, Clarendon Press.
- Ausbüttel, F. M. (1988): *Die Verwaltung des Römischen Kaiserreiches. Von der Herrschaft des Augustus bis zum Niedergang des Weströmischen Reiches*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Austin, N. J. E. – Rankov, N. B. (1995): *Exploratio. Military and Political Intelligence in the Roman World from the Second Punic War to the Battle of Adrianopole*, New York, Routledge.
- Bagnall, R. S. (1980): P. Oxy. XVI 1905, SB V 7756 and fourth-century taxation. *ZPE*, 37. 185–196
- van Berchem, D. (1952): *L'armée de Diocletien et la réforme constantinienne*. Paris, Paul Geuthner.
- Birley, A. R. (2000): *Senators and Generals*. In Alföldy G. – Dobson, B. – Eck, W. (2000): *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- Boak, A. E. R. (1937): *Officium*. In *RE*, 17. 2045–2056.
- Borhy L. – Bartus D. – Számadó E., Bartus D. szerk. (2015): *Philippus Arabs császár brigetiói törvénytáblája*. Komárom.
- Borhy L. szerk. (1998): *Római történelem – Szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris kiadó.
- Bott, H. (1928): *Die Grundzüge der diokletianischen Steuerverfassung*, Dissertation. Frankfurt-Darmstadt.
- Brand, C. E. (1968): *Roman military Law*. Austin, University of Texas Press.
- Brandes, W. (2002): *Finanzverwaltung in Krisenzeiten: Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.-9. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Löwenklau-Gesellschaft.
- Bréhier, L. (2003): *A bizánci birodalom intézményei*. (Ford. Baán István) Budapest, Bizantinológia Intézeti Alapítvány.
- Bransbourg, G. (2008): Fiscalité impériale et finances municipales au IVE siècle. *AnTar*, 16. 255 –296.

- Bransbourg, G. (2015): The later Roman Empire. In Monson–Scheidels (eds.): *Fiscal Regimes and the Political Economy of Premodern States*. Cambridge, Cambridge University Press. 258–281.
- Breeze, D. J. (2000): Supplying the Army. In Alföldy G.– Dobson, B.– Eck, W.: *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit: Gedenkschrift für Eric Birley*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag. 59–65.
- Brósz R. (1964): *Nem teljes jogú római polgárok a római jogforrásokban (A római polgárság rétegződése)*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Brósz R. (1962): Use and meaning of the terms „decurio” and „curialis” in the sources of roman law. *Annales Budapest III*. 133–142.
- Bury, J. B. (1923): *History of the Later Roman Empire I-II. – From the Death of Theodosius I. to the Death of Justinian*. New York, Dover Publications.
- Campbell, B. (1994): *The Roman Army, 31 BC-AD 337: A Sourcebook (Routledge Sourcebooks for the Ancient World)*. London – New York, Routledge.
- Campbell, B. (2002): *War and Society in Imperial Rome*. London, Routledge.
- Carrié, J-M. (1994): *Diocletien et la fiscalité. AnTard*, 2. 33–64.
- Carrié, J-M. (1982): Le ‘colonat du Bas-Empire’: un mythe historiographique? *Opus*, 1. 351–70.
- Carrié, J-M. (1981): L’Égypte au IVe siècle: fiscalité, économie, société. In Bagnall, R. S. ed. (1981): *Proceedings of the sixteenth international congress of papyrology, New York, 24-31 July 1980*. Chico, Scholars Press. 431–446.
- Cérati, A. (1975): *Caractere annonaire et assiette de l’impôt foncier au Bas-Empire*. Paris, Librairie générale de droit et de jurisprudence.
- Dazert, H. (1985): *Ergänzungsabgaben und außerordentliche Lasten im römischen Reich im 4. und 5. Jahrhundert nach Christus*. Diss. Freiburg.
- Demandt, A. (1984): *Der Fall Roms: Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*. München, C. H. Beck Verlag.
- Demandt, A. (1989): *Geschichte der Spätantike – Das Römische Reich von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Chr.* München, C. H. Beck Verlag, 1998.
- Déléage, A. (1945): *La capitation du Bas-Empire*, Mâcon.
- Dobson, B. (1993): The „Rangordnung” of the roman army. In Breeze, D. – Dobson, B.: *Roman Officers and Frontiers*. Stuttgart, Mavors. 129–143.
- Domaszewski, A. (1981): *Die Rangordnung des römischen Heeres*. (Einführung, Berichtigungen und Nachträge von Dobson, B.). Köln–Wien, Böhlau.
- Drecoll, C. (1997): *Die Liturgien im römischen Kaiserreich des 3. und 4. Jh. n. Chr. – Untersuchung über Zugang, Inhalt und wirtschaftliche Bedeutung der öffentlichen Zwangsdienste in Ägypten und anderen Provinzen*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- Duncan-Jones, R. (1990): *Structure and scale in the Roman economy*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Eck, W. (1995): Augustus’ administrative Reformen: Pragmatismus oder systematisches Planen? In Eck, W.: *Die Verwaltung des Römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit. Ausgewählte und erweiterte Beiträge I*. Basel, Friedrich Reinhardt Verlag. 83–103.
- Eck, W. (1995): Die Ausformung der ritterlichen Administration als Antisenatspolitik? In Eck, W.: *Die Verwaltung des Römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit. Ausgewählte und erweiterte Beiträge I.*, Basel, Friedrich Reinhardt Verlag, 29–55.

- Eck, W. (1997): Provinz – Ihre Definition unter politisch-administrativem Aspekt. In Eck, W.: *Die Verwaltung des Römischen Reiches in der Hohen Kaiserzeit. Ausgewählte und erweiterte Beiträge II*. Basel, Friedrich Reinhardt Verlag. 167–187.
- Eich, P. (2007): *Militarisierungs- und Demilitarisierungstendenzen im dritten Jahrhundert n. Chr.* In de Blois, L. – Lo Cascio, E. Hrsg. (2007): *The Impact of the Roman Army (200 B.C.–A.D. 476). Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*. Leiden–Boston. Brill, 509–528.
- Eich, A. (2010): *Die Verwaltung der kaiserzeitlichen römischen Armee – Studien für Hartmut Wolff*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- Esders, S. (2009): „Öffentliche“ Abgaben und Leistungen im Übergang von der Spätantike zum Frühmittelalter: Konzeptionen und Befunde. In Kölzer, T. – Schieffer, R. Hrsg. (2009): *Von der Spätantike zum frühen Mittelalter: Kontinuitäten und Brüche, Konzeptionen und Befunde*. Ostfildern, Jan Thorbecke Verlag. 189–244.
- Fitz J. (1982): *A pannonok évszázada*. Budapest, Corvina.
- Földi A. (1990): A hajófuvarozásra vonatkozó közjogi szabályok fejlődése a római jogban. *AUB*, 32. 9–39.
- Garnsey, P. – Saller, R. (1987): *The Roman Empire (Economy, Society and Culture)*. Oakland, University of California Press.
- Geiger, M. (2013): *Gallienus*. Frankfurt am Main, Peter Lang.
- Goffart, W. (1974): *Caput and colonate: towards a history of late Roman taxation*. Toronto, University of Toronto Press.
- Goldsworthy, A. K. (2003): *The Complete Roman Army*. London, Thames and Hudson.
- Grey, C. (2011): *Constructing communities in the late Roman countryside*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Grey (2007), C.: Contextualizing Colonatus: The Origo of the Late Roman Empire. *JRS*, 97, 155–175.
- Grosse, R. (1920): *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*. Berlin, Weidmann.
- Grüll T. (2013): *A Római Birodalom történeti földrajza*. Pécs, Pécsi Egyetem Történettudományi Intézet, Ókortörténeti Tanszék.
- Hahn I. (1955): A kései császárkori patrociniüm viszonyok kialakulásának kérdéséhez. *AnTan*, 2. 238–253.
- Hahn I. (1955): Patrimonium és res privata. *AnTan*, 2/1–3. 85–90.
- Harries, J. (2012): *Imperial Rome AD 284 to 363. The new Empire*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Haensch, R. (1997): *Capita provinciarum. Statthaltersitze und Provinzialverwaltung in der römischen Kaiserzeit*, (Kölner Forschungen 7). Mainz, Philipp von Zabern Verlag.
- Hildesheim, U. (1988): *Personalaspekte der frühbyzantinischen Steuerordnung. Die Personalveranlagung und ihre Einbindung in das System der capitatio-iugatio*. Pfaffenweiler.
- Hostkotte, H. (1996): Systematische Aspekte der munera publica in der römischen Kaiserzeit. *ZPE*, 111. 233–255.
- Jahn, J. (1984): *Zur Entwicklung römischer Soldzahlungen von Augustus bis auf Diocletian*. In R.-Alföldi, M. (Hg.): *Studien zu Fundmünzen der Antike* 2. 53–74.

- Jakab É. (2012): *Szerzők, kiadók, kalózkodók: A szellemi alkotások védelmének kialakulása Európában*. Budapest, Akadémiai kiadó.
- Jakab É. (2014): Raktárházak a tengeri kereskedelem szolgálatában. In P. Szabó B. – Újvári E. szerk.: *Universitas „unius rei”: Tanulmányok a római jog és továbbélése köréből*. Debrecen, Debreceni Egyetem Marton Géza Állam és Jogtudományi Doktori Iskola. 147–176.
- Johne, K.-P. Hrsg. (2008): *Die Zeit der Soldatenkaiser. Krise und Transformation des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr. (235-284)*. Berlin, Akademie Verlag.
- Jones, A. H. M. (1949): The Roman Civil Service (Clerical and Sub-Clerical Grades). *JRS*, 39. 38–55.
- Jones, A. H. M. (1974): *Capitatio and iugatio*. In Jones, A. H. M. (1974): *The Roman economy: studies in ancient economic and administrative history*. Oxford, Blackwell. 280–292.
- Jones, A. H. M. (1953): Census, Records of the Later Roman Empire. *JRS*, 43. 49–64.
- Jones, A. H. M. (1986 [repr. ed. 1964]): *The Later Roman Empire 282-602, Social, economic and administrative Survey I–I*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Karayannopoulos, J. (1955): Die Chrysoteleia der Iuga. *ByzZ*, 49. 72–85.
- Karayannopoulos, J. (1959): *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*. München, Beck Verlag.
- Karayannopoulos, J. (1958): *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*. München, Oldenburg.
- Kelly, C. (2004): *Ruling the Later Roman Empire*. Cambridge–Massachusetts–London, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Kolb, A. (2000): *Transport und Nachrichtentransfer im Römischen Reich*. Berlin, Akademie Verlag.
- Körner, C. (2002): *Philippus Arabs. Ein Soldatenkaiser in der Tradition des antoninisch-severischen Prinzipats*. Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- Kuhoff, W. (2001): *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie. Das römische Reich zwischen Krisenbewältigung und Neuaufbau (284–313 n. Chr.)*. Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag.
- Langhammer, W. (1973): *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus municipales und der Decuriones*. Wiesbaden, Steiner Verlag.
- Lauffer, S. (1971): *Diokletians Preisedikt*, Berlin, de Gruyter.
- Lendon, J. E. (2005): *Empire of Honour. The Art of Government in the Roman World*, Oxford, Oxford University Press.
- Lintott, A. W. (1993): *Imperium Romanum. Politics and administration*. London, Routledge.
- MacMullen, R. (1976): *Roman governments response to crisis AD 235-337*. New Haven/London, Yale University Press.
- MacMullen, R. (1987): Tax-pressure in the Roman Empire. *Latomus*, 46/4. 737–754.
- Mathisen, R. W. ed. (2001): *Law, Society, and Authority in Late Antiquity*. Oxford, Oxford University Press.
- Mazzarino, S. (1951): *Aspetti sociali del quarto secolo*. Roma. «L'Erma» di Bretschneider.
- Mirkovic, M. (1997): *The Later Roman Colonate and Freedom*. Philadelphia, American Philosophical Society.

- Migl, J. (1994): *Die Ordnung der Ämter: Prätorianerpräfektur und Vikariat in der Regionalverwaltung des Römischen Reiches von Konstantin bis zur Valentinianischen Dynastie*. Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag.
- Mitthof, F. (2001): *Annona militaris: die Heeresversorgung im spätantiken Ägypten: ein Beitrag zur Verwaltungs- und Heeresgeschichte des Römischen Reiches im 3. bis 6. Jh. n. Chr.* Firenze, Gonelli.
- Mommsen, Th. (1910): Das römische Militärwesen seit Diokletian. In Mommsen, Th.: *Gesammelte Schriften VI*. Berlin, Weidmann. 206–283.
- Neesen, L. (1981): Die Entwicklung der Leistungen und Ämter (munera et honores) im römischen Kaiserreich des zweiten bis vierten Jahrhunderts. *Historia*, 30.
- Németh Gy. szerk. (1998): *Ércnél maradandóbb... A görög és római történelem forrásai*. Budapest, Corvina.
- Németh Gy. szerk. (2007): *Római történelem*. Budapest, Osiris kiadó.
- Nischer, E. C. (1923): The Army Reforms of Diocletian and Constantine and Their Modifications up to the Time of the Notitia Dignitatum, *JRS*, 13. 1–55.
- Noethlichs, K. L. (1981): *Beamtentum und Dienstvergehen. Zur Staatsverwaltung in der Spätantike*. Wiesbaden, Franz Steiner Verlag.
- Nörr, D. (1963): Origo. Studien zur Orts-, Stadt- und Reichs- Zugehörigkeit in der Antike. *TvR*, 31. 525–600.
- Ostrogorsky, G. (1963): *Geschichte des byzantinischen Staates*. München, Beck Verlag.
- Ostrogorsky, G. (2001): *A bizánci állam története*. (Ford. Magyar István Lénárd) Budapest, Osiris kiadó.
- Ott, J. (1995): *Die Beneficiarier, Untersuchungen zu ihrer Stellung innerhalb der Rangordnung des Römischen Heeres und zu ihrer Funktion*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- Paulovics I. (1936): A szőnyi törvénytábla (La table de privilèges de Brigetio). *ArchHung*, 20.
- Piganiol, A. (1935): La capitation de Dioclétien. *RH*, 176. 1–13.
- Palme, B. (1999): Die officia der Statthalter in der Spätantike: Forschungsstand und Perspektiven. *AnTard*, 7 (1999 [2000]). 85–133.
- Pflaum, H.-G. (1976): Zur Reform des Kaisers Gallienus. *Historia* 25/1. 109–117.
- Pókecz Kovács A. (2016): *A principátus közjoga*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Pókecz Kovács A. (2014): *A királyság és a köztársaság közjogi intézményei Rómában*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Pókecz Kovács A. (2016): A quaestor sacri palatii tisztsége a késő római császárság korában, In Béli G. – Korsós né Delacasse K. – Herger Csabáné szerk. (2016): *Ut juris ordo exigit: Ünnepi tanulmányok Kajtár István 65. születésnapja tiszteletére*. Pécs, Publikon. 237–244.
- Pókecz Kovács A. (2016): Pénzügyi igazgatás a dominátus korában. *JURA* 22/1. 108–119.
- Pókecz Kovács A. (2016): A magister officiorum. *SCRIPTURA*, 3/1. 138–156.
- Pókecz Kovács A. (2015): A római közigazgatás Claudius uralkodása idején (Kr. u. 41–54.). *JURA*, 21/1. 100–111.
- Pókecz Kovács A. (2015): Római városának közigazgatása a principátus korában. *JURA*, 21/2. 100–108.
- Pólay E. (1980): A városi polgárokat terhelő közszolgáltatások rendje Arcadius Charisiusnak, a digeszták posztklasszikus jogászának művében. *AUSZ*, 27. 295–306.

- Sander, E. (1940): Praebitio, protostasia, Erbwang – Ein Beitrag zur Heeresaufbringung des 4. und 5. Jahrhunderts. *Hermes*, 75. 192–205.
- Schlinkert, D. (1996): *Ordo senatorius und nobilitas — Die Konstitution des Senatsadels in der Spätantike; Mit einem Appendix über den Praepositus Sacri Cubiculi, den 'Allmächtigen' Eunuchen am Kaiserlichen Hof*. Stuttgart, Steiner Verlag.
- Schmidt-Hofner, S. (2008): *Reagieren und Gestalten: der Regierungsstil des spätrömischen Kaisers am Beispiel der Gesetzgebung Valentinians I.* München, Beck Verlag.
- Schubert, W. (1969): Die rechtliche Sonderstellung der Dekurionen (Kurialen) in der Kaisergesetzgebung des 4–6. Jahrhunderts. *ZSS RA*, 86. 287–333.
- Seeck, O. (1901): *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, II. Berlin, Siemenroth & Worms.
- Sirks, A. J. B. (1991): *Food for Rome, The Legal Structure of the Transportation and Processing of Supplies for the Imperial Distributions in Rome and Constantinople*. Amsterdam, Gieben.
- Sirks, A. J. B. (2008): *The Colonate in Justinian's reign*. *JRS*, 98. 120–143.
- Smith, R. E. (1972): The Army Reforms of Septimius Severus. *Historia*, 21/3. 481–500.
- Southern, P.– Dixon, K. R. (2000): *The Late Roman Army*. London, Routledge.
- Speidel, A. M. (2014): A Roman army pay scales revisited: responses and answers. In Reddé, M. ed.: *De l'or pour les braves! Soldes, armées et circulation monétaire dans le monde romain. Actes de la table ronde organisée par l'UMR 8210 (AnHiMa) à l'Institut national d'histoire de l'art (12-13 septembre 2013)*, Bordeaux, Ausonius. 53–62.
- Speidel, M. A. (2009): *Heer und Herrschaft im Römischen Reich der Hohen Kaiserzeit*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- Speidel, M. A. (1973): Pay of the Auxilia. *JRS*, 63. 141–147.
- Speidel, M. A. (2009): Rang und Sold im römischen Heer und die Bezahlung der vigiles, In Speidel, M. A. (2009): *Heer und Herrschaft im Römischen Reich der Hohen Kaiserzeit*. Stuttgart. 381–394.
- Speidel, M. A. (1992): *Roman army pay-scales*. *JRS* 82. 87–106.
- Stoll, O. (1997): Die Benefiziarier – Rangordnung und Funktion. Einige Bemerkungen zur neueren Forschung. *Laverna*, 8. 93–112.
- Székely M.– Illés I. Á. szerk. (2013): *Késő-római szöveggyűjtemény*. Szeged, JATEPress.
- Ürögdy Gy. (1960): A fiscus Caesaris alapításához. *AnTan*, 7/1–2. 61–68.
- Treadgold, W. T. (1995): *Byzantium and Its Army 284-1081*. Stanford, Stanford University Press.
- Várady L. (1962): *Contributions to the Late Roman Military Economy and Agrarian Taxation*. *Acta Arc*. 14. 403–438.
- Várady L. (1961): *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik – A Római Birodalom utolsó évszázada (376–476)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Wesch-Klein, G. (1998): *Soziale Aspekte des römischen Heerwesens in der Kaiserzeit*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag.
- Zuckerman, C. (1998): Two reforms of the 370s: recruiting soldiers and senators in the divided Empire. *ReByz*, 56. 79–139.

A Nemzeti Közszolgálati Egyetem kiadványa

Kiadó:

Nemzeti Közszolgálati Egyetem;
Közigazgatási Továbbképzési Intézet
www.uni-nke.hu

Felelős kiadó:

Prof. Dr. Kis Norbert rektorhelyettes
Címe: 1083 Budapest, Üllői út 82.

Kiadói szerkesztő:

Dorogi Katalin

Tördelőszerkesztő:

Friebert Máté

ISBN 978-963-498-130-5 (elektronikus)